

Аҳмадали Ризаев

ОЛИС МАНЗИЛ

Р о м а н

**ТОШКЕНТ
«ЕЗУВЧИ» НАШРИЕТИ**

ОЙДИН КЕЧА

Оқтош. Сунбуна. Кун кечга оғиб, тоядан салқин шабада эса бошлади. Ҳадемай, куёш ҳў олисдаги чўққи узра катта гулханини ёқиб ғойиб бўлади. Аста-секин қош қораяди. Ва шу маҳал ложувард уфқ қўйнидан тўлин ой сузиб чиқади. Шом қоронғиси деворларнинг панасига чекиниб, этагини йиғишга шошилаётган пайти.

Оқтош-Қадим сўқмоғида соҳибжамол қиз билан йигит кўркам бир шивирлашиб келаётган эдилар ҳамки, қўққисдан чилдирма садоси янгради. Икковлон бир зум чилдирма овозига қулоқ солиб туришдида, «Ҳа, ўйин бошланди», деган ишора билан бир-бирларига бош ирғаб қўйиб, хотиржам кетишаверди.

Бир неча қадам юришгач, йигит гўё ҳозиргина қийинқистов билан имтиҳон топшириб чиққандай, қизга ҳасратомуз деди:

— Қара-я, Басо, нақ бўлмаса сен билан хайр-маъзурни насия қилиб жўнаб кетворишимга сал қолди-я!

— Қойил. Ҳали шунақа ҳунарим ҳам бор денг, Шер? — деди қиз, ўпкаланган бўлиб. Йигит шоша-пиша ўзини оқлашга тушиб кетди:

— Ахир, уч кундан бери сени учратолмасам нима қилай?

— Демак, мени учратиш учун астойдил ҳаракат қилмабсиз-да, — деди қиз, йигитнинг қитиғига тегиб.

— Астойдил ҳаракат қилиш сенинча кўчама-кўча юриб, «хў халойиқ, Басони кўрганинг борми?» деб жар солишимми?

Қиз шарақлаб кулиб юборди.

— Ҳа, сиздан бунақа ҳунарни-ям кутса бўлади.

— Сени учратавермагач, ўша болалигимиздаги одатни қилиб: «Саодатхон ая, мен сизни яхши кўраман» деб, уйларингга тўппа-тўғри бостириб бориш фикри кўнглимга келди-ю, лекин...

— Вой, ўлмасам, шуниси кам эди, аямнинг кўзларига қаролмай қоларканманда, сал бўлмаса. Худо асрапти.

— Дўппи тор келса ҳар нағмага тушасан.

— Емонсиз, жуда ёмонсиз,—деди қиз киё боқиб. Унинг «ёмонсиз» дейишида илиққина туйғу, меҳр ҳарорати бор эди. Бу сўз йигитга «Сиз севимлисиз» дегандай эшитилар ва сўз ҳарорати юрак-юрагидан ўтиб, ёқимли ҳиссиётни уйғотардики, унинг бу сўзни қайта-қайта эшитгиси келаверарди.

— Басо, ўтган гапга саловот. Астойдил ҳаракат қилганим учун сени учратдим-ку, шунга тан беравер.

— Шер, бунинг учун сиз тошкентлик артистларга раҳмат денг.

— Ҳа-я, қайданам уларни худо етказди.

— Шуни айтгинг...

«Шер»нинг асл исми Шербўта. «Басо»ники эса Басоат. Улар Оқтошнинг «Кўтарма» маҳалласида бирга улғайишган. Болалик чоғларидан бери бир-бирларини «Басо», «Шер» дейишга одатланиб кетишган...

Шербўта Басоатдан бир ярим яшар катта. Лекин мактабда бир синфда ўқишган. Иккови ҳам адабиётга ҳавас қўйишган. Шу боис бир-бирларига ичкин яқинлик ҳис этишар, улғайишганлари сайин эса бу яқинлик ўзаро муҳаббат пайдо қилган, аммо нимагадир икковлари бундан ийманишар, дилларидаги тилларига чиқмас эди. Мактабни битиришди. Басоат педагогика институтига кириш ҳаракатига тушди. Кўчага чиқмай уйда қамалиб олиб кириш имтиҳонларига тайёрланаётган кунларида Шербўта армияга жўнайдиган бўлиб қолди. У Басоатни ҳоли топиб, хайрлашиб, юрагидан асраб юрган гапларини айтиб олишга интиқ эди. Қани энди уни топа олса?... Тасодиф бўлдимми, ё омади чопдимми Катта Фарғона канали қазилиши муносабати билан Тошкент театрларининг артистларининг водий бўйлаб сафари бошланиб қолди. Бир гуруҳ казо-казо санъаткорлар Оқтошга келиб колхоз клубида концерт берадиган бўлишди. Кечга яқин қишлоқнинг бари катта-кичигию, хотин-халажи гузарга қараб оқди.

Шербўта қидира-қидира одамлар орасидан Басоатни топиб олди. У эгнига майдатароқ атлас кўйлак, қизил духоба нимча, бошига проқи дўппи, оёғига «шахмат» туфли кийиб, ясашиб олганди. Шербўта у билан шивирлашиб маслаҳатни битирди. Сўнгра бирин-кетин ўзлари-

ни четга олиб Оқтош-Қадим сўқмоғи томон равона бўлишди.

Сўқмоқ Оқтош қишлоғининг юқорисида бўлиб, туя ўрначига ўхшаб кетадиган адирлар этагида эди. Сўқмоқ кун чиқар томон узайиб, тоғлар сари баландлаб борарди. Басоат оқшом манзарасига маҳлиё бўлиб, қўллари билан Шербўтага ой нурига чўмган далаларни кўрсатди:

— Қаранг, Шер, ҳаммаёқ сутдай оп-поқ, худди тушга ўхшайди.

— Шундай афсонавор ойдин кечани насиб қилиши бу ҳам сен билан бизнинг бахтимиз-да, Басо!—Басоат «Ҳа, шундай» деган маънода Шербўтага сирли қараб қўйди. Сўнгра улар йўлларида давом этишди...

Тўлин ой «Кўш қўнар» чўққисидан икки терак бўйи кўтарилиб, шундоққина рўпарада турарди. Атроф жим-жит, кеча бениҳоя сўлим, ҳаво беғубор, бағри кенг далалар ой нурини ёпиниб ширин уйқуда, осмон қаърида юлдузлар хира живирлашади. Чигирткалар оқшом сукунатини тобора чуқурлаштириб, узлуксиз чириллашади.

Йўл бўйи сўқмоққа тиралиб селкиллаб турган кўм-кўк бедаларнинг хушбўй ҳиди ел аралаш димоққа урилади. Чеклар адоғида полизчиларнинг яккам-дуккам чайлалари кўзга чалинади. Чайлалар жим-жит. Чамаси, эгалари концертга кетишган. Сўқмоқнинг ўнг бетида чоққина ариқ бўлиб, юқоридан келаётган сув бир меъёрда чулдираб оқиб ётар, тондан эсаётган сарин ел ўз салқинининг тўлқинларини ўйнаб ўтаётгандек, ниманидир қичқириб айтаётгандек эди.

— Тунлар ҳаммавақт шунақа ойдин бўлиб турса қандай яхшийди-а, Шер?—дея орзуланди Басоат.

Унга жавобан Шербўта тағдор гап қилди:

— Агар сен истасанг, тунларимиз доим шундай бўлиши мумкин.

Шербўта нимага шама қилаётганини Басоат пайқаса-да, ўзини гўлликка солди:

— Бунақа каромат бандасининг қўлидан келмайди.

— Кечирасан. Бандасининг қўлидан ҳамма нарса келади.

Басоат мийиғида кулди.

— Битта бандасини-я? Қарс икки қўлдан чиқади-ку, ахир.

— Битта бандаси «ҳа» деса бас, иккинчиси қувватлайди...

Басоат «қарс икки қўлдан чиқади» ибораси билан

Шербўтани яна бир синовдан ўтказиб олишни кўзлаган эди. Шербўтанинг жавоби уни хотиржам қилди.

Улар шу йўсин мароқли гаплаша бориб, бақатераклар ёнига етиб келишди. Тераклар анчагина масофада саф тортишганди.

Қарияларнинг айтганича, уларнинг анча илгари қайси бир баҳорги сув тошқинида Боқи мироб «мана шунақа бир кунимизга асқотар» деб экиб қўйган экан. Эндиликда тераклар камолатга етиб, савлат тўкиб турарди. Ёз кунлари кимда-ким сўқмоқдан юрса, тераклар салқинида бир оз дам олиб: «Боқи миробнинг отасига раҳмат» деб ўтади.

Тераклар сояси қуюқлашган бир жойга келганларида, Басоатнинг эсига эртанги ҳижрон тушиб, юраги шир этиб кетди. Баайни бир нимадан чўчиган боладек энтикиб, Шербўтага қараб жовдиради.

— Шундай қилиб, эртага кетиб қоларкансиз-да?

Шербўта бундай саволни кутмаган эди, бир пас ўйлашиб қолди. У армияга ўз ҳоҳиши билан қақирилиш муддатидан икки-уч ой илгари кетаётганди. «Бунга Басо қандай қарар экан? Гаплар бошқача эди-ку, деб ўпка-ламасмикан?»—деган гумонда эди. Шу вайдан бу саволга жуда эҳтиёткорона жавоб берди:

— Басо, ўзинг биласан, ҳарбий хизматни эртами-кечми ўташ бурчи бор. Қанча тезроқ борсам, шунча эрта-роқ қайтаман. Шунга назарда тутиб...

— Шунча шошилиш эканми?—деди Басоат, унинг сўзини бўлиб. Басоатнинг овозида норозилик аралаш хиёл бетоқатлик ифодаси зоҳир эди.

— Амаким билан холам розиларми?

— Дадамнинг феълени ўзинг яхши биласан. «Насибанг қаерга сочилган бўлса, териб еб келасан», деб оқ йўл тилаштиллар. Аям кўзёш қилдилар, лекин дадам: «Йигит киши она этагини ушлаб ўтирса, шу яхшими? Йигит деганинг сой бўлиб, дарё бўлиб оқиши керак. Ўтганлар: «Тиниб қолса, сув ҳам сасийди», деб бекорга айтмаганлар. Ё ўғлинг кўлмак сувга ўхшаб бир ерда тураверсинми?» деб роса дакки бердилар.

— Ҳа, амакимга осон, у киши кўча одами. Кимга қийин, холам бечорага қийин.

Басоат шундай деди-ю, «Балким амаким ҳақдир. Бўл-маса ким ўз фарзандини ўзидан узоқлаштиргиси келади?» деган ички мулоҳаза билан хиёл чиройи очилди. Бироқ Шербўта буни пайқамади.

— Охири аям, — дея давом этди Шербўта, — дадамнинг раъйига қараб тилларида «майли» дедилар-у, лекин дилларида норози эканликларини кўзлари айтиб турарди.

Гап шу ерга келганда Басоат бошини ердан кўтармаган кўйи қочирма қилди:

— Менинг кўзларимчи? Улар нима дейишяпти?

Бу ўйноқи қочирим Шербўтани бирдан жўштириб юборди. У Басоатнинг кифтларидан ушлаб, юзини ой нурига тутди.

— Қани, кўзларингга мен бир қарай-чи?

Басоатни юзи сутга чайилгандай, ёноқларига нур йўғрилгандай гўзал, сарвқомат паривашга ўхшарди. Киприклари узун, юпқагина лабларидан баҳор шарбатининг иси келар, кулганида оғзидан гул тушаётгандек бўлаверарди.

— Ана, кўзларинг «майли» деяпти, — деди Шербўта, қизининг хумор кўзларига тикилиб.

— Ҳо-о, ёқмай қолсин.

Басоат шўх нигоҳини «рақибидан олиб қочипга уринар, Шербўта эса бўш келмай, унинг кифтини маҳкам ушлаб, шахло кўзларидаги сирли нигоҳларни тутгиси келарди. Шу пайт оқжўхори ёнидаги бедапояда иккита бедана бирин-кетин «питпилдиқ-питпилдиқ» деб сайраб юборди. Шербўта бир зум қулоғини динг қилди-да, сўнг Басоатга:

— Ана, беданалар ҳам «рост» дейишяпти-ку, — деди жилмайиб.

— Боринг-э, ёлғончи.

— Ёлғон бўлса кўзимга бир қарагин-чи.

Басоат беихтиёр ялт этиб қаради. Унинг юзлари ой нурида бир беқийс латофат касб этганди. Шербўта тикилгандан-тикилди. Гўзал ҳусн уни буткул сеҳрлаб қўйди. Шербўта ошиқ. Шу чоқ бирдан лоп этиб бобосининг гаши эсига тушди. Бобоси бир вақтлар ишқ-муҳаббат, ошиқ-маъшуклар ҳақида китоб ўқиб: «ишқ «ашқа» деган сўздан олинган. «Ашқа» эса бир хил чирмовуқ ўсимлик бўлиб, ҳар қандай ўсимликка чирмашса, уни қуритмай қўймади», деган эди. Шербўта ўшанда бу сўзларга эътибор бермаган эди. Зеро, Шербўтанинг бағрини нимадир тимдалаб ўтди. Ич-ичидан ғалати, нохуш саросима бостириб келаётгандек туюлди. Сиқила бошлади. Қўқисдан хаёлига дадаси ҳикоя қилиб берган ҳикоя келди.

...1928 йил Баҳор аввали. Оқтошда «деҳқонларни рўйхатга олармиш, колхоз тузармиш» деган гаплар овоза

бўлган кунлар. Туш ярмисиди жамоа шўроси биносидан кетма-кет икки киши чиқди. Бири қора чопон, иккинчиси чакмон кийган. Қора чопонли кенг елкали, дароз, қотмадан келган. Чакмонлиги эса паст бўйли, тўла жуссали, қориндор. Иккови ҳам гузардан чапга бурилиб юқори томон юришди. Паст бўйлиги қадамни жадаллаштириб кўчани тутиб ётган кекса толлар қоронғулигига келиб, у билан ёнма-ён бўлиб олди. Бирор дақиқа сас-садосиз юришгач, паст бўйли киши асабийлашган қалтироқ овозда гап бошлади:

— Жудаям юзсизлик қилдингиз-да, полвон!

Полвон таққа тўхтади:

— Юзсизлик қилиб нима қилман? Ҳақиқатни айтса юзсизлик бўлганими?

— Яхши иш қилмадингиз, кўп тузимизни ичган эдингиз?

— Яхши иш қилдимми, ёмон иш қилдимми, у ўзимнинг виждонимга аён. Туз масаласига келсак, Боймат ака, ким кимнинг тузини кўп ичган, уни худо биллади.

— Ҳарҳолда бир оз андиша қилиш керак-да, полвон! Боймас ака «полвон» сўзини аччиқ киноя билан айтди. Бу заҳарханда киноя полвонни жиғига тегди чамаси, у жиддийлашди:

— «Йўқ, мен чоракор бўлганим йўқ», деб ёлғон гапирганимда андишалик бўлармиди?

— Хўп, майли. Мана, арз қилиб нима наф кўрдингиз? Шу мени фиғонимни чиқаряпти.

— Авваламбор, мен ўзимнинг фойдамга иш қиладиган одаммасман. Буни сиз яхши билишингиз керак. Иккинчидан, ҳеч кимга арз қилганим йўқ. Чақиртириб келишиб ўзингизнинг олдингизда сўрашди. Мен ростини айтдим. Ҳа, шунча одамни олдида сувоқчилик қилишим керакмиди?!

— Туз-намак ҳурмати, ўзингизни тутишингиз керак эди-да, полвон!

— Сизнингча, туз-намаклик ҳурмати бевурдликдан иборатми?

Боймат ака туюқди. Тишини гичирлатиб полвонга хўмрайди. Қани энди қўлидан келса-ю, томоғидан гип бўғиб, қорнига тепса, тилини суғуриб ола. Начора, кучи етмайди. Ўзидан-ўзи бўғилиб, ичида: «Худога солдим, бу дунё қасосли дунё, бир кунмас бир кун бу дажжол қўлимга тушар!..» деди-да, аччиғи ичида дўнғиллади:

— Иншоолло, сиз ҳам бир кун худонинг газабида учрагайсиз!

— Ким ноҳақ бўлса ўша учрайди!

«Ўша учрайди» иборасини полвон жаҳл билан, «шу билан гап тамом» дегандай қилиб, қўлини силкитиб айтди...

Икки кундан кейин Боймат ака қулоқ қилиниб, болачақаси билан Оқтошдан Украинага бадарға қилинди. Ушанда унинг Йўлчи исмли ўғилчаси ҳали мактаб ёшига тўлмаган эди.

Боймат аканинг Басоатлар оиласи билан узоқ қариндошлиги бор, ўғил-қиз кўришганда бир-бирлари билан қуда-анда бўлишни ният қилишган. Бу гапдан олти-етти ёшлардаги Йўлчи билан Басоат ҳам, Шербўта ҳам хабардор эдилар... Шербўта ушбу кечмишни эсларкан: «Борди-ю, мен армияга кетгандан кейин тўсатдан Йўлчи пайдо бўлиб қолса-чи?...» деган фикрдан безовталаниб, Басоатнинг қўлидан ушлаб юзига боқди:

— Басо, айтгин-чи, икки-уч йил кўрмасанг, унутиб юбормайсанми?

Бу қутилмаган савол Басоатнинг чўғдай қалбига муздай сув сепгандай бўлди. Вужудини қандайдир совуқлик чулғайди. Гарчи у ҳарбийда хизмат қилиш муддатини яхши билса-да, ҳозирги айтилган «икки-уч йил» унга нечоғлиқ интиҳосиздек туюлди. Шу боис у «Унутмайсанми?» жумласини оқибатсиз қолдирди-ю, ўз дардини баён қилди:

— Шунча ҳам узоқми?

Икковлари ҳам бир-бирларига тикилганича бир муддат жим туриб қолишди. Иккала савол эса, жавобсиз, ҳавода муаллақ эди. Салдан кейин Шербўта ўз саволини такрорлади:

— Басо, айт, унутмайсанми?

Бу савол Басоатга сал оғир ботди.

— Унутиш сиздан, — деди у қатъий оҳангда.

Шербўта бақувват қўллари билан Басоатнинг кифтини ушлаб, ўзи томон бурди.

— Менга қара! Билгинки, то тирикман, мендан унутишни кутма!

— Мендан ҳам! — самимият билан таъкидлади Басоат.

Шундай аҳд-паймон иштиёқида бўлган икки муштоқ қалб таскин топиб, хотиржам йўлларида давом этишди.

лари томон йўл олди. Кўча-кўй озода, деворлар оқланган, бинолар пештоқига ўрнатилган шпирлар ҳилпираб турибди. Тароватли куз шаббодасининг эпкини дугоналарнинг кокиллари йўноқилаб эсгандай.

Дугоналар Фурқат кўчасини кесиб ўтишаётган пайтда иккита келишган йигит изма-из етиб келди. Иккови ҳам башанг кийинган. Бирининг устида тўқ кўкиш бастондан, иккинчисида қорамтир қимматбаҳо жун матодан тикелган костюм. Иккови ҳам галстук тақиб олган. Бастон костюмли йигит жингалак соч, униси эса сочини чап томонга силлиқ қилиб тараган. Жингалак сочли йигит ниҳоятда хушбичим, иккинчиси андак хўппа юз. Улар қизларга етиб келишлари ҳамона баб-баравар салом беришди. Қизлар тўхташди. Жингалак сочли йигит ҳайрон бўлиб турган қизларга изоҳ берди:

— Мажлисда сизларни кузатиб тургандик. Жўнаб қолдиларинг, биз орқаларингдан тушдик. Мен истфакдан, бу,— у шеригини кўрсатди,— физматдан, ўқитувчилармиз. — Қизлар «ўқитувчилармиз» сўзини эшитган замон ҳуш-ёр тортишди.— Мен Қудратилла Исмамовман, бу Савжар Пирматов. Анчадан бери сизлар билан танишмоқчи бўлиб юргандик, ижозат берсаларинг...—деди сал қимтиниб. Қизлар баттар ажабланишди, бир-бирларига қараб сезилар-сезилмас лабларини буриб қўйишди. Сўнг Басоат кинономуз жавоб қилди:

— Одатда ўқитувчилар студентлар билан аудиторияда танишадилар, шекилли.

— Бу унақа танишиш эмас-да...—деди жингалак соч йигит, илжайиб.

— Ҳа, қанақа танишиш?

Йигит гўё нафаси қисаётгандек, қўли билан ёқасини туртиб, галстугини ростлади.

— Бу — қизлар билан йигитлар танишиши.

— Ундай бўлса, «бизлар физмат ва истфак ўқитувчиларимиз», дейишнинг нима ҳожати бор эди?

Жингалак соч йигитнинг юзи лов этиб кетди. Киссадан дастрўмолини олиб, пешонасини артди. Басоатнинг кўнглидан, «Булар институт ўқитувчиларига ўхшамайди. Ким бўлишди экан?» деган гап ўтди. Йигит давом этди:

— Танишиш олдида ўзимизнинг кимлигимизни билдириб қўяйлик дедик-да, ойим қиз...

— Биз сизлар ўйлаган «ойим қизлар» эмасмиз. Йўларингиздан қолманглар. Шу танишганимиз ҳам бошимиздан ошиб тушади,—деди Басоат қатъият билан.

Меҳри билан хўппа юз йигит турган жойларида бир кўз уриштириб олишди. Меҳрининг лабларида енгил табассум намоён бўлди.

Йигитлар мулзам бўлиб қайтиб кетишди. Жингалак сочли йигит бурилиб қарамади ҳам. Хўппа юз йигит йигирма-ўттиз қадам наридан орқа томон ўгирилиб қаради. Қизлар унга парво қилмай, йўлларида давом этишди.

Кўнлар қувалашиб ўтиб кетаверади. Ана-мана дегунча майда-чуйда ташвишлар ортда қолиб янги йил кириб келди. Талабаларга одатдагидек таътилга ижозат теғди. Басоат таътилга чиқиб уйига келди. Уйга кириб келиши билан аяси:—«Мана буни нима эканини билолмай сента кўзим тўрт бўлиб ўтирувдим»,—деб қўлига бир хатни тутқизди. Хат Шербўтадан эди... У хатида Украина шаҳарларидан бирида танкчилар билим юртида ўқиётганини ёзганди. Басоат хатни қайта-қайта ўқиди. Кўзига суртди. Юрагидаги оғир тош кўчгандек бўлди. Енгил тортди. Ўқишга яхши кайфият билан қайтди. Иккинчи курсга ўтар чоғида комсомол қўмитасига ишга таклиф қилишди. Йўқ десаям ҳоли-жонига қўйишмади.

КИМСАН

Шербўтанинг дўсти Кимсан йўлини қилиб Оқтош қишлоқ Советига котиб бўлиб олди. Бировлар бу деди, бошқалар у, хуллас калом илма-тешиқ гаплар Кимсаннинг атрофида айланиб юрди. Лекин оғзига зўр берганлар 3—4 ой ичида мум тишлаб қолишди. Чунки Кимсан ишга астойдил киришди. У табиатан ширинсўз, хушмуомала йигит эди. Котибликка ўтгач, ундаги номаълум уддабурунлик яққол кўрина бошлади. Мабодо райондаги биронта раҳбар ходим қишлоққа машинада келгудек бўлса, дарҳол машина эшигини очиб, қўл қовуштириб турар, ёки машинага чиқмоқчи бўлса, машина эшигини очиб тавозе қиларди. Шу йўсин у тез кунда катта-кичик ўртасида обрў қозона борди. Хаш-паш дегунча фирқа аъзолигига номзод бўлди. Одамлар уни аввалгидек «Кимсан» деб эмас, «Кимсанбой», «ўртоқ Шамсиев» дея улуғлайдиган бўлиб қолишди. Котибликнинг иккинчи йили фирқанинг ҳақиқий аъзоси бўлди. Орзу-ҳавас билан уч кун тўй қилиб уйланди. Келин «қўйнидан тўкилса қўнжига» дегандай, ота авлодидан бўлиб, Адолат исмли қиз эди. Хуллас, Кимсаннинг парвози баландлай бошлади...

Март ойнинг бошлари. Оқтошликларни толиқтирган кишининг захри келиб, ҳавода навбахорнинг она меҳридек илиқ нафаси кезади. Дов-дарахтлар уйғона бошлаган. Бодомларнинг куртаги бўртиб, гул ёзиш тараддулида. Офтобда тетикланган мусичалар бир-бирларига шўхлик қилади. Чумчуқлар тумшукларида хас-чўп, уя қуриш истагида тинмай дов-дарахтга қатнайди. Жонвод насл рамига тушган.

Баҳор офтобидан Кимсанларнинг жанубга қараган баҳаво айвонлари ҳам нурафшон. Айвонга палослар ёзиб, бир томонга хонтахта, яна бир томонга стол ва стуллар қўйиб, хонадон аҳли овқатланиб ўтиришибди.

Кимсан ҳар кунги одати бўйича наҳорликка ҳаммадан кейин ўтирди. Адолат унга дастурхонни айвондаги столга ёзди. Хонтахтада онаси аллақандай кашталиқ матоларни тахлаш билан банд.

Кимсан нонушта қилиб ўтираркан, мажлисда ҳамма қойил қоладиган маъруза қилиш ҳақида ўйларди. Унга фирқа ташкилоти томонидан коммунист сифатида, Оқтошда саккизинчи март халқаро хотин-қизлар байрами муносабати билан маъруза қилиш вазифаси топширилганди.

Нонушта қилиб бўлгач, ётоқхонага кириб гардеробни очди. Қора бастон костюмни кийиб кўриб, уни хушламади. Яқинда шаҳарда тиктириб келган оч-яшилранг кител билан галифе шимни, букюртма бўйича тиктирган хиром этикни қўлига олди. Кийинди. Бошига янги чуст дўшпини олиб, дераза ёнидаги катта қашқари кўзгу қаршисига келди. У ёққа-бу ёққа айланиб, ўзини кўзгуга солди. Кител ўрта бичим бўйи ва хишча қадди-қоматига қўйиб қўйилгандай эди. Янги чуст дўшпи ҳам оқ юз, қирра бурун, қора қош, хиёл қисқ қора кўз, бежирим чеҳрага чандон ярашиб тушганди. Кийимига кўнгли тўлди чамаси, ойнадаги аксига қараб мамнун илжайди. Бир зум аксига боқиб тургач, «та-ак» деб кафтини-кафтига ишқади. У кейинги пайтларда бир иш кўнгилдагидек бўлса, шунақа «та-ак» деб кафтларини бир-бирига ишқаб қўйишни одат этганди.

Қишлоқ Совети биноси жойлашган Оқтош гузари кимсасиз. Фақат кўчанинг нариги юзидаги дўконга онда сонда битта-иккита одам кириб чиқар, колхоз саройида уч-тўртта ёш бола варрак учириб, шовқин соларди. Қишлоқ Советида ҳам, колхоз идорасида ҳам раҳбарлардан ҳеч ким кўринмасди. Айтишларича, райкомнинг биринчи

қотиби Тешиктошда бедани алмашлаб экин тадбирлари бўйича кўргазма ўтказаятган экан. Оқтошнинг барча катта-кичиги ўша йиғилишга кетишибди. Кимсан кабинетига кириб ўтиргач, маъруза ёзиш билан шуғулланди. Энг аввал фирқа ташкилотидан олган маъруза андозасини кўриб чиқди. Кейин тикиб қўйилган эски газета-журналларни шкафдан олиб, хотин-қизлар ҳақида ёзилган маълумотлардан, уларга бағишланган шеърлардан парчалар кўчирди. Ниҳоят ёзишни тўхтатиб соатга қаради. Соат кўчирди. Ниҳоят ёзишни тўхтатиб соатга қаради. У маърузани охириги марта кўздан кечириб чиқди. Қаноат ҳосил қилди чоғи, чўзиб «та-ак» деди-да, қоғозларни йиғиштириб ўрнидан турди.

Кимсан кабинетдан чиқатуриб йўлакдаги столда турган бир даста хатга кўзи тушиб қолди. Нимагадир, бехитиёр хатларни бир-бир қўлига олди. Дўсти Шербўтадан келган хатларни кўрди-ю, ўзида йўқ, қувониб кетди. Дўстидан икки хат келган экан. Унга тегишли хатни дарҳол очиб ўқиди: «...Дўстим, ишларинг яхши эмиш, жуда хурсандман. Муродил сен ҳақингда кўп яхши гаплар ёзибди, уйланибсан. Чин қалбимдан табриқлайман. Нимагадир менга юборган хатингда бу ҳақда ҳеч нарса ёзмапсан. Майли, омон бўл, дўстим, тез-тез хат ёзиб тур. Сенга ўз ишингда катта муваффақиятлар тилайман. Жонажон дўстинг Шербўта. 22.11. 1941 й. Х. шахри».

Кимсан «Ишларинг яхши эмиш...» жумласини ўқиркан, маърур илжайиб қўйди. Хатнинг баъзи ерларини такрор ўқиди. Уни тўрт буклаб мамнунлик билан чўнтагига солди. Сўнг иккинчи, Басоатга йўллаган хатта тимириклиганиб қаради. Очгиси, нима ёзилганлигини билгиси келди, бир оз иккиланди, қалбидаги худбинлик устун келдими: «Ке, ўқисам ўқибман-да, нима бўлти, яна жойига қўйиб қўявераман» деди-ю, хатни олиб кабинетига қайтиб кирди. Стулга ўтириб, конвертнинг елимланган бурчакларини қалам учи билан авайлаб очди. Саломнома икки варақча ёзилганди. Бир пастда еб қўйгудай бўлиб ўқиб чиқди. Ишқ-муҳаббат изҳори уни қизиқтирма-са-да, аммо баъзи бир жумлалар куйдириб ўтди: Мен танк командири бўламан, сен эса... ўша кишилардек бўлиб юрсак, ўша кишилардек ҳаёт кечирсак...

Кимсан аччиқ тўлганди. Девордаги соатга тикилганча ўйга берилди. Тили билан дили пичирлаша бошлади: «Бундан чиқди, булар қандайдир юқори мартабага ин-

тилишяпти, жамиятнинг амалдор кишилари бўлишмоқчи. Тагин, яна қимларгадир тенглашишмоқчи. Ушалар қим экан ўзи? Ҳойнаҳой, катта амалдор бўдсалар керак-да. Ҳа, ҳалитдан иштаҳалари карнай. Ҳозирданоқ биттаси райком комсомолда, иккинчиси командир. Яна қанақа командир? Танк командири! Ҳарбийдан қайтиши билан, албатта, унга катта иш беришади. Шундай қилиб, қараб-санки, иккови ҳам юртга раҳбар.. Қимсан бир зум сукут сақлаб, Шербўтанинг юртга раҳбар бўлиб ишлаб юришни тасаввур қилди: у яхши кийинган. Енгил машинада Оқтошга келди. Уни қишлоқ Совети раиси билан колхоз раҳбарлари кутиб олишди. Тантанали мажлис бошланди. Шербўта мажлисда шутқ сўзлади. Ҳамма қарсак чалиб, уни олқишлади. Кейин меҳмондорчилик бўлди. Ҳамманинг диққат-эътибори Шербўтада... Бу обрў-эътибор, шон-шухрат қаршисида Қимсан ўзига-ўзи жуда аянчли, арзимас қимса бўлиб кўринди. Қалбининг энг чуқур ерида увишиб ётган ҳасад, кин, адоват қўзғалди. У дами ичига тушиб, бирпас жим туриб қолди. Сўнг зарда аралаш пичирлади. «Шунча сарфу харажату, суя-суя билан етиб борган ерим бор-йўғи қишлоқ Совети котиблигимиз? Демак, Шербўта ҳам, Басоат ҳам менинг устимдан ҳукмронлик қилишиб, «Қимсан, уни қил! Қимсан, буни қил!» деб буйруқ бериб юришадию, мен бўлсам югурдак бўлиб қолавераман. Шундайда, а!» Қимсаннинг иззат-нафси койиб, ғазаб билан бирдан ўрнидан сапчиб туриб кетди. — Йўқ! Чучварани хом санашади улар!—Қимсан яна бир нималар деб ўшқирмоқчи эди, ногоҳ «Тўхта, қизишма!» деган товуш қулоғига чалингандай туюлди. Бу дадасининг овози эди. Бундан ўн кунлар муқаддам Қимсан колхоз кассири билан арзимаган иш устида гижиллашиб қолди. Шу пайт қаердандир дадаси пайдо бўлиб орага тушди. Ушанда дадаси уйига келиб қаттиқ насиҳат қилганди:

«Зинҳор-зинҳор қизишма, ўғлим, Қизиққонлик ярамайди. Рақибингни енгил учун ҳар доим тишингни оқини кўрсатиб муомала қил. Бу ҳикматни ҳаргиз унута кўрма. Мен сенга ўзим воқиф бўлган бир воқеани сўзлаб берай, қулоқ сол:

Яккатут маҳалласида Жалилбойвачча деган бир хешимиз бўларди. Мен у кезларда анча ёш эдим, уларникига тез-тез бориб турардим. Бойвачча шу маҳаллалик Маткаримбой деган бадавлат киши билан улфат эди. Улфатчилиги қурсин, аслида уни кўргани кўзи йўқ эди.

Аммо, мабодо учрашиб қолгудай бўлишса обдон олоқчапоқ бўлиб кўришарди. Одамлар: «Жалилбойвачча билан Маткаримбой жа қалин дўст-да», деб ҳавас қилишарди. Бир куни, ёз охирида қолган пайт эди, бойвачча бойни меҳмонга таклиф қилди. Қўй сўйиб катта зиёфат берди. Зиёфатга маҳалланинг уч-тўртта обрўли кишилариниям чақирди. Эртаси куни бошдоқ намозидан кейин бойваччанинг соявои аравасида икковлари қумга тушгани Сирдарё бўйига кетишади. Пешингача қумга тушишиб, кейин тайёрлаб қўйилган дарё бўйидаги салқин жойга келиб дам олишади, шўрва ичишади. Шу орада бой сал четроққа бориб дарёда қўл ювмоқчи бўлади. Пайт пойлаб юрган бойвачча киши билмас ҳазиллашган бўлиб, бойни дарёга итариб юборади. Бойнинг гушириб турган томирлари ҳаш-паш дегунча совуқ сувда тортишиб, чапган бўлиб қолади, бой сувга чўка бошлайди. Шундай бўлишни аввалдан билиб, кутиб турган бойвачча овозини боричча: «Ҳо, ҳалойиқ! Дўстим қўл ювман деб дарёга тушиб кетди, ёрдам беринглар! деб қичқиради... Атрофдаги одамлар етиб келгунча бой тамом бўлади.

Бойвачча бойнинг ўлигини соявои аравасига юклаб «дод, қадрдон дўстимдан жудо бўлдим!» деб Яккатутга кириб келади...

Бойнинг биттаю-битта балоғатга етган ўғли бор эди. Баҳорга чиқиб бойвачча бойнинг ўғлига «Сиқилиб қолдинг, саёҳат қилдириб келай» деб уни тоққа олиб кетади. Бир кеча Айтмурот деган қирғиз дўстиникида тунашади. Эрталаб саёҳатга чиқишади. Эртасига тоғдан: «Нима дейсан, Маткаримбойнинг ўғли Муродбек кийик боласини қуваётиб қодан қулаб, нобуд бўлди», деган хабар келади. Кечроқ бойвачча бир кийик боласи билан Муродбекнинг жасадини келтириб: «Шу фалокат кийик болани деб шунақа мусибат юз берди», деб бой оиласи билан биргалликда аза тутайди. Аслида кийик боласини бойвачча тоғдаги қўйчивонлардан олганди.

Шундай қилиб, бойвачча бир йилга етмай бойни зурриёти билан қўшиб тинчитди.

Мардум бўлса: «Бечора Жалилбойваччага оғир бўлди. Ҳамма сарф-харажатларни ўз устига олиб, бойниям, ўрлиниям ўз қўли билан кўмди», деб бойваччага ачинди.

Кейинчалик бойвачча бойнинг жамики мол-мулкини эгаллаб олди, вассалом.

Мана, кўрдингми, ўғлим? Бойвачча ўз рақибини қан-

дай усталлик билан беиз, беқийтириқ қилиб енгди. Мени бу айтганларим сенга, ўғлим, умрбод сабоқ бўлсин...»

Отасининг ўша гапи эсига тушиб, Қимсан стулга оғир чўқди. Ўзини босиб олиб, фикран хотиржам мушоҳада юритди: «Ха, дадамнинг гаплари тўғри. Қайноқдонлик ярамайди. Ақлни ишлатиш керак... Аммо мен, уларга ҳеч қачон югурдак бўлмайман! Ҳали кўрамиз ким-кимнинг устидан ҳукм юргизишини...»

ДАСТЛАБКИ «БЕҚИЛТИРИҚ» ТУЗОҚ

Биринчи май. Оқтош кўчалари ясан-тусан одамлар билан гавжум. Мусиқа, қувноқ хандалар уни янада файзиёб қилиб юборган. Қирлар гул-долалар тулханини ёққан. Боғ-роғлар яшил либосга бурканган. Оқтош тантанавор байрам кўрки билан янада яшнаб кетган. Ҳамма хуррам-шод, юзларда табассум.

Байрам шодиёнаси қишлоқ Совети раиси Соли Иззатов хонадонига ҳам кириб келди. У ўз уйида байрам қувончини қадрдон дўстлари билан бирга баҳам кўришни ихтиёр этди. Шундай шодиёна кунда дўстлар даврасида бўлишга нима етсин!

Иззатов ўттиз ёшлар чамасидаги барваста йигит. У ёшлигида аллақандай қариндошини қора тортиб Андижонга ўқишга кетди. Қишлоқ хўжалик техникумини битиргач, ўша ерда совхозда ишлаб қолди, фирқага кирди, уйланди. Ота-онаси кексайиб, қасалманд бўлиб қолганлиги сабабли Оқтошга кўчиб келди. Бир ярим йилдирки, қишлоқ советига раис. Оқтошда кўнглига яқин учта қадрдон дўсти бор. Улардан иккитаси ёшлигидан бирга ўйнаб ўсган тенгқурлари. Учинчиси Қимсан Шамсиев. У билан биргаликда ишлаш асносида иноқ бўлиб қолишди. Шамсиев ўзининг киришимлилиги билан уни ром қилди, ишончини қозонди. У Иззатовни «акахон», хотинини «келинойи», болаларини «укахонларим» деб ҳурматлар ва кун орада «кўнгил яқинлик» қилиб уйларига бориб турарди. Иззатов бир кун аввал байрамни унинг уйида бирга ўтказиш ҳақида дўстларига хабар қилди.

Кун қиём маҳали. Ҳовли рўясидаги кекса гилос тағида турган сўрига шолча тўшаб, тўрт томонига яқандозлар солиб, болишлар қўйилган. Бир томонда сўрига қадаб қўйилган стол турибди. Столга ёзилган дастурхонда нознеъматлар тўкин. Тўртта қадрдон чақчақлашиб ўтири-

шибди. Сўрида бир патефон ва ўнтача пластинка хизматга мунтаазир. Дўстлар орасида энг ёши Қимсан Шамсиев. У ҳам хизматда, ҳам изваатда. Ясанишиб олган икки қизалоқ билан тўрт беш ёшлардаги бир ўғил бола кўрғон билан битта бўлиб ўйнаб юришибди. Ўғил бола дам-бадам югургилаб келиб, дадасидан қанд-қурс олиб кетади. Уй бекаси ошхонада таом пишириш билан куйманади.

Зиёфатни бошқараётган Қимсан шшшалардан иккита қадаҳга оқ, иккита қадаҳга долчинранг суюқлик қуйиб, дўстларга узатади:—Акахонлар, рухсат берсаларинг, косагуллигимдан фойдаланиб, бир гап айтсам,—Дўстқаноти остида қандай ҳузур топса, мен ҳам Солижонлар жим бўлишди. Қимсан давом этди,—Жўжа ўз онаси акам паноҳида шундай яйраб ишлаб юрибман. Қарши бўлмасаларинг, шу қадаҳни Солижон акамнинг саломатликлари учун ичсак. Бахтимизга Солижон акам доимо омон бўлсинлар, тез вақтларда район, област миқёсидаги ишларга кўтарилсинлар...

—Жудаям ортиқча лоф қилиб юбординг-ку, Қимсанбой, ё ҳозирданоқ маст бўлиб қолдингми?—дея Қимсаннинг сўзини бўлди Иззатов.

—Акахон, юрагимдагини гапираман-да,—деди Қимсан Иззатовнинг овозидаги қаттиқ эътироз оҳангига парво қилмай.

—Мумкин бўлса гапимни бўлмасангиз, акахон. Бугун байрам, юрагимиздагини айтиб яйрайлик-да, бундоқ. Қани, акахонлар!—Қимсан қадаҳ ушлаган қўлини Иззатовга чўзди. У истар-истамас уриштирди. Кейин у юзи япалоқдан келган, бақабурун, кўзлари йирик, янги чуст дўппи кийган йигитга қадаҳ тутди. У чаққонлик билан уриштирди. Лекин юзи чўзиқдан келган, қорамангиз, баррақош, қушбурун, чап ёноғида ловиядай ҳоли бор йигит истар-истамас қўл чўзди. Қадаҳлар бўшатилди.

—Қани, мана бу товуқ гўштидан олинглар, сариёғда қовурилган,—дея Иззатов мулозамат қилди меҳмонларга.

—Ха, акахонлар, бундоқ иштаҳа билан...—Ҳамоҳанг бўлди Қимсан.

Қадаҳлар тўлдирилди...

Улар кечгача чақ-чақлашиб ўтиришди. Ора-сира патефон қўйиб ашула эпитишди. Уй бекаси кун бўйи тиним билмади. Аввалига шўрва, орадан бир оз ўтказиб чучвара тортиди, охирида ош дамлади.

Кунботарда меҳмонлар ўтиришни яқунламоқчи эдилар,

Изатов уларни бир муддатга тўхташиб, кўнлидаги сирни уларга очиб, маслаҳат сўради:

— Шу байрам баҳонаси билан эртага кечкурун бир товоқ ош дамлаб икки-уч қарияни чақирсам-да, ўғилчанинг кўлини ҳалоллаб қўйсам дегандим...

Бирдан Қимсаннинг қисқ кўзлари чақнаб кетди. Гўё йўқотиб қўйган бир қимматбаҳо нарчасини топиб олгандай, Изатовнинг гапини элдан бурун қувватлаб тушди.

— Акахон, жуда хайрли ишни ўйлабсиз. Аммо-лекин, нима учун фақат икки-учтагина қарияни чақириб керак экан? Мен тушунмадим.

— Ҳа, бўлмасам, нечта чақириб керак?—деди Изатов ажабланиб.

— Шуям гап бўлдими?—дея лабини бурди. Қимсан. Қолган икки меҳмон сўзга аралашмай, гапнинг охирини кутиб жим туришарди. Қимсан тобора авжига чиқар, худди ёш болага дакки бергандай, Изатовга дакки берар эди.

— Ўйлаб гапиряпсизми, акахон? Одам ҳам ўзини шунчалик пастга урадими?! Ахир, ёлғизгина ўзлингиз-а!

— Хўш, нима қил демоқчисан?—деди Изатов, бир оз тажангланаб.

— Мана, акахонларим айтишсин. Ҳеч бўлмаса, бир-икки пуд гуруч дамлаб, юртга дастурхон ёзилмаса қандай бўларкин?

Қимсан бу гапга аралашмай турган икки меҳмонга «Ахир, айтсаларинг-чи», дегандай қараш қилди. Япалоқ юзли йигит «яхши бўлмайди» дегандай бош чайқади. Қимсан жонланаб кетди-да, ташаббусни кўлдан бермади.

— Кексаларга ош тортиб, ёшлар учун байрам шарофати билан оз-моз ўйин-кулги — базм берилса, ҳамма хурсанд бўлади. Бу тadbир бир-икки соат ичида ўтади-кетди. Нима дедингиз, акахон?—деб Қимсан холдор меҳмонга қаради. У «ким билади» дегандай аввал бир елка қисиб қўйди-да, кейин: «Биз бир оддий одам, уёғини яна ўзларинг биласизлар. Ишқилиб, кетидан ишқали чиқиб юрмаса бўлгани...» деди, чайнаиб.

— Қизиқсиз...—деди Қимсан, бир оз қизишиб,—ўғирлик қилянмизми?! Бугун, эрта байрам. Шундай хурсандчилик кунда яхши ният билан юртга дастурхон ёзса ёмон бўлармишми? Қолаверса, Иззат отамларнинг кўрганлари ганимат, бола эса тенг-тўши орасида бошини кўтариб, ота-онасидан бир умр хурсанд бўлиб юради.

«Отанинг кўрганлари ганимат»лиги ва ўғилчанинг «тенг-тўши орасида бошини кўтариб...» юриши олдида бошқа мулоҳаза ўринсиз бўлди. Лекин Иззатов сал ижирганди:

— Майлику-я, аммо биз ўйламаган иш бўлади-да. Бундан ташқари, тайёргарлигимиз ҳам...

— Зап гапни гапирасиз-да, акахон. Бунга қанақа тайёргарлик керак? Шуям гапми? Мана биз турибмиз-ку. Икки соат ичида ҳар қанча тайёргарлик бўлса кўрамыз. Дўстлар шунақа кунда асқотмаса қачон асқотади? Шундаймасми, акахонлар?—Қимсан иккала меҳмонга мурожаат қилди. Улар «шундай» маънода бош ирғади.

Нихоят, Иззатов кўнди. Маслаҳат битди...

Иккинчи май. Иззатовлар хонадони гавжум. Қимсан ташкилотчиси ўзи бўлган тўйга бош-қош. Уч-тўртта йигит унинг топширини билан елиб хизмат қилади. Беш-олти киши ўчоқбошида сабзи арчмоқда. Иззатовнинг ясаиб олган ўғилчиси, эшик олдида уймалашаётган ёш болаларга қўшилиб дам ичкарига, дам ташқарига югуради. Кекса гилос тагидаги сўрида бедармон Иззат ота ёстиққа суяниб олиб тўй ҳозирлигини кузатиб ўтирарди. Солижон Иззатов кам-кўст ташвиши билан. У қозон бошида ошпаз билан алланима устида маслаҳатлашаётган пайтда Қимсан питоб билан кўчага чиқиб кетди. Қишлоқ совети қоравулини топиб, унга нималарнидир пичирлаб қандайдир топшириқ берди. У йўлга тушган эди, кетидан таъкидлади:

— Тезроқ босинг! «Солижон ага ўзлари тайинлади-лар» денг, олдингизга сопкелинг!

Кейин Қимсан магазинга кириб, ўзидан бир-икки ёш кичик, пачоқ бурун, ола кўз бир йигитни етаклаб чиқди. Чегга тортиб қулоғига нимадир деди.

— Тушундингми?

Йигит «тушундим» дегандай бош ирғади.

— Жўна! Жума намозидан кеч қолма, мачитдан чиқилларини кут!

Орадан бир соат ўтар-ўтмас қоровул тўйхонага сурнайчи билан новорачини бошлаб кириб келди.

— Хизматга келдик. Тўйлар муборак бўлсин.

Салдан кейин тўйхонадан ногора сурнай садоси янгради. Чор атрофдан болалар ёғилди. Иззатовлар ҳовлиси росмана тўй тусини олди.

Кун оққанда маҳалла-кўй тўп-тўп бўлиб тўй ошига кела бошлади. Қуммасжид имоми мулла Абубакир домла

билан Илом қори ҳам бир гуруҳ намовхонларни бошлаб киришди. Хизматдагилар уларни сўрига Иззат отанинг ўрнига таклиф қилишди. Дастурхон ёзилди. Домла тило-вет қилиб, тўйболанинг ҳақиға дуо қилди.

Солижон Иззатов жини ёқтирмайдиган бу руҳонийларни кўриб чакмаси тиришди. Бир кўнгли, айтилмаган жойда пима қилиб юрибсизлар, деб уларнинг кавушларини тўғрилаб қўйй ҳам деди-ю, лекин элдан аяндиша қилди, қолаверса кекса отасини ўйлади...

Кун ботарга яқин маросим тугади. Идиш-товоқ, палос-малослар йиғиштирилиб, шом пайт ҳовлига сокинлик чўқди.

Кимсан тўй эгаларига «Ҳорма? Бор бўл!» қилиб, ҳаммадан кейин уйига йўл олди...

Кеча қоронғи. Ой шом еган. Кўча бетидаги дарахтлар қоронғуликни багтарроқ қуюқлаштирган. Кимсан йўлнинг ўртасидан роз юриш қилиб боради. Қоронғулик билан иши йўқ. Гўё аллақандай умид чироғи кўнглини равшан қилиб, йўлини ёритиб бораётгандай. Қўш ариқ кўпригидан кайфи чоғ ўтди. Тўхталиб, «та-аг, ишлар антиқа» деди, кафтини кафтига ишқалаб. «Масала ҳал. Энди бу ишнинг тутуни чиқмасдан иложи йўқ. Гап фақат уни тезроқ тугатишда. Бу ҳақда маслаҳатгўйим билан гаплашиб олишим керак...»

Кимсан йўлда кетатуриб райкомда ишлаётган маслаҳатгўйини эслаб, оғзининг тавоби қочар ва ишбилармонлигидан фахрланарди. Қайси куни ўша акаси гап орасида: «Райкомга тушадиган барча ариза-шикоятларки бор — ҳаммаси орг. отделнинг қўлидан ўтади. Уларни текшириш билан шахсан ўзим шуғулланаман. Бу соҳада мевдан ўтадигани йўқ» деб, мақтаниб қўйганди.

Кимсан ҳозир буни эслаб, қоронғуда илжайиб қўйди... Эртаси куни эрталаб у «Раисполкомга чақириништи», деган баҳона билан йўлга равона бўлди...

Сақкизинчи май куни Иззатов устидан тушган юмалоқхатни текшириш учун Оқтошга райкомдан Матниёв Бектемиров келди. Иззатов аризада баён қилинган далилларни тўла тан олди.

Текшириш якуни ўн биринчи май куни район партия комитетининг навбатдаги бюросида муҳокама қилинди... Иззатов бюрода ҳам ўз айбига иқроп бўлди.

Лекин бюрода иштирок қилаётган район комсомол комитетининг котиби Носиров қўлларидаги маълумотга асосланиб, Иззатовга савол берди:

— Бизнинг эшитишимизга қараганда, тўйингизни бу қадар дабдабали бўлиши учун сизнинг хоҳишингизга қарамай, бир шахс ғаразгўйлик билан ташаббус кўрсатган дейишсади. Сиз бунга нима дейсиз?

— Йўқ! — дангал жавоб берди Иззатов — Тўй меники. Тўйда қанақа хатолик содир бўлган бўлса, унга шахсан ўзим айбдорман.

Райком бюроси «Коммунист ва қишлоқ совети раиси бўлатуриб ўғлига руҳонийлар иштирокида карнай-сурнайлатиб суннат тўйи қилгани учун» Иззатовни партия сафидан ўчириб, ишдан бўшатиб.

Ун еттинчи май куни райком вакили иштирокида қишлоқ совети сессияси бўлди. Солижон Иззатов ўрнига Кимсан Шамсиев раис қилиб сайланди.

Бу воқеадан кейин кўча-кўйда ва чойхоналарда кексалар: «Иззатти ўғлини бўшагани чакки бўлди-да, кўп хосиятли йигит эди, бева-бечораларнинг бошини силаб юривди. Энди Шамсипақарнинг «ойим шипиргиси» элга нима каромат кўрсатаркин?» деб нолиб юришди. Аммо бу маломатлар қўнарга жой тополмаган қушлардек айлана-айлана ўтди-кетди.

* * *

Саратон кирди. Оқтошда эртаги ҳандалак пишди. Деҳқонлар: «етказганинга шукур» деб, дастлабки ҳандалакларни сўйиб ейишиб, ҳаётга шукрона келтиришди.

Даладаги ишлар авжига чиққан. Кечқурунлари Оқтош гузари гавжум, чойхоналар обод. Мактабни битирган ёшларнинг қайси бирлари ариза ёзишиб, олий ўқув юртига кириш иштиёқида ҳаракат қилишаётган ва қайси бирлари эса ўз қобилиятлари бўйича ишга киришган. Қўйингки, Оқтошда ҳаёт қайнамоқда эди...

УРУШ

Суронли ёз. Субҳи содиқ пайти. Яшил ўрмон тонг олди ғира-ширасида қорайиб, чексиздай кўринади. Ўрмон бўйлаб пистирмада турган танклар ва танк отар тўплар ўлжасини пойлаб ётган шер мисоли нишонга тикилиб, «Жангга!» деган буйруқни кутади.

Бошқа танклардан бир неча қадам олдинда, икки

дўнглик бралигидаги бугазорда учта танк жойлашган. Бирини сал олдинроқ, иккиниси кейинроқ туради. Олddaги «Т-34»нинг взвод командири лейтенант Андреевнинг танки. Хайдовчи кабинасида дастагини маҳкам ушлаб, моторни юргизишга шай бўлиб елкадор танкчи ўтирибди. Унинг қулоғида шлемофон ҳалқаси, икки кўзи олddaги тремплексада, диққат эътибори командирнинг «мотор!» дейдиган овозида. У ўриндиққа қоқиб қўйилгандай қимир этмайди, гўё қимирласа «мотор!» деган командани эшитмай қоладигандай.

Бирдан командир механик-хайдовчисини алоқага чақириб қолди: — Саидов!

— Эшитаман, ўртоқ лейтенант!

— Балким, бирданига учинчи тезликда юришга тўғри келар. Буни ҳисобга олиб қўй!

— Есть, ўртоқ лейтенант! Лекин...

— Нима лекин?!

— Фиксатор яхши ушламай турибди. Майли, ҳечқиси йўқ...

— Ҳа, нима қилмоқчисан?

— Иккала дастакни олдинга тортиб, қўлим билан ушлаб туриб газ бераман.

— Тўғри. Тайёр тур!

— Есть.

— Рябов! Ке, бунга қара!—дея наводчикни чақирди, командир.

Рябов келиб окубярга кўз тутди.

— Кўрдингми?

— Кўряпман, ўртоқ лейтенант, қандайдир тепалик.

— Ҳа, балли! Тўпни ана ўша тепаликка тўғрилади!

— Есть!

— Кейин Андреев ўқловчига буйруқ қилди:

— Мухамедшин! Тўпни бронеташар снаряд билан ўқла! Тушундингми?

— Тушундим, ўртоқ лейтенант.

Салдан кейин Андреев яна сўради:

— Мухамедшин! Тайёرمىсан?

— Тайёрман, ўртоқ лейтенант!

Танк жанговар ҳолатга келтирилди. Тўп ва иккала пулемёт ўқланиб, отишга шай қилиб қўйилди. Мухамедшин бронеташар, парланувчи снарядларни зарур бўлганда ишлатиш учун қулай жойга алоҳида-алоҳида териб қўйди. Андреев ўз взводидаги ҳар учала танк экипажини

ҳужумга ҳозирлаб қўйиб, юқори люк тремплексида душман қорасини овлашга киришди.

Борлиқ субҳидам оғушида мудраётгандай, жим-жит. Лекин Андреев бу жимликка ўзгача бир шубҳа билан қарарди. Ҳозирги жимжитлик унга, гўё бўрон бошланиши олдидаги дим ҳавони эслатарди. Назарида кун ботарида қандайдир танг-тўзон қўзғалаётгандай туюларди.

Шербўта ҳамон диққат билан қулоғини динг қилиб командани кутади. Жанг вақти яқинлашган сайин аллақандай ички ҳаяжон юрагига рулгула солиб, уни ўз ҳолига қўймасди: Қандай бўлар экан? Биринчи жанг. Абдалаҳлар ҳарбий техника билан роса қуролланган. Уруш бошлангандан буён ўтган бир ой ичида қанча шаҳарларимизни босиб олишди. Тўс-тўполон билан бостириб келишяпти, ҳеч тўхташмайди. Совинформбюро: «Псков, Смоленск, Бобруйск ва Новгород-Волынский томонларда оғир жанглар бўлди, душман жон-жаҳди билан Москва ва Ленинградга интиляпти...» деган ахборот қилди. Аҳволимиз хийла танг кўринади. Фронтга ҳам бошқа кўмондон тайинланипти. Танкчиларнинг гапларига қараганда кеча фронт штабига маршал Ворошилов билан маршал Шапошников келишибди. Бу бежиз эмас. Ҳа, кундан-кунга аҳвол жиддийлашяпти. Ҳозир, рўпарамизда ана ўша қутурган фашистлар турибди, улар билан жанг қилиш керак. Бунақа жанг қурбонсиз бўлмайди. Бордию, жангда кўнгилсиз ҳодиса юз берса-чи, ўнда Басонинг ҳоли не кечади? Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас!!!»

Шербўта даҳшатли туш кўргандай, ўзининг хаёлидан ўзи сесканиб кетди. Ўзини тутиб: «Йўқ, душман қанчалик ёвуз бўлмасин, бари бир тор-мор бўлади. Бунга ишончим комил. Басо билан қилган орзу-умидларимиз албатта ушалади» деди-да, кўнгли равшан тортиб, тремплексага дадил тикилди.

Тонг ёришиб, тремплексадан теваракни бемалол кўрса бўларди. Шербўталар турган ўрмон қаршисида кенг ўтлоқ, ўтлоқ қарб томонга чўзилиб, тепаликка туташиб кетган. Ўтлоқда ўт тиззага уради. Ўтлоқнинг бир қисми ўрилиб, ўрмон яқинига гарам қилиб қўйилганди. Шамол гарамнинг бир тарафини титиб ташлаган. Шербўта ичида: «Кимдир бу пичанни ўриб гарам қилибди-ю, бечора таниб кетишга улгурмапти», деб қўйди ачиниб.

Ўтлоқларнинг шарқ-шимолидаги катта майдонга кунгабоқар экилганди. Кунгабоқарлар ортида яна бир тепалик бўлиб, чўққисида ялтираб черков кўринарди. Пастда

бир-бирига ўхшаш талай бир қаватли уйлар тивилинган-ди.

Шербўта бирор дақиқа ташқаридаги манзарага назар солиб турди-да, танк ичига оғир чўкди. Шерикларига аллақандай хомушлик билан бир-бир қараб чиқди. Рудҳадаги бетоқатлик ўрнини кўп ўтмай осойишталик эгаллади. Ҳазилкаш дўсти Рябовга нимадир демоқчи бўлдию, оғиз жуфтлаганича қолди. Даб-дурустан қиттак-қиттак ухламайми, деб қолди. Ҳамма шарақлаб кулиб юборди. Айниқса ленинбодлик Баҳром Юсупов қоринини ушлаб, бирам ханда отдики, танк зириллаб кетгандай бўлди.

...Ўрмонда рота танкчилари жанголди машғулоти ўтказишарди. Улардан бир-икки чақирим наридаги дарахтзорда бошқа рота танкчилари машқ қилишарди. Политрукнинг топириғи билан Шербўта уларга бир боғлам газета, журнал ва плакатлар обориб берди. Икки дарахтзор ораси яланглик бўлиб, сўқмоқ бўйида ўн-ўн беш туп терак бор эди. Шербўта қайта туриб, ўша тераклар ёнига келганида Басоат билан сўнгги учрашгани эсига тушиб, хаёли чувалиб кетди... Бир вақт: «Ҳой, тентак! Жонингдан тўйдингми?! Кўзингга қара, овсар!» деган қичқиридан чўчиб хаёлдан уйғонди. Бундоқ қараса ўрмон ёқасида командири турибди. Ширин хаёлдан маҳрум қилгани учун Шербўта унга хўмрайди. «Мунча шангилламаса!» деб жағига туширгиси келди. Ахир, энди Басоат бағрига босиб ўшмоқчи эди-да! Командир яна: «Осмонга қара, тентак осмонга!» деб қўли билан юқорини кўрсатиб қичқирди. Шу пайт ҳавода самолёт овози эшитилди. «Қоч! Ўзингни дарахт остига ол!!!» деб командир яна хитоб қилди. Шербўта дарахт томон бир неча қадам ташлаши заҳот самолёт пастга қараб шўнғиб, пулемётдан сидирғасига ўқ узди. У худди биров оёғидан чалгандек терак яқинига қулади. Командир ўрмондан югуриб келиб, Шербўтани дарахт панасига судради. Рябов билан Мухамедшин ҳам тез етиб келишди. Командир: «Ҳа, нима бўлди, ўқ едингми?»—дея шоша-пиша Шербўтага ёпишди. У эс-ҳушини йиғиб: «Йўқ, ўртоқ лейтенант»—деди. Лекин кифтининг қаеридир ачишиб, этига иссиқ қон ўрмалаётганини сезиб турарди. Командир дарҳол шахсий пакетидан бинт олиб, унинг жароҳатини боғлади. Ўқ елкасини ялаб ўтган экан. Шу маҳал фашист самолёти яна пастга шўнғиб ўқ ёғдирди. Аммо ҳеч кимга шикаст етмади. У пастлаб келиб ўрмон қаршисидаги ялангликка қўнди.

Шу орада ҳавода тутаб келаётган самолёт кўринди. Кимдир «Ўзимизники!» деб қичқириб юборди. Учовлари Шербўтани қолдириб, тутаётган самолёт томон югуришди. Самолёт икки моторли «СБ—6» экан. Дарҳол самолётга чиқишиб, иккита ярадор учувчини ерга олиб туширишди-да, ўрмонга олиб қочишди. Шербўта ҳам улар билан бирга қочди. Ўттиз метр чамаси ўрмон ичига қочиб киришган эдилар ҳам, самолёт портлаб чил-парчин бўлди. Учувчиларни хавфсиз жойга обориб қўйиб, шоша-пиша танкларига қайтишаётганди, ногаҳон ён тарафдаги бутазордан капитан кўриниб бериб қолди.

— Танкчи, аҳвол қалай?—деди капитан Шербўтанинг рўпарасига келиб.

Шербўта капитанни таниб, шошиб қолди. Бир дам каловланиб тургач, жавоб қилди:

— Яхши, ўртоқ капитан.

Капитан ўқловчи томон ўгирилди.

— Тўшми қандай снаряд билан ўқладинг?

— Бронтешар снаряд билан, ўртоқ капитан.

— Тўғри, ҳозир фақат шунақа снаряд кетади, шай қилиб қўй!

— Есть!

Батальон командири капитан Романов ёнига рота командири катта лейтенант Чоговадзени олиб, танклар ҳозирлигини кўздан кечириб юришганди. Шербўта Романовни машқ пайтларида уч-тўрт марта кўрган бўлса ҳам, катта лейтенантни ҳар куни бир-икки бор кўриб турарди. Романов ўрта бўйли, тўладан келган, оқ сариқ юзли, қирра бурун, бир оз гилай, камгап, оғир табиатли киши эди. Чоговадзе бунинг тескариси — қизиққон, гапдон, дароз, бугдой ранг, ҳамак бурунли, кўзлари чуқур, русча ибораларни грузин талаффузи билан чертиб гапирарди.

Романов Шербўта ва ўқловчи билан таплашиб бўлгач, кескин бурилиб Андреевнинг ёнига келди. Унга ярим овозда нималарнидир уқтирди. Сўнг Чоговадзе билан бирга бошқа взводлар томон кетишди.

Андреев комбатдан олган топириқни дарҳол взвод танкчиларига етказиб, жанговар вазиятни қисқача баён қилди:

— Разведканинг қўшимча маълумоти бўйича танк корпуси кўмондони генерал Монштайнинг битта танк қисми шу тонг Гайворон шахрини ишғол қилиб, катта йўл билан Уман—Белая Черкови томон юриш қилмоқчи. Бизнинг танк батальонимиз билан бирга, пистирмада

турган тўшлар батареясига топириқ шуки, душманни шаҳарга киритмай ҳужумини қайтариш ва уни тор-мор қилиш даркор.

Танкчилар турган ўрмон билан ўтлоқ тутан тепалик ораси беш-олти юз қадам масофа бўлиб, душманнинг ана шу тепаликдан тушиб келиши кутилаётганди.

Олов ёнаётган тандир оғзидай қизариб, уфқда қуёш кўринган ҳам эдики, бирдан душман танклари пайдо бўлди. Улар, разведка айтганидек, тепаликдан ўрмалаб тушиб келарди.

Андреев:

— Саидов! Мотор! Рябов! Тўп ва пулемётни японга тўғрила!—деди, рация орқали бошқа танкларга ҳам буйруқ берди.

Шербўта моторни юргизди.

Танкларнинг гулдуросидан Шербўтанинг вужудини яна кучли ҳаяжон қоплади. Лекин ўзини босиб, диққат билан тремплекс орқали душман танкларини кузата бошлади.

— Диққат-диққат! Командасиз ҳеч қандай ҳаракат бўлмасин! Такрорлайман...

Шербўта мотор шовқинига қарамай, рациядан Андреевнинг овозини аниқ эшитиб турарди.

Фашист танклари тепаликдан сув тўлқинидай ўрқач-ўрқач бўлиб тушиб келишарди. Бир пасда тепалик сарғиш чангга бурканди. Олдинги сафдаги танклар, худди парадда келишаётгандай, бамайлихотир ўрмаларди. Уларнинг беписанд бостириб келишини кўриб, бирдан Шербўтани ваҳима босди: «Аблаҳлар сон-саноксиз-ку! Ҳеч тап-тортмай келишмоқда-я! Мана, яқин келиб қолишди. Ҳадемай устимизга бостириб келишади, Анаву «Пантера»лар бизни мажақлаб ташлайди, танк ичида эзилиб тил тортмай ҳалок бўламиз. Нега команда йўқ? Нега тўшлар ва танкотар тўшлар ҳам ҳаракатсиз жим туришибди? Ажабо? Ахир, жанголди машқда: «Жангчи! Сен ўлиш учун эмас, яшаш учун, галаба учун жанг қил! Балким, сен душман ўқидан ҳалок бўларсан. Аммо, ҳалок бўлишдан аввал иложки борича душманни ўлдир, қир! Уни қанча кўп қирсанг, шунча Ватанингга енгил бўлади. Ватанингни сақлаб қоласан...» деган буйруқни ўқиб берганди-ку! Нега ҳаракат қилмаямиз? Тавба! Бекорга ўлиб кетаверамизми?! Бу қандай бедодлик?!»

Ниҳоят, олдинги танклар юз метрча яқинлашиб қолганда, артиллерия нуқталари ва танкотар тўшлар барава-

рига ўт очишди. Чап ва ўнг томондан миномётлар гушиллаб уриб берди. Бир лаҳзада душман танкларидан бир нечтасини аланга олди. Мук тушиб ёнаётган танклар ортда келаётган танклар йўлини тўсди. Танкларнинг жанговар сафи бузилиб, душман шаштидан қайтди. Ҳаяжонланиб кетган Шербўта кўзларини кериб нуқул: «Ҳа, босқичининг жазоси шу! Босқичининг жазоси шу!»—дерди ёнаётган танклардан кўзини узмай.

Аммо душман танкларининг кети узилмасди, гоҳ чап томондан, гоҳ ўнг томондан суқилиб, яна саф тортарди. Шу орада танклар кетидан гуруҳ-гуруҳ бўлинган автоматли солдатлар кўринди. Теварак-атроф узлуксиз отилаётган тўшлар, миномётлар ва пулемётлар шиддатидан ларзага келди. Жанг тобора қизиб борарди. Душманнинг тўрт танки снарядларга чап бериб, мудофаа чизигига суқилиб кирди. Улар кетидан яна бошқалар кўринди, олдиндаги танкларнинг иккитаси тўғри Шербўталар танки томон оғзидан ўт пурқаб ўрмалаб келарди. Уша танклар ўқидан Шербўталардан сал нарида ҳаракат қилаётган артиллерия нуқтаси жимиб қолди. Бир снаряд гарамга тушиб, гарам ловиллаб ёниб кетди. Шербўталар танки икки фашист танкига юзма-юз келиб, хавф остида қолди.

Ниҳоят, пистирмадаги танкларга команда берилди:

— Ўт оч!

Шербўталар танкидан кетма-кет бир неча марта ўт очилди. Уларга қараб келаётган иккала танк мажақланиб, ёнбошлаб қолди. Шу пайт пистирмадаги барча танклар ҳаракатга келди. Шиддатли танклар жангги бошлаб кетди. Икки томонга яшириб қўйилган тўшлар баралла ўт очишди. Фашист уч тарафдан зарбага учраб, гангиб қолишди.

Жангтоҳда қоп-қора тутун бурқсиб ҳавога учар, танклар ловиллаб ёнар, орадан кўтарилаётган чанг ва тутун бир пасда осмон юзини қоплади. Шарқдан кўтарилаётган қуёш гўё беомон жанг манзарасини кузатаётгандай, чанг-тўзон пардасини йиртиб, ўқтин-ўқтин мўралаб қўяди.

Ҳозиргина майсалар майин тебраниб турган ўтлоқни снарядлар тилка-пора қилиб ташлади, ўнқир-чўнқир воронқалар ҳосил бўлди, кунгабоқарлар пайхонланиб, ер билан яксон бўлди.

Андреев битта «Пантера» ёниб пачоқ бўлганига завқланиб шлемофондан баралла қичқирди:

— Молодци!!! Олга! Фақат олга!—унинг овози худди шер наърасидай ғазаб билан янграб кетди. Шербўтанинг

назарида, гўё фашист «Пантера»си снаряддан эмас, ана шу оташин хитобдан аланга олгандек туюлди.

Радиядан буйруқ янгради:

— Саидов! Бос, олга!

Шербўта зарб билан газни босди. Танк бир сапчиб, буталарни эзиб, бор кучи билан майдонга отилди. Бир лаҳзада фашист тамғали танкни мажақлаб, навбатдаги танкка юқори тезликда ҳужум қилди. Унинг авзойи бадани ўт бўлиб қизиб кетганди. Шлемофон остидан тер тўхтовсиз қуйилади. Гимнастёрка ёқаси ва елкаси сувга чайилгандай ивиб кетган. Непонасидан оқиб тушаётган шўртоб тер чап кўзига тушиб қаттиқ ачиштироқда. Лекин у ҳеч нарсага парво қилмайди. Эс-ҳуши жангда, икки кўзи қаршидаги душман танкларига эди. У ўзидан икки юз метрча олдинда қунгабоқарлар пайкалида қочиб бораётган душман танкининг изига тушди. Хаш-паш дегунча унга яқинлашди.

— Рябов! Тўшдан нипонга ўт оч!—деб буйруқ берди Андреев,

Тўп гумбурлади. Душман танки ёнбошлади. Яна бир снаряд билан аланга олди. Андреев Шербўтага команда берди:

— Саидов, чап фрикционни бос! Чап фрикционни!

Шербўта танкни дарҳол жанубга қараб бурди. Бурибоқ олдинга назар ташлаган эди, тепаликнинг ёнбағрида бир гуруҳ солдат танки кетидан пастликка қараб чекинаётганини кўрди. Танк ҳам, пиёда солдатлар ҳам ўзларини қуюқ чанг ичига урарди. Солдатлар билан Шербўталар танки оралиғи икки юз метр чамасида эди. Андреев радия орқали устма-уст:

— Газ! Саидов, газ!—деди.

Шербўта газни охиригача босди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай тўп гумбурлади. Шербўта ҳам ўз пулемётини ишга солди... Солдатларнинг кўпчилиги ер тишлади. Айримлари қора суварак сингари қочиб-писиб, ғойиб бўлди. Танк ҳамон қочиб борарди.

— Рябов! Танкка ўт оч!—буйруқ қилди Андреев.

Рябов тўшдан кетма-кет уч марта отди, учинчи снаряд душман танкини аланга олди. Шу пайт, аллақайси томондан ёрдамга етиб келган жангчилар ҳужумни давом эттиришди... Фашистлар тор-мор қилинди. Лекин батальон ҳам жиддий талофот кўрди. Батальон қанча танк йўқотганини Шербўта аниқ билмасди-ю, аммо уч нафар танкни душман снарядидан пачоқланиб, ёниб

ётганини ўз кўзи билан кўрди. Батарея жангчиларидан ҳам анчаси нобуд бўлди...

Кун пешиндан оққан. Отишмалар тинган. Ҳаво ғуборли, иссиқ. Батальон танкчилари жангдан сўнг ўз машиналарида қайтишмоқда.

Йўл бўйи оқ свастикали фашист танклари, бири мук тушган, бири ёнбошлаган, яна бири турган жойида тутаб ётарди. Танклар кетидан ҳайқирчишиб келган босқинчилар тўп-тўп бўлишиб, автоматларини қучоқлашиб, ер тишлаган.

Шербўта ўз экипажи билан жанггоҳдан ўтиб келаркан, жанг натижасидан мамнун эди. Воқеаларни бирин-кетин тасаввур қилар, ўз вазифасини кўнгилдагидек қилиб бажара олганидан қувонар, айниқса танки душман танкидан устун чиққани учун терисига сиғмай фахрланарди. «Азамат танк хўб хўровлик қилди-да, ўзиям», деб танкининг у ёқ бу ёғини силаб кўярди.

Шербўта жанггоҳдаги мажақланган танклар ва тартибсиз бир-бирларига қалашиб ётган мурдаларга назар солди. У ер-бу ерда ўзимизнинг пачоқланган танклар ва ҳалок бўлган танкчилар ҳам кўринарди. Сал илгариланган эди, гужанак бўлиб ётган ярадорларни кўрди. Кўнгли беҳузур бўлиб, вужудини титроқ босди.

Торгина бутазор ёнида қисм танкларидан бири шикастланиб ёнбошлаб қолибди. Танк яқинида тўртта танкчи бир-бирини қучоқлаганича, қонга беланиб ётишарди. Шербўта бу ердан машинасини секинлатиб ўтди, кўзи тремплексда. Танкчиларнинг юзларига қараб бўлмасди. Ўқ тегмаган ва заҳа бўлмаган жойлари йўқ. Улардан ўн беш-йигирма қадам нарироқда бир тўп душман солдати тупроққа беланиб ётишибди. Улардан қайси бирлари бошсиз, қайси бирлари кўлсиз, оёқсиз ва қайси бирларининг жасақлари бурдаланиб кетган. Бир неча оёқ юқорида, сочилиб ётибди, танаси йўқ. Шербўтанинг тани музлаб қолди. «Бу даҳшатли ҳол қандай юз берди экан? Афтидан қисм танки ишдан чиқиб, тўхтаб қолган-у, фашист солдатлари уни ўраб олишган. Кейин танкчиларни ташқарига чиқариб, ваҳшиёна ўлдиришган. Сўнг ўзларини четга олиб, қурбонларини мағрур томоша қилиб турганларида, устиларига снаряд келиб тушган». Шербўтанинг вужудини титроқ босди. Шу онда беихтиёр бобосини эсга олди. Бобоси инсон ҳақида қайси бир китобдан: «Инсон улуг олам. Унга қараганда олам, кичик бир олам... Инсоннинг кўримсиз гавдасида бир дунё ҳикмат

ва тафаккур яшириган...» деган сўзларни ўқиб берганди.

Шербўта бобоси ўқиб берган ҳикматни кўнглидан ўтказаркан, дили нола қиларди: Ҳайҳот! Ҳар бири катта олам бўлган инсон пашшага ўхшаб қирляпти-ку! Дунё-дунё ҳикмату тафаккур инсонлар бахт-саодати учун хизмат қилиш ўрнига беҳуда туфроққа қўмиляпти-ку! Нега инсон ўз қўли билан оламни қонга бўяйди! Шунча кенг ёруғлик унга етишмайдими?! Ахир, ҳар бир кишига икки метр ер кифоя-ку! Нега у бир-бирини шу қадар ваҳшиёна азоблайди хўрлайди?! Бу қиймаланган азиз бошлар шу мақсадда дунёга келганми?! Э воҳ!!!

Шербўта оғир хаёлга берилиб, олдиндаги чуқур ўрани пайқамай қолди. Танк тумшуғи билан ўрага тушиб тақ тўхтади, мотор ўчди.

Зарбдан пешонаси аккумуляр қирғоғига теккан Андреев жаҳл билан қичқирди:

— Саидов! Ухлаяпсанми?!

Шербўтадан овоз чиқмади. Андреев сапчиб ўрнидан туриб люкни очиб механик кабинасига ўтди. Шербўта икки қўли билан бошини ушлаб, пешонасини дастакка қўйиб тек ўтирарди.

Андреев Шербўтанинг бежо ўтиришини кўриб ҳайраг-лашди.

— Ҳа, сенга нима бўлди?!—деди уни туртиб.

Шербўта аста қаддини тиклаб Андреевга боқди. Унинг ранги табиий ҳолатини йўқотиб жигарранг тус олганди. Андреев тоқатсизланди:

— Сендан сўраяпман, нима бўлди?!

Шербўтанинг лаби титрадию, садо чиқмади.

Андреев саросимада бошини чайқаб Шербўтанинг кўзига давомли тикилди. Унинг маънос боқиб турган кўзларида у аллақандай ўкинч, ачиниш ифодасини ўқиди. Дилида: «Ҳа-а, тушунарли. У жанггоҳдаги даҳшатли қирғинни кўриб, кўнгли бузилиб, ўзини йўқотган. У бунақа жангни биринчи кўриши-да» дедию, икки қўлини Шербўтанинг елкасига қўйди:

— Ҳой, Саидов! Ақлингни йўқотма. Бу касофат уруши биз ўйлаб чиқарибмизми? Ватанимизга фашистлар бостириб кирди-ку! Ҳали сен бу аблаҳ фашистларни қанақа йиртқич, қанақа зolim эканлигини кўрганинг йўқ, кейин биласан. Улар битта менинг ўзимни бошимга қанча кулфат ёғдиришди. Бундан сенинг хабаринг йўқ, вақти билан бафуржа айтиб бераман. Кэ, ўзингни тут, моторга

ўт бер, машинани кетига тисар, кетдик!—деди, қатъий буйруқ оҳангида.

Шербўта хўрсиниб қўйди-да, ричатни ушлаб моторга ўт берди.

ЎРМОНДАГИ ОЛИШУВ

Ўрмон жим-жит. Агар олисда отилаётган тўпларнинг бўғиқ саси эътиборга олинмаса, дунёда тинчлик ҳукм сураётгандек эди. Кун оёқлаб қолган. Шербўта бир қўлида тамаки, иккинчисида бир парча газета, ўрмон ёқасида ўтирибди. Бутун хаёли орден топшириш маросимида қўмондон унинг елкасига қоқиб айтган «Офарин! Оддий ўзбек йигити ўзининг «Т—34» танки билан оламга жар солган Гудерианнинг мақталган «пантера»ларининг чангини осмонга чиқариб юборди», деган гашида. Бу гап унинг қулоғи остидан сира нари кетмас, қайта-қайта такрорланиб, унга аллақандай ҳузур, руҳ бағишлар, яна каттароқ жасорат кўрсатишга чорлар эди.

Шербўта маҳораксини тутатиш учун гугурт чақди-да, қўмондон ҳозиргина кўксига тақиб қўйган орденга ифтихор билан қараб қўйди.

Комбриг полковник Мишутин бугун тушки овқатдан кейин келиб, Романов батальони танкчиларига жангда кўрсатган жасоратлари учун фронт ҳарбий совети номидан тантанали вазиятда орден ва медаллар топшириб, уларни қизғин табриклади. Шу жумладан Андреев «Қизил байроқ» ордени, Шербўта, Рябов ва Мухамедшин «Қизил юлдуз» ордени билан тақдирланишди. Бу Шербўтанинг ҳаётида бемисл ҳаяжонли воқеа эди, албатта. У бу шарафли мукофотга қай тариқа эриша олганини сира тасаввур қилолмас ва таассуротини ичига сифдиrolмас эди.

Ўрмон устидан қандайдир самолёт вағиллаб ўтиб, хаёлини бўлди. Шербўта сергакланиб, атрофга аланглади. Аланладию, табиат мўъжизасига маҳлиё бўлди. Уфқ этагидаги куёш, гўё фалакни ой ихтиёрига топшириб ҳў олисдаги тепа ортига шўнғиб, зар этагини йиғди. Шу пайт қарши уфқдан тўлиной эринибгина бош кўтарди. «Ажабо! Кун ботиши билан ой чиқиши бамисоли постдаги соқчилар навбат алмашишининг худди ўзгинаси-я!.. Қани энди, уруш ўрнига тинчлик бўлиб қўяқолса! Эҳ, агар шундай бўлганда қанчадан қанча бегуноҳ одамнинг қони тўкилмасди!».

Шербўта гугурт чақиб, махоркасини туташтирди. Бир-икки марта ичига тортиб, ҳузур қилди-да, ўрнидан туриб ўрмон ичига қараб юрди.

Офтоб сўниши билан ўрмонга ҳар қаёқдан турли қушлар чуғурлашга кела бошлади. Улар дарахтларга қўниб олишиб, ўзларича чуғурлашга тушишди. Шербўтанинг назарида қушлар овози негадир одатдагидай қувноқ бўлмай, бошқачароқ, қандайдир хатаромуз эди. Одатда чумчуқлар илонни кўрганда шундай чирқиллашади. Лекин ўрмонни қоронғулик ўз оғушига буркаб олгач, уларнинг овози бирдан жимиб қолди.

Қушлар тинди-ю, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, ҳашоратлар чириллаши бошланди. Баногоҳ рация орқали «По машинам!» деган кучли хитоб янгради.

Танкчилар ертўдалардан чиқиб, ҳар ким ўз машинаси томон югурди. Шербўталар экипажни Андреев бошлиқ, ўша заҳоти ўз танкини эгаллади.

Тривогадан кейин баайни юлдузлар орасида бегона сайёралар яширинган-у, уларни қидираётгандай, прожекторлар нури самони титқилай бошлади.

Фашистларнинг икки-уч разведгачи самолёти жуда баланддан бир неча ёритувчи ракетаалар ва ёндирувчи бомбалар ташлаб ўтди. Ўрмон бирдан ёришиб кетди. Бевақт безовта қилинган қушлар ўрмонни бошларига кўтариб, фарёд қилишди.

Бир ёндирувчи бомба Шербўта танкининг шундоқ рўпарасига тушди. «Аблаҳлар яна бир балони бошламоқчиларми?» деди, Шербўта оёғини статерга узатиб.

Бомба ва ракеталар ёруғидан душман самолётлари оч бўридай улиб, кела бошлади. Ўрмон устига бир неча бомба тушиб портлади. Зенитлар ва пулемётлар ҳаракатга кирди. Душманнинг қайси бир самолёти ўрмон чеккасига қулаб портлади. Самолётлар ўтиб бўлгач, зенитлар ва пулемётлар овози бир дам тинди. Аммо ўрмон ғарбидаги бутазордан кутилмаганда фараларини ёқиб олган кўплаб танклар кела бошлади. Бутазор билан ўрмон оралиги беш юз метрча бор эди. Чироқларига қараганда танклар сони жуда кўп эди. Шербўта балодек бостириб келаётган танкларга тикилиб: «Аламзада бўлган фашистлар бу сафар қоронғида ҳужум қилмоқчи бўлишипти-да. Ҳай, қани яқин келишаверсин-чи» деди, сабрсизлик билан командани кутиб. Шу вақт Андреевнинг:

— Саидов! Мотор!—деган овози жаранглади рациядан. Шербўта моторга ўт берди.

Фашист танклари ўрмонга икки юз метрча яқинлашиб қолганида устиларига ҳар тарафдан миналар, снарядлар ёрилди. Шу маҳал осмонда душман самолётлари пайдо бўлди. Қайси бирлари баланддан бомба ташлаб ўтиб кетишди, қайси бирлари учиб настига қараб шўнғиб, пулемётлардан ўқ узиб ўтишди. Бу орада танклар ҳам яқинлашиб қолишди. Вазият жуда оғирлашди. Ниҳоят пистирмадаги танкларга команда берилди.

Барча танклар пистирмада турган жойларидан қўзғалиб, душман устига ташланди. Икки ўртада бошланиб кетган жанг даҳшатли тус олди. Тўплар ва бомбалар гумбур-гумбури, танкларнинг ўкириши, пулемёт ва автоматларнинг овози борлиқни ларзага келтирди. Жанг майдони бамисоли пўлат эритмаси қайнаётган қозонга ўхшарди.

Шербўталар экипажни икки фашист танкини кетма-кет ёндириб, ўзи «шарақ» элди-ю, бир чуқурликка шўнғиб тўхтаб қолди. Экипаж эс-ҳушини йиғиштириб олгунча ҳам бўлмай, танкнинг икки ёнбошига икки снаряд устмас-уст келиб теғди. Кучли зарбдан танк қаттиқ чайқалиб кетди...

ХАЕЛДА ЙЎҚ ҲОДИСАЛАР

Душман танклари мудофаа чизигини ёриб, шаҳар томон ўтиб кетишди. Шербўтанинг танки муқ тушиб тек ётарди. Андреев ўз кабинасида бир неча дақиқа қарахт ҳолда ўтирди. Сўнг сал ўзига келиб «Ну и рубка» деб, гўлдиради-да, тирик қолганига ишониб, у ер-бу ерини текшириб кўрди. Ҳеч қаери жароҳатланмаган. Аммо, калласи чўяндай оғир. Ўтирган жойида экипаж аъзолари билан гаплашмоқчи бўлди. Рация ишдан чиққан эди. Рябов билан Мухамедшинларнинг кабиналарини чертиб кўрди. Товуш чиқмади. Бошқа танклар қаерда?... Уларга нима бўлган? У «Черт вазми», деди-да, кўлини бир силтаб, ўрнидан турди. Рябовдан хабар олди, у қонга беланиб ётарди. Томирини ушлаб кўрди, ҳаётдан асар йўқ. Боши пачоқланиб кетганди. Кейин Мухамедшин кабинасига ўтди. У, оғир жароҳатланиб, беҳуш эди. Андреевнинг боши қотди. Шу пайт механик кабинасидан шарпа эшитилгандай бўлди. Теъда механик-ҳайдовчи кабинасига борди.

— Саидов, тирикмисан?

— Тирикман,—деди Шербўта бўғиқ овозда.

— Ҳайрият, қани тез бўл!

Шербўта пешонасидаги заҳа бўлган ерини биит билан боғлаётган эди. Боғлаб бўлиб люкни очиб ташқарига чиқди. Андреев унга вазиятни тушунтирди. Дарҳол икковлашиб Рябов жасадини ҳам, оғир ярадор бўлган Мухамедшинни ҳам танқдан олиб чиқишди. Кўтаришиб ўрмонга олиб боришди. Ўрмон худди дошқозон остида тургандай қоп-қоронғи эди. Жанг пайтида кўтарилган чап-тўзон ва ёнғиндан пайдо бўлган тутунли булут осмон юзини қонаб олган. Бояги тўлиной мутлақо кўринмасди.

Беҳуш ётган Мухамедшин оғир нафас оларди. Андреев билан Шербўта унинг у ер, бу ерини сийпаб кўришган эди, Шербўтанинг қўли кўкрагидан оқаётган илиқ қонга тегди.

— Кўкрагига снаряд парчаси текканга ўхшайди, қон оқаяпти.

— Шахсий пакетингдан биит олиб, жароҳатланган ерини дарҳол боғла, қонни тўхтатиш керак,—деди Андреев. Мухамедшиннинг кўкрагини очишга ёрдамлашиб.

Икковлашиб жароҳатни боғлашди. Лекин... уни ажал чапгалидан қутқазиб қолишолмади. Сал ўтмай у жон берди.

Бир кекса дарахт остига бомба тушиб, ўра ҳосил бўлган экан. У ёқ-бу ёғини тозалаб, шох-шабба тўшади. Ўрага икки мурдани узала ётқизиб, юзларига пешоналарини қўйиб видолашибди. Кейин ўринларидан туриб, бошларини эгиб бирпас сукут сақлаб туришди. Шербўтанинг назарида зулмат суқунати, гўё бояги ер-кўкни ларзага солган гумбур-гумбурлар-у, шовқин-суронларни ўз гирдобига тортиб, шу икки мурда билан бирга мавҳ қилгандай эди.

Андреевнинг турткиси билан у бошини кўтарди.

— Қани жилдик! Бу ердан тезроқ кетмасак бўлмайди, ўрмонни эрталаб фашистлар тинтув қилишади.

Андреев билан Шербўта қоронғи ўрмоннинг сўқмоғидан пайпасланиб аста юриб, дарё томон йўл олишди. Ҳаво булут, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди.

Улар дарёни кушдузи кўришган, дарёнинг нариги бетида қишлоқ бўлиб, унинг кунчиқар томонида катта ўрмон бор эди, тонг отгунча дарёдан ўтиб олсак, ўрмон орқали ўз қисмларимизни топиб оламиз деб ўйлашарди.

Тонг отишига яқин улар дарё бўйига етиб келишди. Дарё тунда жуда ҳайбатли кўринди. Улар эса ҳориб-

чарчаган. Очлик ва унинг устига руҳий тушқунлик тинка-мадорларини қуритган эди.

Маслаҳат билан, сувнинг оқимига қараб, қиялаб сузадиган бўлишди. Ёиларидаги ҳужжатларини ўраб, сув кирмайдиган қилиб, гимнастёркаларининг киссаларига жойлашди. Уст кийимларини ечиб, майкаларига маҳкам туғишди-да, бирин-кетин дарёга тушишди. Оқим томон қиялаб суза бошлашди. Бир неча дақиқа сузишгандан сўнг очлик ва қувватсизлик таъсир қила бошлади. Шербўта кичкинагина тўлқинда бир-икки ҳўплам сув оғзига кириб қалқиб кетди. Дарёнинг ўртасига борганда қўлларидан мадор қолмади. Ҳали қирғоқ олис. Ваҳима босди. «Думшандан қочиб қутиламан деб, дарёга чўкиб, ҳалок бўлиш қанчалик алам қилади кишига, йўқ! Нима бўлгандаям сузиб ўтиш керак». Шербўта фикран шундай аҳд қилди-ю, лекин тобора ҳолсизланиб борарди. Андреев анча олислашиб кетган, у «Шалап-шалап» қилиб сузди-да, бирдан жим бўлди.

Шербўта: «ғарқ бўлди-ёв» деб ўйлади. Кучини йиғиб у томон кўз ташлади. Сув бетида ҳаракатсиз кетаётган қора нуқта кўринди. Шу он ялт этиб Андреевнинг берган маслаҳати эсига тушди: «Биласанми, мен Волга бўйида ўсганман, дарёда сузишни яхши биламан. Мобода чарчаб қолсанг, чалқанча тушиб, бир пас ўзингга оқимга қўйиб бөр, шунда дам олволасан, кейин яна сузиб кетаверасан». Шундай қилди. Сув тўлқинсиз, тинч оқарди. Бирор дақиқа дам олиб, ўзини анча ростлаб олди. Яна суза бошлади. Андреев энди сузиб борарди.

Шербўтанинг бутун фикри қирғоқда, унга етиб олишга интиларди. Гира-ширада баъзур кўзига илинаётган қирғоқ уни, гўё она меҳридек ўзига чорларди. Қани энди у, ўша қирғоққа тезроқ етиб олса.

Ниҳоят тонг ёришган пайтда ҳориб-чарчаб, дарёдан аранг сузиб ўтишди. Мўлжал қилган ерларидан анча қуйида қирғоққа чиқишди.

— Қалай, ҳаммаёғинг жойидами?—деди Андреев Шербўтага жилмайиб.

— Жойидаликка жойидаку-я, аммо тайёр бўлдим. Очликда дарёдан сузиб ўтиш ўлим билан баробар экан.

— Ҳечқиси йўқ. Кел, бир оз нафас ростлаб олайлик, кейин кийиниб жўнаймиз.

Майсага ўтиришди. Шу орада аллақандай шарпани эшитиб, бундоқ қарашдию, лол бўлиб қолишди. Топала-

рида бир унтер-офицер уч солдат бир овчарка ит билан тик туришарди.

Унтер-офицер планшетида немисча-русча луватни олди. Нималарнидир ўқиб Андреевга хўмрайди:

— Оҳо, Большевик — Разведчик?!

Андреев ёнида турган ўрта бўйли солдат қўлидаги автоматга кўз қирини ташлади. Кўзи етмади чамаси, ўкинч билан бошини қуйи эгди. Автоматнинг қайиши солдат бўйнида эди.

Унтер-офицер Андреевга ўшқирганича Шербўтага яқин келди:

— Маленький большевик!

Шербўтанинг рўпарасидаги автоматли новча солдат унинг қора қош, қора сочига тикилиб туриб: «юде» деб автомат билан туртиб юборди. Шербўта нафрат тўла нигоҳини солдатга қаратди. «Шу топда бу мирзатеракка ўхшаган аблахнинг чап биқинидан дарча очиб қўяйми», деди гижиниб, ногоҳ хаёлидан: «...Халок бўлишдан аввал иложи борича душманни ўлдир, қир...» деган ибора ўтди-да, «Йўқ, бу билан мурод ҳосил бўлмайди. Шартга отиб ташлайди қўяди. Буйруқни бажара олмайсан, қўй бунақа бемаъни ўлимга бош эгма», деди ичида ўзига ўзи насиҳат қилиб.

Унтер-офицер, дағдаға билан ҳадеб дўқ урар, солдатлар немисчалаб алланималарни жавраб автомат ўқталиш-ни қўймас, аммо Андреев билан Шербўтадан садо чиқмасди. Охири унтер-офицер новча солдатга бир нима деб имлади. Солдат отмоққа ҳозирлик кўраётгандай автоматини тўғрилаб, аввал Андреевнинг пешонасига тургди, кейин Шербўтанинг кўзига қадаб:

— Анали ёққа бор, тўнғиз!—деди сўқмоқни кўрсатиб.

— Пашол-пашол!—ўшқирди унтер-офицер.

Андреев билан Шербўта бир-бири билан кўз уриштириб олишди-ю, ноилож қадам ташлашди. Сўқмоқдан бориб арава йўлига чиқиб олишди. Автомат ушлаган ўрта бўйли бир солдат олдинда, Андреев билан Шербўта ўртада, унтер-офицер, новча солдат ва ит етаклаган солдат билан орқада, арава йўлидан бир чақиримча нарида кўринаётган биноларга қараб юришди.

Штаб бир қаватли, кўп хонали бинога жойлашганди. Бинонинг орқа томони мевазор боғ эди. Афтидан бино урушдан олдин бирон кўлхоз ёки совхоз маъмурияти учун идора хизматида ўтаган.

Бинонинг деворларига немис ва рус тилларида ёзилган турли плакатлар ёпиштирилиб қўйилган. Плакатларга катта ҳарфлар билан «Москва таслим бўлди! Навбат энди Ленинградга! Рус капут!» деган сўзлар ёзилганди.

Шербўта ичкарига қира туриб ёзувларни ўқидию юрагига аллақандай дайди ўқ келиб теккандай бўлиб, гангиб қолди. Бироқ елкасига тушган автомат зарбидан остонага қоқилиб, коридорга шўнғиди.

Аввал ичкарига Андреевни олиб кириб кетишди. Шербўта ўрта бўйли солдат назоратида даҳлизда қолди. «Москва таслим бўлди» деган сўз юрак-бағрини ўртарди. Ажабо! Шундай бўлиши мумкинми?! У кечагина Москва ни ўз қулоғи билан эшитган эди-ку! Икки кун ичида шундай фалокат юз бера қолса-я? Йўқ-йўқ! Асло-асло...!

Кўкқисдан хотин кишининг қаттиқ чинқирғи ёпиштилди. У сергаланди. Йиғи аралаш эркак кишининг немисча ўшқирғи ва яна бир кишининг русча сўзлари эшитиларди. Узук-юлуқ гаплардан «Партизан!...» «Скажешь!...» «Всеровно!», «Говори!...» деган сўзларни англади. Шу орада «гуп-гуп» этган садо келди. Кетидан хотин кишининг чинқирғи такрорланди...

Шу дамда эшикдан ёши ўттизининг тепасида, қотмагина, юзи чўзиқ, оқ сариқдан келган, рангида қони йўқ, захил унтер-офицер кирди. Шербўтага хўмрайиб қараб қўйди-да, тўғри бориб, хотин кишининг йиғиси келаётган хонага кириб кетди.

Бу унтер-офицер Шербўтанинг назарида немисга ўхшамасди. «Бу ким бўлди?»—ўйланди у.—«Умуман бу ер ўзи нима? Ҳарбий қисм штабими ё бўлмаса... ҳа, дарвоқе, дарё бўйида улардан ҳеч гап чиқара олмагач, унтер-офицер газабланиб: «Бари бир абвер тилга киритади», деб ўшқирган эди. «Абвер-абвер, бу ҳақда қаердадир ўқиган эди шекилли, ё танк билим юртида эшитганми-ди-а?».

«Ғич» этиб эшик очилди. Хонадан маст одамдай гандираклаб яланғоч хотинкиши чиқди. Соchlари тўзиқ, юзлари қон, аъзойи-бадани моматалоқ. Бир ефрейтор билан бир солдат уни боғ томонга олиб ўтиб кетишди.

Улар чиқиб кетиши билан иккинчи томондан ҳаммаёғи қора қонга беланган Андреевни олиб чиқишди. Оғзи-бурни тўла қон, юзлари тилинган ҳар доим чап томонга силлиқ қилиб таралиб турадиган қорамтир сочлари бе-ўхшов тўзгин. У алланима демоқчи бўлиб Шербўтага бир қараб қўйди-ю, аммо гаширишга қурби етмади. Унтер-офицер кетидан туртиб ташқарига олиб чиқиб кетди. Шербўтанинг назарида Андреевнинг ўртадан юқори бўйи бир пасда чўкиб, паст бўйли бўлиб қолгандай туюлди.

Шербўта хойн киши билан Андреевнинг афти-ангори-ни кўриб, эти увишиб, вужудини ваҳм босди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, Андреевни олиб чиқиб кетган унтер-офицер келиб, уни Андреев чиққан хонага олиб кирди. Кенг хона, хонанинг тўрида ёзув столи. Чап томонда деразага қадаб яна бир стол қўйилган. Устида турли темир-терсақлар. Унг томондаги бурчакда яна бир доира стол. Унда кесилган оқ булка нон, ҳар хил парранда гўштлари, бодринг, бир неча шипша ичимлик ва яна бошқа нарсалар қўйилган. Стол четида офицернинг қора мовут фуражкеси турибди. Ёзув столи ёнида қора чарм ўриндиққа чўкиб кўзойнак таққан офицер ўтирибди. Юзи сабзи тахлит чўзиқ ва сап-сарик, оёқлари узун, эғнида қора духобадан тикилган, кенг қайтарма ёқали торфренч, белида камар, «парабеллум» тўппонча тақиб олган. Френч тугмалари очиқ. Қўлида қандайдир темирни ўйнатиб ўтиради. Панжалари узун, узук тақиб олган.

Офицернинг ёнида ўрта ёшларда, бўлагина, хўшпа юз бир киши тик турибди. Оддий оқ кўйлак кийиб олган. Мазмунан рус таржимони.

Ёзув столи устида очиб қўйилган бир билет, яна бир қоғоз ётибди. Шербўта бир қарашдаёқ таниди. Комсомол билети билан партияга кириш учун ёзилган аризаси.

Офицер Шербўтани қаричлаб ўлчамоқчидай, бошдан-оёқ разм солди. Ёқасидаги петлицага қадалган белгини кўриб, танк қўшинига алоқадор эканини пайқади. Лекин пайқаганини Шербўтага сездирмади. Гўё унинг танкчилигидан аллақачон воқифдек, ўзини унга эътиборсиз қилиб кўрсатди. Шу «эътиборсизлик»да ясама мулоимлик билан Шербўта ҳақида таржимонга ўзича тушунча берди:

— Бу танчки йигит мусулмон. Руслар ичига алданиб тушиб қолган. Уни овқатга таклиф қилинг.

Таржимон офицернинг сўзини Шербўтага русчалаб тушунтираркан, қўли билан столи кўрсатди:

— Марҳамат!

Шербўта эшитмагандай бепарво тураверди.

— Сиз қанақа одамсиз? «Хўп», деб, тез бориб ўтиринг,— уни туртди таржимон.

Офицер ҳалиги жойда қўлидаги темирни ўйнаб ўтирарди. Эпик олдида турган унтер-офицер, гўё бир қизиқ томоша кўраётгандай манзарани кузатиб турарди. Таржимоннинг яна бир ундови билан Шербўта бўйнидан тортгандай аста бориб стулларнинг бирига ўтирди. Офицер ўрнидан туриб унинг қаршисига келди.

— Қани, қадаҳларга қуйинг!—деб таржимонга буйруқ берди у. Таржимон шипадаги жигарранг суюқликни учта қадаҳга қўйди. Офицер Шербўтага таклиф қилди:

— Марҳамат, овқатлардан еб ўтир. Хойнаҳой нонушта қилмагандирсан. Ром билан нонушта қилиш кўп гаштли бўлади. Қани, қадаҳни олгинчи,—деди илжайиб. Шербўта қамир этмади.

— Майли, майли. Йигит бир ўзига келиб олсин,—деди-да, офицер секин-аста хонанинг у бошидан бу бошига юра бошлади. Шербўта ўйланди; Бояги аскар билан, унга сув берган болага ва ҳалиги хотин киши билан Андреевга ваҳшийлик қилган бу йиртқичлар нечун унга бу хилда мулозамат кўрсатишяпти? Нега? Шу пайт ногоҳ эсига бир воқеа тушди.

...Ҳали талаба ёшига етмаган пайти. Бир куни далада мол боқиб юрган эди, катта тол тагида бир гала чумчуқ гуж бўлиб чирқиллашаётгани устидан чиқиб қолди. Яқин борди. Бундоқ қараса, нақ билакдек келадиган йўғон чипор илон чумчуқлар яқинида тек турибди. Илон худди кўзойнак тақиб олгандай, кўзлари гардишли. Онда сонда ингичка айри тилини чиқариб, чумчуқларга ўйнатиб қўяди. Содда чумчуқлар худди сеҳрлангандай аста-секин илонга яқинлашаверди. Бир чумчуқ илон оғзидаги қилпинг-қилпинг қилган нарсани чувалчанг деб ўйлади-ми, илон оғзига етиб борди. Оёғини узатганича ғойиб бўлди. Кейин яна бир чумчуқ борди, ундан кейин яна бири...

Шербўта ҳозирги офицер мулозаматини худди ўша илон аврашига ўхшатди. Офицернинг кўзойнак тақилишида ҳам кўзлари гардишли илон билан қандайдир ўхшашлик бор эди. Шербўтанинг бадани жимирлаб кетди. Шу пайт офицер келиб унинг елкасига қўлини қўйди.

— Ке, дўст бўлайлик. Шу ромни дўстлигимиз учун ичайлик, қани.

Шербўта офицерга бир қуш қараш қилди-да, «ҳа, бу аблах ўша илон чумчуқларни авраб қомига туширгандай, мени авраб, тузорига илинтирмоқчи», деди дилида.

Офицер бошини эгиб ўйлаиб ўтирган Шербўтага бир зум тикилиб турди. Кейин таржимонга боқди.

— Майли, Роса ўйлаиб олсин,—деди темир калтагини ўйнатиб.

Офицернинг ҳозирги қиёфасида такаллуфдан кўпроқ таҳдидга яқин ифода бор эди.

Шербўта эса «Сен нима деясан» ҳам демай, бир алпозда миқ этмай тунд ўтирарди. Таржимон асирга гап таъсир қилмаганлигидан талмовсираб қолди, кўзларини жовдиратиб бир унга, бир офицерга қаради.

Офицер хонанинг у бошидан бу бошига бир-икки бориб келди-да, таржимон орқали ундан сўради:

— Қайси танк қисмида хизмат қилятсан?

Шербўта индамади.

— Қанақа танк мишардинг?

— Сендан сўрашман, командириг ким?

Шербўтадан садо чиқмади. Офицернинг зардаси қайнади. Темир калтагини ўйнатиб, ёзув столи ёнига келди. Шербўтанинг комсомол билетини олиб, унинг олдида қайтди.

— Сен хизмат қилган қисмда мана шунақа билети борлар нечтаю, большевиклар нечта?—деди унга билетни кўрсатиб.

Шербўта офицерга қараб ҳам қўймади.

Офицер гайри-табийий жилмайиб, унга сигарет тутди:

— Балким хумор бўлгандирсан. Ма, чек!

Шербўта, гўё гунаг эди.

Ҳозиргина юзида илжайиш қалқиган офицер баайни думини тиритикан тишлаган иловдай тўлганиб, унга заҳарини сочди:

— Ҳайвон! Барибир гапирасан!—деди у ёнидаги унтер-офицерга хилма-хил темир асбоблар турган столи кўрсатиб. Унтер-офицер чаққонлик билан столдан бир арра сифат темирни олди-да, Шербўтанинг ёнига бориб, икки бетининг уч еридан кўндалангига тилиб ташлади. Тилинган жойлардан тирқираб чиққан қон юзларидан сизиб бўйнига оқа бошлади. Тилинган ерлар қаттиқ оғриб, Шербўтанинг афти буришиб кетди, аммо унинг демади. Фақат офицерга нафрат билан бир қараб қўйди. Бу исёнкор нигоҳ офицерга ханжардек санчилди шекилли; у зағча кўзларини чақчайтириб унтер-офицерга бақирди:

— Унга келтир бу ҳайвонни!

Орадан қанча вақт ўтди номаълум. Шербўта ҳушига келиб қараса, ойнак-деразасиз қоронғи уйда ётибди. Бутун аъзойи-бадани априллайди. Бошидан, юзларидан оққан қон бўйнида, кўкрагида қотиб қолган. Тамшаниб сўлагини ютмоқчи бўлган эди, нам келмади. Ана шу ҳолат устига эшикни очиб солдат кирди. Тагин ўша хонага олиб борди. У ерда яна ўша кўзойнакли зағчақўз офицер, ўша унтер-офицер ва таржимон. Бироқ, биринчи сафар кирганида зағчақўз офицер креслода чўкиб бемалол ўтирган бўлса, ҳозир эса, ёзув столи олдида қўлини орқасига қилиб тик турибди. Турқи хунук. Хонага беҳол кирган Шербўтанинг қонга беланган афт-ангорига бир зум қараб турди.

— Қалай? Ақлинг кирдимми?

Шербўтадан садо чиқмади. Офицер бақирди:

— Гапир!!!

Шу пайт эшикдан ўрта бўйли ефрейтор кириб келиб, офицерга честь берди:

— Жаноб капитан, бориб келдим.

Офицер ефрейторга «Бўпти» ишораси билан қўлини силкитиб қўйдида, ўшқирганча келиб этиги билан Шербўтанинг қорнига тепди. У қорнини ушлаганча букчайиб қолди. Ефрейтор қонга беланган Шербўтага тикилиб туриб, уни таниди, ҳайратланиб: «Ё тангрим, Шербўта-ку!» деди ичида. Шундай деди-ю, хаёлидан дадасининг «Бизни ўз юртимиздан Саидполвон жудо қилди... Бир кунмас-бир кун қасос олиш навбатиям келиб қолар...» деган гапи ўтди. Бирдан ранги ўзгариб, тиши гичирлади. «Мана, қасос олиш пайти келди!» деб қичқириб юбораёзди. «Ҳой, нодон! Ақлингни едингми, тўхта!» деган ички хитоб янгради. «Ким одил, ким жаллод кўриб турибсан! Отанг билан синглинг нима бўлганини билиб келдинг-ку! Ё кўр-кўрона малайликни давом қилдирмоқчимисан?! Энди ёшлигингдаги энг ширин хотираларингни ҳам оёқости қилгинг борми?! Кўзингни каттароқ оч!» Ефрейтор ўзини босди. «Ҳа, шунча нодонлик етар. Ким ҳақ, ким ноҳақ аён бўлди-ку», деб пичирлади-да, унга қайта тикилди: «Ҳа, худди ўзи, ўша ёшлигимда бирга ўйнаб ўсган ўртоғим Шербўта. Жагининг остидаги чандиғи ҳам ўша-ўша. Варрак учирамиз деб томдан йиқилиб тушиб, ўрик шоҳига илиниб қолганда тилиниб кетувди. Моҳира хола роса кигиз куйдириб қулини босган эди. Кейин Моҳира хола бизга ўзи пиширган сумалақдан қуйиб берганди, тоза

сумалакхўрлик қилгандик...» Ефрейтор чуқур тин олди. Бу орада унтер-офицер Шербўтани ўрнидан тургазди. Унинг ёқасидан олиб итариб борди-да, деворга тиради. Бир-икки марта бошини деворга урди, сўнг яна қорнига қаттиқ тепди. Шербўта полга юзи билан қулади. Ундан кўзини узмай изтиробда турган ефрейторда ички кураш жараёни борарди: «Хўш, ёшлигингда бирга ўсган ўртоғинга беришайтган азобни томоша қилаяпсанми?! Бу зулмга, сабринг қачонгача чидай олади?!» Ефрейтор гўё баданидан чумоли ўрмалагандай, жунжикди. Тишлари гижирлади, қўли автоматни қидира бошлади.

У нима қилаётганини билмас, бу ҳаракати ўз-ўзидан содир бўлаётганди. Қуролини навбатчидан ҳали олмаганини ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Шербўта эса, тенки зарбидан полда беҳол ётар, аъзо-йи-бадани қарахт, қулоғи гувилларди. Назарида, улоқчилар тўдасига кириб, йиқилиб қолгану, отлар уни босиб, депсиб ўтиб кетишарди. Бир вақт қулоғига зағчақўз офицернинг шанғиллаган овози узоқ-узоқдан эшитилгандай бўлди. Офицер ўшқирганича унтер-офицерга фармон берди... У Шербўтани ўрнидан тургазиб, хонадан олиб чиқиб кетди. Шербўта эшик олдида қаққайиб фаромуш бўлиб турган ефрейторга эътиборсизлик билан бир қараб қўйди. Шербўта олиб чиқиб кетилгандан кейин зағчақўз офицер ефрейторга ўгирилди:

— Келганинг яхши бўпти. Қилган ишингдан кечқурун ахборот берасан. Ҳозир тездан Слабодкага бориб Бауэрга учра, кечга қадар ҳеч бўлмаса иккита ишонса бўладиغان одам топинглар!

Ефрейтор Слабодка қишлоғига нима учун боришини яхши биларди. У ерда капитаннинг ёрдамчиси Бауэр Совет партизанлари ичига юбориш учун одам танлаш билан машғул эди. Капитан ефрейторга гапирар эди-ю, лекин ефрейторнинг эс-ҳуши зағчақўзнинг Шербўта ҳақида берган машғум фармонида эди. У капитанга: «Бажараман» деб иргиб қўйди-ю, дилида, «Йиртқич! Мана кўрасан қандай бажарганимни...» деди-да, зудлик билан кабинетдан чиқди...

Қуёш ғарб томон оғиб қолган. Автоматлар билан қуролланган ўша ўрта бўйли икки солдат — бири олдинда, иккинчиси орқада, Шербўтани ўртага олиб ўрмон томон йўл олишди. Унтер-офицер унга «землянка қапайт» деган бўлса ҳам, уни отишга олиб кетишайтганини у аниқ

биларди. Офицернинг унтер-офицерга: «Ўрмонда гўрний ўзига қавитинглар», деган сўзини тушунган эди.

Икки солдат ўртасида ёлғизоёқ сўқмоқда ўрмон томон оёғини базўр кўтариб қадам ташлаб бораётган Шербўта кечадан бери туз тотмаган. Қалтак зарбидан ҳаммаёғи зириллаб оғрир, юзи ҳамон лўқиллар, аъзойи бадани қарахт, хотираси ҳам хира, кўз ўнгида гоҳ Андреев, гоҳ яланғоч хотин киши, гоҳ ярадор аскар билан эчки етаклаган бола ғира-шира тавдаланади, «Москов таслим бўлди» деган иборани тушида ўқидими, ўнгидами хотир-лолмай борарди.

У маст кишидай чўқалиб бир-икки юз қадам босди-да, ниманидир ўйлаб, бошини кўтариб четга боқди. Қаради-ю, сўқмоқ бўйидаги кекса болут дарахтига кўзи тушди. Унинг бутун шохлари куйиб, синиб, фақат ёлғиз танаси қолганди. Фашистларнинг неча бомбасию неча снаряди унинг бошида ёғилди экан? Ости ғор мисоли кавланиб кетган. Тилинган танасидан сарғиш кўпик оқиб ётибди. Лекин дарахт ҳамон мардонавор тик турибди. У гўё Шербўтага: «Ҳой, йигит! Библиб қўй! Бошимдан қанчалар ўқ ёғдирмасин, барибир таслим бўлмайман!» деяётгандай туюлди.

Шербўта анча жойга боргунча дарахтдан кўзини узмади. Аввали унга таассуф билан тикилди. Сўнгида «Офарин!» деди дилида. Фикран шундай дедию, бирдан ўзида руҳий тетиклик ҳис қилди. Жисмига иссиқ қон югурди. Сергакланиб, солдатларнинг ўзаро гапларига қулоқ солди. Олдинда бораётган чап кўзи қисик солдат киссасидан бир немис аёлининг суратини олиб, орқадаги солдатга кўз-кўз қилди:

— Қалай? Кечаги хонимга ўхшайдими?

Аёл ярим яланғоч эди. Солдат узоқ тикилгач, «ўзгинаси-ку», деди ва қўшиб қўйди:

— Гаис, сенга тан бердим, хоним сенга насиб қилсин.

Гапларининг мазмунига қараганда, ўтган якшанба кечиде қандайдир катта шаҳарни ишғол қилиш шарафига штабда тантанали кеча ўтказишган ва шу кечада бир артист аёл концерт берган. У ўз ҳусн жамолию, поз-карашмалари билан солдатларни маҳлиё қилган. Эҳтирос билан бўлаётган ҳангома ана шу аёл устида борарди.

Ўрмонга яқинлашиб қолишди. Шербўта солдатларни шамғалат қилиш ҳаёли билан банд эди. У ўйлана-ўйлана қўлидаги белкуракни ишга солишга қарор қилди.

Ўрмонга эллик-олтмиш қадам масофа қолди. Ҳар бир

дақиқа ганимат эди. Шербўта белкурак билан аввал орқада келаётган солдатни, сўнгра унисини саранжом қилишга аҳд қилди. «Фақат бир зарб билан», деди ичда. Орқасига қараш хатарли, шубҳа туғдиради.

Шербўта орқада келаётган солдат билан ўзи орасидаги масофани тахминан чамалади-да, одимини хиёл секинлатди. Шу пайт олдиндаги солдат чекиш учун тўхтади. Шербўтанинг «гурс-гурс» уриб турган юраги унга шивирлади: «Қани, бўл! Қулай пайт». У ялт этиб кетига қайриладию, «шилқ!» этган овоз чикди ва солдат «гуп» этиб узола тушди. Шарпани эшитиб, олдиндаги солдат қайрилиб қарагунча бўлмай, белкурак қирроғи бор зарби билан унинг бошига тушди...

Шербўта жонгалашаётган икки солдатни бир зумда тинчитиб, йўл четидаги снаряд тушган чуқурга жойлади. Энди қочмоққа шайланган эди, мотоцикллар овози эшитилди. Қаради, штаб томондан арава йўлдан иккита мотоциклда тўртта немис келарди. Масофа беш-олти юз метрлар бор. Ҳадемай этиб келишади, қочиб қутулиш мушқил. «Таваккал, яна бир бор интилиб кўрай-чи, ё бор, ё йўқ» деди-да, солдатнинг бўйнидаги автоматга ёпишди. Шу пайт бир нима шитир этгандай бўлди. Бундоқ қараса, тепасида автомат ушлаган ефрейтор турибди. «Бу аблаҳни бояги захчакўз офицер қошида кўргандай бўлувдим» деди-ю, автоматни олиб, тепкига қўл узатди.

— Шербўта, тур ўрнингдан, дўстим! Анчадан бери ўрмонда сизларни кутиб турган эдим, менсиз ҳам уларни ўзинг тузладинг,— деди ефрейтор ўзбекчалаб.— Тез автоматни олиб ўрмонга қоч, уларни мен тўсаман. Ҳамқишлоқларга салом айт, мен Йўлчиман!

— Йўлчи!— Шербўта ҳайрат билан ефрейторга тикилди. Қаршисида ўша ёшлигида бирга ўйнаб-ўсган қорақош, кўзлари ўйноқи, қошиқ юзли, динг қулоқ Йўлчи фашист ефрейтори формасида турарди! Аммо, у ёшликдаги хушчақчақ дўсти Йўлчи эмас, ҳозиргина унга ўлардай азоб берган фашистлар ефрейтори эди. Шербўта нафрат билан: — Фашист!— деб ўшқирди-да, уни отмоқчи бўлиб автоматни ўқталди.

— Тўхта. Ҳой аҳмоқ, нима қилаяпсан? Тез бўл, фашистлар яқинлашиб қолишди, у ёғини кейин биласан, тур қоч!— деб хитоб қилди ефрейтор қўли билан ўрмонни кўрсатиб.

Шербўта Йўлчига бир зум бакрайиб қараб турди. Кўнглидан «Балки Йўлчи ўзимизнинг одамдир» деган

гап ўтди-да, бирдан мотоцикли фашистларга кўзи тушиб, автоматни ола ўрмонга қараб ўқдай отилди. Ўрмонга кириб олган ҳам эдики, Йўлчи турган жойдан автоматнинг сидирғасига тариллаган овози эшитилди...

ЙЎЛЧИ

Уруш бошланган пайтда Йўлчилар оиласи Херсон областининг Маринка қишлоғида истиқомат қиларди. Отаси Боймат ака урушнинг биринчи кунлари немис самолётлари томонидан ташланган бомбадан ҳалок бўлиб, онаси ўн етти яшар синглиси билан қолганди. Йўлчининг ўзи эса бу вақтда Днестр дарёси бўйида сапёрлар қисмида шофёрлик қиларди.

Кунлардан бир кун тонг чоғида ғарб томондан самолётларнинг ёқимсиз вағиллаган товуши эшитилди. Орадан ҳеч қанақа ўтмай, теварак-атрофга чийиллаб бомбалар туша бошлади. Бир бомба даҳшат сояиб чинқириб казармалар қаршисидаги спорт майдончасига тушиб, қаттиқ портлади. У жойдан олтмиш-етмиш метрча нарида Йўлчи турган ерни қаттиқ силкитди. Кейин катта замбаракларнинг бўкириши эшитилди.

Қуёш чиққанда ҳаммаёқни чағ ва тутун қошлаб олган, ҳеч нарса кўринмасди. Казармалар ёниб ётар, ҳаммаёқ тўс-тўполон. Автомашиналар ва пулемётлар ўрнатилган мотоцикллар йўлни чағитиб, шитоб билан шарқ томон ўтиб борарди. Машиналар эски қабристон ёнидаги кўприқдан энди ўтганда Йўлчи бошқараётган машина мотори худди йўтали тутган кўксовдай бир икки пақ-пуқ қилди-да, ўчиб қолди. Колоннани кузатиб келаётган старшинанинг саволига Йўлчи: «Бензин келмай қолди» деб жавоб берди. Старшина; «Тез тузатиб орқамиздан етиб бор», дедию, йўлда давом этди.

Йўлчи ёрдамчиси билан икковлашиб жапот ичига энкайиб моторни кавлаштираётган эдилар ҳамки, кўққисдан мотоцикллар овози эшитилди. Сал ўтмай немислар етиб келишди. Йўлчи бир зум саросимага тушиб турди-да, ногоҳ дадасининг: «Худога солдим. Бир кунмас бир кун бизнинг ҳам додимиз худога етиб, қасос олиш навбати келиб қолар...» деган сўзлари эсига келди. «Бўлар иш бўлди. Немисларга кимлигимни яхшилаб тушунтирмаман, у ёғини кейин кўрарман...» деди дилида. Бу орада учта мотоцикл келиб, машина олдида тўхтади. Йўлчи

ёрдамчисига ҳеч нарса демай мотордан четланди. Олдидаги мотоциклда ўтирган унтер-офицернинг яқинига келиб у билан юзма-юз бўлди:

— Мен Совет ҳукуматидан норози кишиман, қулоқ боласиман, сизларга хизмат қилишни хоҳлайман, — деди чала-чулпа немисчалаб.

Унтер-офицер Йўлчининг гапларига тушунди шекилли, сўйлоқ тишларини кўрсатиб илжайди. Машинанинг нариги томонида гезариб турган Йўлчининг ёрдамчиси «сволич!» деб ўшқирди.

— Шеригинг нима дегшти?! — сўради унтер-офицер.

— Э, у ёмон одам.

Унтер-офицер Йўлчининг ёрдамчисига ит қараш қилди-да, яна Йўлчига юзланди.

— Бу нима? — кузовни ишора қилди у.

— Мина.

Унтер-офицер иккинчи мотоциклдаги автоматли иккита солдатнинг бирига Йўлчини имо қилиб буйруқ қилди:

— Бу йигит керак. Олиб бориб Абвер группаси ихтиёрига топшир. — Унтер-офицер иккинчи мотоциклдаги солдатга ўгирилди, — мана буни асирлар лагерига топшир, у билан кейин гаплашамиз...

Шу пайт чап томондаги ўрилмай қолган арпазорда кўплаб немис танклари пайдо бўлиб, улар томон ўрмалаб кела бошлади.

Абвер фашистлар Германиясининг ҳарбий разведка органи бўлиб, унга ашаддий Гитлерчи, каллакесар разведкачи адмирал Вильгельм Канарис раҳбарлик қиларди. Бу кўп тармоқли органи фашистлар чет давлатларда террорлик, қўпоровчилик, жосуслик ва бошқа разведка ишларини кенг миқёсда олиб бориш учун ўзларига таянч қилиб олишганди. Абвернинг оператив бошқармаси қарамоғида «Абверкомандалар» ва уларга бўйсунувчи «Абвер бўлинмалар» ташкил қилиниб, улар ҳарбий қисмларда жойлашган эдилар.

Немис солдати Йўлчини чегарадан беш-олти чақирим ичкарида жойлашган ана шундай бўлинмалардан бирига олиб келди. Бу абвер бўлинма фашистларнинг мото-механизациялашган дивизияси қошида бўлиб, қалин дарахтзор ичида, ер остида бетондан қурилган бинода жойлашган эди. Жилосиз электр лампалари ёритиб турган чўзиқ кабинетда бизга таниш захчакўз капитан Бергер ўтирарди.

Йўлчининг «галвир»дан ўтини кутилмаганда узоққа

чўзилмади ва уқубатсиз ўтди. Бунга тасодифан учрашиб қолган «ҳамюрти» сабабчи бўлди...

Уни уч киши ётган хонага киритишди. У кириб келганда уч кишидан икитаси бир бурчақда каллаларини бир ерга қўйиб ярим овозда гаплашиб ўтиришарди. Ёшлари йигирма бешнинг теласида, жўнгина кийинишган, афгангорларидан кавказликка ўхшашарди. Учинчи киши дераза ёнида бошини деворга тираб, кўзи юмуқ, хаёл суриб ўтиргандай эди. Йўлчи кирганида учови ҳам унга эътиборсизгина қараб қўйишди. Йўлчи эса уларни синовчан назар билан бирма-бир кўздан кечирди. Диққатини дераза ёнида ўтирган ўзига тортди. У ўттиз беш ёшларга борган юзи чўзиқ, озгин, қорачадан келган, кўзлари қаърига ўрнашган, ранги заҳил, сочи қора, лекин таралмаган.

Йўлчи бу мискин сифат кишига астойдил тикилди. Кўзига танишдай туюлди. Ҳақиқатда ҳам шундай бўлиб чиқди. Секин-аста ҳол сўрашиб, бир-бирини таниб олишди. Биринчи бўлиб Йўлчи: «И-е, Давронбек акамисиз?!» деб кўришди. Икковни омонлаша кетишди...

Давронбек Маринкага Йўлчилар оиласи билан бир вақтда Булоқбошидан кўчирма бўлиб келганди. У муқим бир жойда ишламай, бозорларда қимматбаҳо буюмлар сотиб, чайқовчилик қилиб, олтин тўплар эди. Сири фош бўлишини сезиб, ўттиз еттигичи йили ёз кунларининг бирида зимғойиб бўлди. Йўлчи уни ўша кезларда кам кўрган ва кейинги кечмишларидан беҳабар эди. Мана, беш йил ўтиб, фавқулудда учрашиб қолишди.

Давронбекнинг қиёфаси ўнгайсизланганнамо бирпас ўзгариб турди-да, кейин Йўлчини ўзига яқин тутган бўлиб, ўз саргузашти ҳақида шундай деди:

— Шу дегин ука, жаҳонгашталик менга отамерос. Беш йилда дунёнинг хийла ерини айланиб чиқдим... Охири зерикиб, бундан бир ойча муқаддам юртимизга қайтмоқчи бўлдим. Шведариядан Германия чегарасига ўтган еримда немислар «ҳужжатинг чатоқ экан», деб ушлаб қолишди. Кимлигимни уларга роса тушунтирдим. «Бўпти, кўрамиз» деб ваъда беришди-ю, лекин ўшавдан бери гоҳ у ерга, гоҳ бу ерга юбориб сарсон қилишарди. Бу ерга юборишганигайм ўн кунча бўлди. Ётишим шу. Кечадан бери «Россия билан уруш бошланди» деган гаплар юрибди. Нима қилишга ҳайронман, кўнглим ғаш, бошим қотган...

Давронбек шу гапларни айтди-ю, юзи бирдан алланечук товланиб, ичида: «Тавба! Бу қанақа масхарабозлик.

Имонингни ютиб, укавг ғейтлик ҳамқишлоғингга нима-лар деб алжираяпсан?» деди-да, беихтиёр ҳақиқий кечмишини кўнглидан ўтказди:

..Оқшом чўкқанди. Хотинини кекса ота-онасининг уйида қолдириб, ўн йилга етадиган олтин, турли жавҳарлар ва пул олиб, Сочига жўнади. У ерда Батумига келди. Бир ойча Батумида ва Чорух дарёси бўйларида санғиди. Маҳаллий кишилардан муғамбирлик билан чегара йўлларини сўраб олиб, Туркияга қочиб ўтди. Чунки, «Германия, Япония, Италиядан иборат учлик ҳарбий иттифоқдош давлатлар яқинда советларга ҳужум қилиб тор-мор этади», деган миш-мишларни эшитган эди. Унгача Туркияда жон сақлаши қулай деб ўйлади. Шундай қилиб, икки ой Истамбулда турди. Кейин Анқарага борди. У ерда яна эски касби чайқовчилик билан шуғулланди. Бир куни заргарлик бозорида йирик жавҳар кўзлик узугига туркча биладиган оврўполик бир йигит харидор бўлди. Узукни унга сотди. Шу баҳонада у билан таниш бўлиб қолди. Тез-тез учрашиб туришди. Унга ўзини танитиб, бу ерда давлат органлари таъқибидан қочиб келганини айтди. Орадан бир ойча ўтди, ўша таниш кечки пайт «Шайх Ислоҳ», кўчасидаги бир кўркем ҳовлига бошлаб борди. У ерда буларни қоп-қора Френч кийган бир немис офицери кутиб олди. Роса меҳмон қилди, ром ичишди. Охир-оқибат немис ҳуфяларининг тузоғига илиниб, уларнинг чизган чизигидан чиқмайдиган бўлиб қолди. Кейинроқ Германияга бориб олти ойлик махсус ҳарбий курсда ўқиб келди. У ерларда билимдон муҳожир ўзбек йигитларидан таниш орттиришга ҳаракат қилди. Шу орада ўз «шәфини» Истамбулда яшайдиган иккита муҳожир ўзбек йигити билан таништириб қўйди... Уруш бошлангани олдидан уни Германияга юборишди. Мана, учинчи кундирки, шу «махсус» лагерда туришти. Бу ерда «жафоканш» ниқоби остида асир олинганлар орасидан Абвер учун қўпоровчилар, жосуслар ва фитначи иғвогарлар танлаши кёрак. Ажабки, унга ҳамюрти дабдурустдан тўғри келиб турибди. Энди у фақир жаҳонгашта сифатида ҳамюртининг астар-аврасини ағдаради...

Давронбек кечмишни хотирасидан ўтказаркан, Йўлчи-га боқиб ясама жилмайиш қилди:

— Гап мана шунақа. Хўш, укам, ўзинг не мақсадларда келдинг бу ерларга?

Йўлчи Давронбекка дадасининг Совет ҳукуматидан нолиб юришини, қасос олишни сабрсизлик билан кутаёт-

ганини ва ўзи шу мақсад йўлида хизмат қилиш учун асирга тушганлигини батафсил гапириб берди...

Капитан Бергер уч-тўрт кундаёқ ўз ишончли одами-дан Йўлчи ҳақида етарли маълумотга эга бўлди. Лекин, ҳар эҳтимолга қарши, яна беш-олти кун сақлаб, ниҳоят, у хизматга ҳозир эканлигига узил-кесил ишонди. Афтидан, ўз одамининг Йўлчиларнинг ҳаётидан шахсан хабардорлиги асосий омил бўлди, чамаси. Шу тўғайли бўлса керак, Йўлчи Абвернинг «маънавий бардошини синаш» чигиригидан ўтмади.

Шу тариқа, Йўлчи лагердаги ҳаётининг ўн иккинчи куни немис солдати кийимида Абвернинг юқорида зикр қилинган бўлими жазо отряди хизматига отланди.

Ун кундан кейин саҳар пайт Абвер бўлими шошилинич равишда кўчиш ҳаракатига тушди. Йўлчи бир неча солдат билан биргалиқда ер остидаги бинодан ташқарига ҳар хил темир сандиқлар таниб чиқаришда қатнашди. Ўша куни Абвер бўлими ходимлари орасида Давронбекни унтер-офицер формасида кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди. Давронбек лагердаги ҳолатга бутунлай ўхшамасди. У ҳашаматли кийинган, юзи топ-тоза, юришлари салобатли эди.

Давронбек кибрли илжайиб Йўлчининг ёнига келди: — Ҳа, жигар? Танимаяпсанми?

Кўзини катта очиб қолган Йўлчи миқ этмади. Давронбек юзига жиддий тус олиб:

— Ҳайрон бўлма, кўникавер; ҳали бунақасини кўп кўрасан...—деди-да, кўзини қисиб қўйиб, ишини қилаверди.

Йўлчи Давронбекни худди тушида кўраётгандай, гўёки адашиб, нотаниш кишилар орасида юргандай ҳис қилди... Агар ёнидаги солдат туртмаса анграйиб тураверар эди. У ўзига келиб сархуш ҳолатда ер остидаги бино гомон қадам ташлади.

Шу куни машиналарда кун бўйи йўл юришди. Кун ботар олдида Украина қишлоқларидан бирида, пишиқ гиштан қурилган бир қаватли мактаб биносига жойла-нишди. Бу ерда Йўлчи жазо отряди сафида қишлоқма-қишлоқ юриб, коммунист ва партизан оилаларини топиб казоллаш, немисларга ҳайрихоҳларни саралаб, тегишли жойларга юбориш ва ўсмирлардан махсус эшелон тузиш ишларида қатнашди. У хизмат асносида Давронбек билан ҳам вақт-бевақт учрашиб турар ва кези келса шунчаки қол-аҳвол сўрашиб қўйишар эди.

Йўлчи Абвер бўлинмаси жазо отряди сафида хизмат қила бошлаганига бир ойча бўлди. Шу вақт ичида немислар учун ҳайрихоҳлар жалб қилишдаги топшириқларни яхши бажаргани учун Бартер мақтовига сазовор бўлди. Яхши кайфиятда юрган пайтида бир ёвузликнинг шоҳиди бўлиб, таъби анча тирриқ бўлди. Воқеа шундай эди:

Абвер бўлинмаси жойлашган мактабнинг кун юрарида асир олинган ҳарбийлар лагери бор эди. Лагер атрофи тиканли симлар билан ўраб қўйилганди. Лагердан икки чақирим шарқда бир қишлоқ, қишлоқдан унча узоқ бўлмаган ерда чоққина ўрмон, ундан сал нарида яна бир чўзиқ ўрмон бор эди. Абвер бўлинмаси томонидан ана шу ўрмонда партизанлар борлиги аниқланганди. Бир унтер-офицер ва Давронбек Бергернинг махсус топшириги билан Йўлчини, бир мерган солдатни ва яна автоматли ослдатни олиб кечки пайт лагер олдидаги бутазорга боришди. Иккита автоматли солдат бутазорга беш кишини олиб келишди. Бешови ҳам қизил аскар кийимида эди. Уларнинг иккитаси ўша Йўлчи билан бирга «махсус» лагерда ётган кавказлик йигитлар эди. Кун ботар олдида унтер-офицер билан Давронбек уларга алланималарни тушунтириб лагердан «қочиришди». Йўлчилар уларнинг кетидан «қувлашди». Автоматлардан ўқ узилди. Лекин Йўлчи билан автоматли солдатларга фақат четга қараб отишни тайинлашганди. Топшириққа биноан автоматлардан ҳавога қараб ўқ отилди. Мерган солдат эса икки унтер-офицер ўртасида милтиғидан ўқ чиқармай борарди. «Қочоқлар» чўзиқ ўрмонга яқинлашган эдилар, унтер-офицер автоматчиларга: «Четга қараб отишни жадаллаштиринглар!» деб буйруқ берди-да, мерган солдатни четга тортиб бир нималар деди. Кейин мерган солдат унтер-офицернинг командаси билан ота бошлади. Ҳар ўқ узганда «Қочоқлар»дан бири қулаб тушарди. Шундай қилиб, чўзиқ ўрмонга фақат бир кишигина қочиб кирди, холос. Қолган тўрт киши ўрмон яқинида мерган солдат томонидан отиб ўлдирилди. Улганлар орасида Йўлчи билан бирга лагерда бўлган йигитлар ҳам бор эди. Ҳадемай кун ботиб қоронғи тушди. Қоронғида ўз жойларига қайтиб келишар экан, Йўлчи юз берган воқеанинг қабиҳлигини ўйлаб, найранг қурбонларига ачинди. Ниҳоят, Давронбек билан ёнма-ён бўлгач, паст товушда ўзбекча-лаб унга:

— Бу нима қилиқ бўлди. Бир эмас, тўртта бегуноҳни ўзларинг отиб ўлдирдиларинг-ку?!— деди таассуф билан.

Давронбек Йўлчига айтиб кесатди:

— Бу ерда суриштириш йўқ! Акс ҳолда пушаймон бўласан!

Бу совуқ жавобдан кейин Йўлчи баттар хафа бўлди. «Демак, бир кунмас бир кун менинг қисматим ҳам шундай бўлиши мумкин эканда...» деб қўйди.

Шу кун ирим кечада, чўзиқ ўрмондан бутунлай қарама-қарши томондан партизанлар ҳужум қилиб, темир йўл станциясида турган турли калибрдаги тўплар ва снарядлар юкланган эшелонни портлатиб юборишди. Заҳирадаги танк дивизияси штабига бомба ташлаб, дивизия командири генерал Беккерни ва яна бир неча офицерни ўлдирди.

Тонг отганда партизанлардан ўч олиш мақсадида Бергер бошлиқ жазо отряди темирйўл ёқасидаги Сухарка қишлоғини ва «асирлар лагери» олдидаги қишлоқни ўт қўйиб тамомила ёндириб ташлади.

Йўлчи Сухарка қишлоғига ўт қўйишда иштирок этди. У черков ёнидаги черепица томли уйнинг ҳовли айвонига бехос кириб, лол бўлиб қолди. Бир аёл икки гўдакни қучоқлаб олиб ўт ичида қолиб кетди. Гўдаклар олов ичида чинқиришганча қолишди.

Йўлчи шу лол ҳолатда Давронбекнинг айтган иккита гапини кўнглидан ўткади. Биринчиси — Бир кун Давронбек гап орасида Туркияда бир кино кўргангани ва кинода ўрмондаги ёввойи бўрилар бир ташландиқ гўдакни боқиб катта қилганларини айтиб берганди. «Наҳот, булар ўша ёввойи бўриларча ҳам бўлмаса?..» деди. У Давронбекнинг унтер-офицер формасида кўрган пайтдаги: «Ҳайрон бўлма, кўникавер, ҳали бунақасини кўп кўрасан», деган гапини эслаб:

«Ҳа-а, Давронбек шунақа ёвузликларни шаъма қилган экан-да. Яна қанақасини кўрарканман», деди ҳардамҳаллик билан...

Яна бир неча кун ўтди. Абвер бўлинмаси фронтга яқинроқ ерга кўчди. Шу орада Йўлчига ефрейтор унвони берилди. Бергер Йўлчини Совет армиясида сержант унвонида хизмат қилганини ҳисобга олдим, ёки бошқа бирон мақсадни кўзладими, ҳайтовур унга ефрейтор унвони беришни лозим топди. Бир сир фақат унинг ўзигагина аён эди.

Йўлчи юрагини эзаётган хаёллар билан юрган кунларнинг бирида кимдандир отасининг ҳалок бўлганини эшитиб, баттар руҳи тушиб кетди. Бундан хабар топган

Бергер: «Дўстим, ўзингни тут. Вақти билан руслардан ўч оласан. Отаннинг ўлими — бу, сўзсиз, большевикларнинг иши. Немислар келса қулоқлар, албатта, уларга ёрдам беради, деб уни ўлдиришган. Чидаб тур, бугун-эрта қўшинларимиз Херсовга кириб боришади. Ўшандан кейин сен ўзинга бориб келасан, рухсат бераман»,—деб Йўлчининг авради.

Бир неча кун ўтгач, Бергер Йўлчига рухсат берди. Аммо олдиндан: «Херсовдаги бари бизга ишончли бўлган одамларнинг рўйхатини олиб келасан»,—деб тайинлади.

Йўлчи Маринкага жўнади. Кун кечга тортган паллада уйига етиб келди. Уйларининг харобаси чиққан. Кўзи тушиши ҳамон ваҳима босди. Шошилиб ичкари кирди. У кўчадан кириб келганда онаси билан синглиси бир томонга куйиб вайрон бўлган айвонда аллақандай мис идишлар қорақуясини тозалаб ўтиришган эди. Йўлчининг немис солдатини формасида кўриб, бамисоли илондан сескангандай, кетларига тисарилиб тек қотиб қолишди. Онанинг кўз ўнгиде ловиллаб ёнаётган уйи, ҳовли юзасида қора қонга беланган, таниб бўлмас ҳолатда ётган эрининг жонсиз жасади тикланди...

Синглисининг кўз олдида гира-шира маҳал дағдағ билан бостириб кирган автоматли икки фашист солдати намоян бўлди... Она тилдан қолгандай лаблари титраб қотиб турар, сингли мук тушиб олиб ҳўнг-ҳўнг йиғларди. Йўлчининг хайратли ошди. Салдан кейин у она томон бир неча одим босган эди, она кўзлари косасидан чиққудеи бўлиб қичқирди:

— Йўқол!!!

Йўлчи таққа тўхтади. Нима қилишини билмасди. Бир неча дақиқа серрайиб тургач, бир-бир босиб синглисининг ёнига борди.

— Ҳой, Меҳри, нима бўлди сизларга? Бундоқ тушун тирсанглар-чи, ўзи нима гап?—дея синглисининг бошини кўтарди у. Сингли акага бир ёвқараш қилди-ю, баттарроқ ўкирди.

Йўлчи карахт ҳолда келиб айвон устунига суянди-да икки кафти билан пешонасини ушлаганча ўтириб қолди.

Дақиқалар ўтди. Онанинг нафрат тўла кўзлари ўғлига қадалган. Қарамай деса жигарбанди. Уни кўрмаганига бир йил бўлди. Отпусмага чиқиб, кўчадан кириб келганда чоғиб бориб бағрига босганди. «Оҳ, қандай кунларга қолдик-а?! Она бир ёниб, бир юмшаб, охири ўғлига хитоб қилди:

— Агар менинг болам бўладиган бўлсанг, устингдаги касофат кийимни кўзимдан йўқот!

Йўлчи чўчиб бошини кўтариб овага боқди. Онанинг сиражин озгин юзи кўзёшлари билан ювилган эди. Йўлчи уйда фожиа юз берганини сезди.

Маълум бўлдики, урушнинг дастлабки кунлари фашист самолётлари пастлаб учиб келиб, Маринкани бир неча бор ўққа тутиб бомбардимон қилган. Шуларнинг бирида уйлари ёниб, онаси билан синглиси отасига аза тутиб юришган бир пайтда иккита фашист солдати кечқурун уйларига бостириб кириб, онасини қалтаклашиб, синглисини омборхонага олиб кириб, зўрлашган. Йигирма йигирма беш кун ичда Йўлчилар хонадониде устма-уст шунча қулфат содир бўлган.

Бу машъум воқеалардан воқиф бўлган Йўлчи қаттиқ изтироб чекди, уйда бир кечагина тунади-да, эртаси кунни кўзлари қонга тўлган ҳолда йўлга тушди. Йўл бўйи фашистлардан қай йўсин ўч олишни ўйлаб борди. Фашистлар билан бирга бўлган шу бир-икки ой мобайнида юз берган барча воқеаларни хаёлидан ўтказди. «Бу вақинларнинг ҳамма-ҳаммасини қириб ташлаш керак», деди тутақиб. Аммо, қандай қилиб, бунга ақли етмасди.

Кўзлари қонга тўлиб, алам бигиздай ҳиқилдоғига санчилиб, аламдан кўкариб юрган кўзларида қутилмаганда Шербўтани кўриб қолиб, уни қутқариш ва фашистлардан ўч олиш пайига тушди...

ТАСОДИФ ШАРОФАТИ

Шербўта ўрмонга кириши билан қуёш ботди. Дарахлар учидеги офтоб шуъласи сўниб, ўрмонни қоронғулик босди. У илон изига ўхшаш ўрмон сўқмоғидан тобора ичкарига чоғиб борди. Қўлида автомат. Ҳар йигирма-ўттиз қадамда орқасига бир қараб қўяди. Оёқлари толиб, чопишга мадори келмай нафаси қисса ҳам, аста нафасини ростлаб, яна югуради. Йиқилади, аста туриб яна олдинга интилади.

Шербўта қоп-қоронғи, жим-жит ўрмон қаърига кириб бораркан, Йўлчининг ўйлар, фикри-зикри унинг халоскорлик қилганида эди. Ажабо! Бир вақтлар кўчирма бўлиб кетган Йўлчимиз у? Қанақасига фашистлар хизматига кириб қолди? Яна ефрейтор мартабасида. Ота-онаси қаерда экан? Ё ўшанда Германияга қочиб кетинганми-

кан-а? Бордию, шундай бўлса, фашистлар тарбия қилган одам нечун мени фашистлар қўлидан озод этди. Еки ёш-ликда бирга ўсанлигимизни андиша қилдимиз? Йўқ! Ундай бўлиши мумкин эмас!

Шербўта туни билан ўрмон кезиб, субҳидамда ўрмон-нинг кун чиқар томонига етиб келди. У ёғи яланглик эди. Ўрмон бўйлаб шарқ томон катта йўл кетган. Олисда милтиллаб бир қишлоқ кўринарди. Қайси тарафга юриш-ни билмай ўйланиб турган эди, беҳосдан машиналарнинг гувиллаган товуши эшитилди. Шербўта қўлини автомат тепкисига юбориб, ўзини бутазорга олди. Юраги тепина бошлади. Наҳотки шунча ҳаракати беҳуда кетса! Яна бир қарра автоматни текшириб, буталар панасида дамини ичига ютиб, тек турди. Аста-секин шарқ ёриша бошлади. Машиналар кўринди. Бир аумда олдиндаги машиналар Шербўтага рўбарў бўлди. «Ўзимизникилар!» деб қичқар-ди-ю, буталар орасидан сапчиб чиқиб, усти ёпиқ машина-га ўзини олди.

Ардивизонлардан бири ўтган кунги жангда душман қуршовида қолиб, танкчилар ёрдами билан қуршовдан чиқиб, ўз қисмига кетаётган палласи экан...

Шербўта ўз қисмини иккинчи кунни топди. У ертўлага кириб келганида, қомбат капитан Романов ва рота ко-мандири катта лейтинант Чоговадэе тушлиқдан сўнг харита устига энгашиб, аллақандай белгилар қўймоқда эдилар.

Романов Шербўтани зўрға таниди. Ҳайрат ичида унга синчковлик билан тикилди.

— Ҳа, нима бўлди?

Шербўта воқеани бошдан оёқ гапириб берди...

Романов бир нафас ўйланиб турди-да, Шербўтага қараб бошини тебратди:

— Сенга ҳам озмунча азоб беришмапти.

— Таниб бўлмайдиган қилиб ташлашинди-ку, йирт-қичлар,— қўшиб қўйди Чоговадэе.

Дарҳақиқат уч кун ичида Шербўта озиб-тўзиб, юзлари тилиниб, ачинарли бир ҳолга тушиб қолганди. Юзларидаги жароҳат маддалаб, шишиб кетганди. Романов қовоғини солиб жаҳл билан ўрнидан турди. Ердан бошини олмай у ёққа-бу ёққа юрди-да: «Ҳа, ҳали ҳисоблашадиган вақт-лар ҳам келиб қолади»,— деди-да, Шербўтага буюрди:

— Сен ҳозир санбатга бор. Даволан. Қолган гапларни кейин гаплашамиз. Қани, буйруқни бажар!

Шербўта қомбатга бир лаҳза қараб туриб, нимадир

демоқчи бўлди-ю, лекин фикрини йиға олмади. Бўштоб-гина «есть» деди-да кетига қайрилмоқчи бўлган эди, худди биров орқасидан келиб тақимига ургандек, шилқ эгиб ерга йиқилди...

Шербўта санбатда уч кун ётди. Иситмаси ҳадеганда тушмади, жароҳатлари ҳам тузалавермагач, дала госпи-талига жўнатилди. У ерда жароҳатлари секин-аста битиб, куч-қувватга қира бошлади.

Этидаги жароҳатлар битдию, аммо дилидаги жароҳат унга ҳеч тинчлик бермасди...

Ҳаётда шундай ҳодисалар учрар эканки, киши уни бир лаҳза ҳам унутолмас ва ўйламасдан юролмас экан. Шербўтанинг хаёлида кечаю кундуз ўша кунги Андреев билан хотин киши ва ярадор аскар билан эчки етаклаган бола фожияси ва Йўлчи билан тасодифан учрашиб қол-гани эди. Эчкини бола жасади устига келиб «бе-е» дейи-ши кўз олдидан сира нари кетмасди.

Ниҳоят, август ойининг ўн саккизинчи кунни ўз қисми-га жўнади. Батальонини кечки пайт ўрмондан топди. Батальон штабининг буйруғи билан хизмат ўташ учун ўз взводида борди.

Шербўталарнинг начоқланган танки ўрнига бошқа эскироқ танк беришибди. Лекин худди ўша танкига ўх-шаган «Т—34» экан. Уқловчи билан наводчикликка яна йигитлар келишибди.

Шербўта ўрмон оралаб ўз взводида келганида танк-чилар танкларнинг айрим шикастланган ерларини тўза-тиш билан шуғулланишаётган эдилар. Жанговар дўстла-ридан ажралиб гамгин юрган Шербўта ўз танки ёнига келиб, танкни артиб турган таниш йигитни кўриб бирдан чеҳраси ёришиб кетди.

— Епирай, дўстим Орузбек, осмондан тушдингми?— деди у билан қўл бериб кўришаркан.

— Осмондан эмас, олмазордан келдим, дўстим.

Шербўта Орузбек билан танчилар билим юртидан та-содифан танишиб қолганди. Орузбўк ўш вилоятининг Кўчкор қишлоғидан эди. Гап кетса нуқул олмани мақта-гани-мақтаган, уруш тугаса, бизникига борсанг, олмаҳўр-лик қиламиз, деб хўрсиниб қўярди.

БАСОАТ ТАЪҚИБ ОСТИДА

Йигирма биринчи май. Шанба. Район комсомол қўми-тасида ишлай бошлаган Басоат бугун ишдан барвақт

қайтди. У уйга кириб келиши ҳамон кекса вок тагидаги сўрида ҳамыр қориб ўтирган аяси унга мурожаат қилди:

— Қизим, эрта келганинг яхши бўлди. Солижон жамоамиз ишдан бўшаб уйда ётганмиш. Эл қатори биз ҳам у кишининг яхшиликларини кўп кўрганмиз. Уйга бориб ҳол сўраб қўйсанг ёмон бўлмасди.

— Ая, ўзим ҳам шу мақсадда келдим.

— Яхши ўйлабсан қизим.

Басоат ичкарига кириб уст-бошини алмаштирди. Эгнига мунчоқ гулли оддий чит кўйлак кийиб, бошига кулранг дурра ўради. Бир оз қант-қурсни газетга ўраб уйдан чиқди. У гузардан ўтаётганида олтмиш-етмиш одим нарида, қишлоқ Совети биноси олдида Кимсан иккита ўсмир йигит билан гаплашиб турганди. У кўз қири билан Басоатни қайси уйга кириб кетганини кузатиб кўйди...

Орадан уч кун ўтгач, Басоатни Райкомнинг ташкилий бўлим бошлиғи Бектемировнинг хонасига таклиф қилишди. Басоат кириб келганда хона деворига осиб қўйилган соат миллари ўн бўлганини кўрсатиб турарди. Оқ жузунча кител кийган Бектемиров бир ходим билан гаплашиб ўтирганди. У Басоатга юзланиб, жиддий қиёфада ишора қилди.

— Ўтиринг.

Басоат қатор турган учта стулнинг бирини олиб, ходимга қарама-қарши ўтирди. Бектемиров қовоғини уюб гап бошлади:

— Ишлар қалай?

Басоат райкомга нима учун чақирилганини билмасди. Бектемировнинг совуқ муомаласидан эҳтиёткорлик билан қисқагина жавоб қилди:

— Бир нави.

— Райком комсомолда ишлаётганингизни биласизми?

Бектемировнинг шубҳали саволига савол билан жавоб қайтарди:

— Ҳа, ўзи нима гап?

— Гап шуки, комсомол партиянинг ўнг қўли эканини яхши билсангиз керак деб ўйлайман?

— Билганим учун ишлаб юрибман-ку.

— Яхши билатуриб, райком бюроси партиядан ўчириб, ишдан олган кишига райком комсомол ходимининг хайрихоҳлик қилиб юришини қандай тушуниш мумкин?

Басоат нигоҳини Бектемировдан узиб, қуйи боқиб, ўйланиб қолди. Бир лаҳза хаёлан анча ерларни кезиб

чиқди. Шанба кун Солижон жамоанинг уйига кириб кетаётганида Кимсан кўрганини эслаб, дилида «Ғаламис, царров етказибди-да», деди асабийлашиб. Тунд чехра билан Бектемировга боқди:

— Қанақасига тушунсангиз тушунмаёрасиз.

— Саволга нега тўғри жавоб бермай кўрслик қиласиз, ойим қиз?!

— Ахборотингиз учун, мен сиз ўйлаган «Ойим қиз» эмасман. Райком Комсомол ходимман, исми-фамилиям бор. Энди менинг жавобимга келсак, мен кўрслик қилганим йўқ, сволингизга монаъд жавоб қилдим.

Бектемировнинг нафсонияти кўзиб, Басоатга кибрли илжайди.

— Ҳа, айтгандай, ўртоқ Алиева, айтинг-чи Иззатовнинг уйига дастурхон кўтариб борганингиз тўғрими?!

Басоат лабини буриб, ичида: «дастурхон эмиш, пасткаш» дедида жавоб қилди:

— Борганим тўғри. Ҳа, борсам нима бўпти?

Бектемиров қизишиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Яна нима бўпти дейди-я! Партиядан ўчирилиб, ишдан олингани фактми?!

— Аввало Иззатов инсон. Мен инсоий андишда ҳол-аҳвол сўрагани бордим. Қолаверса, уни партиядан ўчирилиши ҳам, ишдан олиниши ҳам мутлақо нотўғри.

— Ана холос!—Бектемиров баттароқ қизишиб, икки қўлини кериб, «кўрдингми?!» дегандай Райком ходимига боқиб бош тебратди. Қалин лаблари титраб, сергўшт япалоқ юзига мос тушган йирик кўзлари заҳрини сочди. — Ахир, бюрода Иззатов ўзи ҳамма қилмишига иқдор бўлиб бўйнига олди-ку!

— Иззатов бюрода мардлик қилибди. «Бу машмашани пуфлаб шиширган бошқа бир шахс эди», дейишни ўзига эп кўрманти.

— Ким экан у бошқа шахс?!

— Ўзингиз ардоқлаб юрган қариндошингиз Кимсан.

— Сиз бу гапни қаердан олдингиз?!

— Тўйда қатнашганлар айтишди.

— Бу қип-қизил тухмат! Кўчадаги ҳавойи гапларга суяниб райком бюросига қарши иғво юргизиш ўтакетган ахлоқсизлик!..

— Ўртоқ Бектемиров!—гапни кескин бўлди Басоат, — Ноҳақ ҳақорат қилманг!..

— Бу ҳақорат эмас! Райком номидан сизни қаттиқ тартибга чақираман! Боринг, иккинчи бунақа номаъқул-

чилиқ қилманг!—деди Бектемиров қўли билан Басоатга эшикни кўрсатиб.

Басоат жаҳл билан: «туҳмат», «саҳлоқсалик» эмиш!» деди-да, шартта ўрнидан туриб конадан чиқди...

* * *

Басоат мактабда ўқиб юрган келарди ён қўшнисини Қаноатхоннинг ҳаётини кузатиб юрарди. Қаноатхоннинг икки қиз, бир ўғли бор эди. Турмуш ўртоғи Эргашали район омонат кассасида қоровул бўлиб ишларди. Намоатгарда кетиб, кун ёйилганда келарди.

Басоат кўпинча эрта тонгда ўша ён қўшнисини уйдан эшитилган «дук-дук» овоздан уйғонарди. Дилида: «Ҳа, Қаноатхон опа хамир қораяпти», деб қўярди.

Бир кун Басоат Қаноатхон опасини кўриб:

— Опа, жуда барвақт нон ёпасиз. Хамирнинг қачон қиласиз?—деб сўради қизиқиб.

Қаноатхон жилмайди:

— Агар хамиртурушим яхши бўлса, тонг ўришдан икки соат илгари хамир қилиб қўяман. Бордию, хамиртуруш эскириб қолган бўлса, ярим кечадаёқ хамирга уринаман. Нимага десангиз, хамирни кўпинча узоқда чўзилиб кетади. Ҳа, нимади Басоатхон?

— Шундоқ, ўзим, барвақт нон ёпганингиз учун қизиқиб сўрадимда.

— Басоатхон синглим, болалар ухлаб ётишганда ҳаракат қилмасам ишга улгурмай қоламан-да.

Басоатнинг Қаноат опага ичи ачиди. «Кечаю кундуз тиним йўқ. Бечора, қачон ором олади?...» деб қўйди ўйлашиб.

Кунлар ўтди... Биринчи май байрам тонги. Қуёш ҳали уфқдан бош кўтаргани йўқ. Намойишда иштирок қилиш учун мактабига ошиқаётган Басоат кўчада Қаноатхон опасини кўриб беихтиёр тўхтади. У оёғида кирза этик, эғнида эски малла чит кўйлак, бошида кўкиш дурра, елкасида кетмон, бир қўлида кенжа қизи, икки боласини етаклаб далага кетаётган эди.

— И-е, Қаноатхон опа, бутун байрам-ку,—деди Басоат ажабланиб.

Қаноатхон кулимсиради:

— Э, Басоатхон, байрам деганингиз нимаси? Бизга қорнимиз тўйган кун байрам,—деди-да, кетаверди.

Улар анча ерга етгунча Басоат кузатиб турди. Хомуш тортиб, ўзига-ўзи гапиргандай: «Бу байрам ўзи кимлар учун?...» деди, хаёлга берилиб.

* * *

Асад, Чоршанба, Қўштепа қишлоғи. Қуёш қоқ тепага келган. Осмон офтоб кўрида ловиллаб ёнмоқда. Дарахтлар учидоғи барғлар, гўё қимирлашга мадори йўқдай, беҳол бош эгиб туради. Ҳавода парранданинг оти йўқ. Энг жонсарак чумчуқлар ҳам чурқ этмай, дарахтлар қавағида жон сақлашмоқда. Фақат тиними йўқ хотин-қизларгина пахтазорда чеканка билан ҳалак эдилар.

Басоат «Навой» колхозида ёш комсомол қизлар бригадасида қизлар билан бирга чеканка қилади. У кечқурун қизлар тўғарағида машғулот ўтказмоқчи.

Кун туш бўлиб, қизлар тушликка чиқишди.

Ўнта қиз битта бригада ташкил қилишиб, ўн етти гектар ерга пахта экишган. Бригада ерлари қақшаб ётган ақирлар этағида бўлиб, тўртта пайқалдан иборат эди. Бригадир Манзура исмли қиз. Қизлар бригада учун баланд ариқ бўйидаги иккита катта Оқтерақлар тағини тозалашиб, шийпон тахлит қилиб олишган. Қизлар ҳозир ўша ерга келишди. Манзуранинг учинчи синфда ўқийдиган Зарифа исмли синглисини иккита қумғонда чой қайнатиб қўйганди. Дастурхон ёзилди. Дастурхонда зогора нон, арпа нон ва бир оз буғдой нон муҳайё. Қизча чой келтирди. Басоат пиёлага қуйилган чойни бир хўпладия, пиёлани аста ерга қўйиб, қизчадан сўради:

— Зарифахон! Чойинг сассиқ-ку, сувни қаердан олдинг?

Қизча андак изза тортиб, кўзлари жовдиради.

— Айтавер!—далда берди Манзура.

— Ҳу, анави еттинчи бригада шийпонидаги ҳовуздан, — қўли билан кун ботарни кўрсатди.

Гапга яна Манзура аралашди:

— Опа, ўн кундан бери ўша ҳовуздан сув ичяпмиз. Чеканка бошланиши билан райондан тошшириқ келиб, ариқларни беркитиб ташлашди. Чеканкадан кейин гўзага сув қуйиш мумкин эмас эмиш.

Басоат ажабланиб, Зарифа ишора қилган томонга назар ташлади. Икки-уч юз метр нарида катта тол кўринди. Толни тағида аёллар уймалашарди.

Басоат қизларга боқиб:

— Бўпти, сизлар чой ичиб ўтириб туринглар, мен биз этиб ўша ерда бориб келаман,— деб ўрнидан турди.

Қайрагоч тагидаги сўрида ўтирган бригадир тут дарахтлари яқинида келаётган Басоатга кўзи тушиб: «Бу жонон ким бўлди, бу ерда нима қилиб юришти?»— деб ўйлади. Сўнг ёнидаги ўсмир табелчисига боқди:

— Сен биласанми, у ким?

— Райком комсомолдан бўлса керак. Қизлар бригадасига кепти, деб эшитувдим,— деди табелчи, Басоатдан кўзини узмай.

Бригадир хотиржам ўтираверди. Тут дарахтларида ўн иккита беланчак қаторлашганди. Басоат беланчаклардаги гўдакларга назар солди. Иссиқда пўкиллаб ётган гўдаклар тепасида гиж-гиж пашша. Беланчаклардан сал беридаги тут тагида бир хотин киши билан бир қиз бола безгак хуруж қилиб қалтираб ётишганди. Басоат қиздан: «Нимага уйлариңга кетмай бу ерда ётибсизлар?» деб сўраган эди, қиз «бригадир қўймади» деган жавоб қилди. Басоат шийпонга келди. Лекин шийпоннинг оти бор-у, ўзи йўқ эди. Катта тол шийпон хизматини бажарарди. Тол салқинида ўттиз чоқли хотин-қизлар давра қуриб, чой ичиб ўтиришарди. Толдан йигирма одимча берида катта ҳовуз, ҳовузга яқинроқ ердаги қайрагоч тагида бригадир табелчиси билан тарвуз еб ўтиришганди. Ҳовуздаги сувни бақатўни босиб, кўкариб кетган. Бами-соли кўкиш матолар чайқалган мағзавага ўхшарди.

Басоат аввал ўзига яқинроқ ердаги бригадир қошига борди. Унинг эғнида қора мунчоқ гулли кўкиш чит кўйлак, бошида пуштиранг дурра, оёғида кўлранг бризент этик. Пуштиранг дурра офтоб нурида Басоатнинг чиройини янада очганди. Бригадир унинг ҳуснига суқланиб тикилди. Басоат салом-алиқдан сўнг ундан сўради:

— Нима учун касаллар уйларида эмас, далада ётишибди?

Ёши эллиқларга бориб қолган бўладан келган, юзи мош еган хўроздай қип-қизил, узун мўйловли бригадир пинагини бузмай, лоқайдлик билан жавоб берди:

— Улар касалмас, безгак. Ҳадемай ёзилиб кетишади. Басоатнинг жаҳли чиқди.

— Шунақа денг?! Сизда инсоф деган нарса борми, ўзи?!

Бригадир тепса-тебранмасди.

— Сиздан илтимос, мана бу табелчингизни идорага юборинг, биронта машинами, ё аравами топиб келсин.

Касал кишиларни далада ёттири яхшимас.

Бригадир бир зум ҳўмрайиб тургач, табелчига юзланди:

— Бор, топиб кел!

Басоат андак енгил тортиб давом этди:

— Наҳот, шундай сассиқ сувни одамларга ичирсангиз?— ҳовузни ишора қилди у.

Бригадир жиддийлашди.

— Ахир, ариқда сув бўлмаса осмондан ёғдираманми?

Басоат бригадирнинг юзига синовчан тикилди. Ичиди: «Бари бир, бу «губернатор» билан гаплашиб маза топмайман», деди-да, ёнига бурилиб, хотин-қизлар даврасига борди. Даврадан сал нарида ўнгача ярим ялангоч болалар тупроқ ўйнаб ўтиришар, яна беш-олтитаси оналарининг пинжида эди. Кўпчилик аёллар озгин, юзлари тўла ажин, офтобда қорайиб, қоқсуяк бўлиб қолишган.

Хотин-қизлар уч давра қуришганди. Дастурхонларда арпа нон, зогора нон ва қоп-қора буғдой нонлар ушатиб қўйилган. Уч даврада учта қумғонда чой.

Басоатнинг саломига аёллар чувиллашиб, «келинг, қизим, келинг, қизим» дейиша қарши олишди. Басоат биринчи даврага тиз чўкди.

Басоатнинг аёлларга «қалайсизлар, яхшимисизлар?» деб ҳол-аҳвол сўрашига жавобан, элдан бурун иккинчи даврада ўтирган, ёши тўхтаган, юзи қорамайиз, чўтир аёл шахдам жавоб қилди:

— Э, қизим, нима бўларди, олтин билан қумуш бўлармидик? Хотин зоти ўзи қалайдан битган. Биз ўша миси чиққан қалаймиз.

Бу аёлдан кейин бошқалар ҳам бирин-кетин гапга тушишди. Басоатнинг ёнида ўтирган озгин, қоп-қора аёл деди:

— Куну тун тиним йўқ. Бундоқ оёғимизни ёзиб, бе-малол ўтирганимизни билмаймиз.

Яна бири:

— Қушимиз мана шу сассиқ ҳовуз билан, ҳу анави сўрида ўтирган зотимга қолган.

Ундан яна бошқаси илиб кетди:

— Эрларимизнинг ноз-фироқларини айтмайсизми. Ўзинг даладан ўлгудай чарчаб келсан. У забонсиз тўрам «ҳорма» дейишга ҳам ярамайди. Қовоғидан қор ёғди. Баъзан жонингдан тўйиб, бор-э, шу ёруғ дунёдан кечдим, деворгинг келади...

— Э-е, Умирнисо!— Унинг сўзини бўлди, учинчи дав-
рада ўтирган, олд сочларига оқ оралаган, пешонаси сер-
тириш қотма аёл.— Сизнинг эрингиз ҳам ҳолва. Қўшним
Зебининг эрини худо йўлиқтирмасин. Яшаматур Гани-
сатанг районда ишлайдиган лабига қизил суртган туғмас
хотинларга илиқиб чакана кўйдирмади. Зеби бечора икки
бола билан йиғлайвериб, тутқаноқлик бўлиб қолди.

Давраларда висир-висир бошланди. Иккинчи даврада.
Басоатга орқа ўтириб ўтирган елқаси ямоқ кўйлакли
аёл висир-висирларни босиб деди:

— Э, биз ҳаммасигаям чидаймиз. Бизга юртимиз тинч
бўлса бўлгани.

Қайси бир даврадан унинг гапини қувватлаган товуш
эшитилди:

— Ҳа, шуни айтинг. Бизга шу касофат уруш тезроқ
гумдон бўлса бас.

— Шунақа-ю, аммо-лекин, — эътироз билдирди, Ба-
соатнинг рўпарасида яланғоч боласини кучоғида олиб
ўтирган, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, кўзлари қаърига
ўрнашган аёл,— ўша урушдагилар ҳам биздан ортиқ
азоб тортмаётган бўлсалар керак?!

— Рост-да!— унинг сўзини маъқуллади, Басоатнинг
чап томонида ўтирган, озғин, кўзлари киртайган, малла
бўз кўйлакли, сочлари оқ аёл.— Ортиқча чиранавериб
белимизни ололмай кетимчасига ўтириб қолаяпмиз-ку!
Уруш-уруш деймиз, урушдан олдин ҳам ялчитиб қўй-
ганмиди? Ёз ўтиб кетди. Қовун-тарвуз, мева-чеванинг
юзини кўрмаймиз. Ҳовлимизда уч-тўрт тупгина ўрик,
олма бор эди, унинг ўчкур солиқлари бошига етди. То-
рангиз кесиб қутилди. Далада бўлса, меванинг оти йўқ!
Энди гўштлик овқат тўғрисида оғиз очмасам ҳам бўлади.
Чунки гўштнинг ном-нишони йўқ! Колхоздаги мол-қўй-
ларни қайси ер ютапти экан, бизга қоронғи.

Учинчи давранинг энг чеккасида икки яланғош,
кўйлаксиз боласини икки ёнига олиб ўтирган юзи қорача,
қотма аёл қийғоч! қошларини чимириб, гапни ёқлаган
тарада кесатди:

— Бу пахта деган нарса далада фақат ўзи яккама-
хов бўлиб ўсармиш. Унинг атрофида на мева, на қовун-
тарвуз экиб бўлмасмиш. Далада мол боқишни-ку эрта
кунда таъқиқлаб қўйишган.

— Мунисхон ошам тўғри айтади,— Басоатнинг ёнида
ўтирган қора қош, кўзлари чақнаб турган буғдойранг қиз
қўли билан кунботарни ишора қилиб, Мунисхоннинг га-

пини тасдиқлади.— Ҳў анави ерға эккан бодринг билан
қовунимиз гулга кирган ерида обком келиб буадириб
пахта эқдирди...

Дам у аёлнинг, дам бу аёлнинг сўзини тинглаб, дил-
пора бўлаётган Басоат ичида ўйларди. Қани энди қўли-
дан келганда-ю, ҳу анави тошмеҳр «губернатор»нинг қў-
лига дарҳол кетмон бериб, ўрнига хотин-қизлардан, ё
бошқа жонкуяр кишини бригадир қилиб қўярди. Ҳовузин
тездан тозалатиб, тоза сув оқизиб қўйган бўларди. Ший-
пон яқинига қовун-тарвуз, сабзавот эктириб, катта мева-
ли боғ яратарди. Эҳ, нима қилсин? Унинг қўлидан
райондагиларга бориб айтишдан бошқа ҳеч нарса келмай-
ди-да! Унга қолсаю, бу заҳматкаш аёлларнинг иш соат-
ларини ҳам камайтириб, ҳар ҳафтада бир-икки кун ҳор-
диқ берарди. Улар ўзларига, болаларига, рўзғорига қа-
рарди. Шунда балким ҳалигидақа энгилоёқлар, қовоқ
солишлар бўлмасди... Бечора аёлларнинг гўшт хусуси-
даги гаплари ҳам адолатли гап! Ахир, колхоздаги мол-
қўйлар колхозчиларники-ку! Нега уларнинг ўз мулкидан
маҳрум қилиш керак? Нега-а?..

Басоат жафокаш аёлларнинг, дардчил ҳасратларидам
эзлиб ичидан зил кетаётган бўлса-да, урушни наварда
тутиб, суҳбатга яқун ясади:

— Ҳа, ҳаммаларинг тўғри гапиряпсизлар. Сизларга
жуда оғир. Начора! Мамлакатимизда даҳшатли уруш
кетяпти. Қаңдай бўлмасин, барча қийинчиликларга бар-
дош бериб, фронтга кўпроқ ёрдам беришимиз керак.
Шундагина фашист босқинчиларини тор-мор қиламиз.

Басоатнинг сўзи тамом бўлиши ҳамон бригадир хитоб
қилди:

— Тушлик тамом! Қани туринглар! Икки кун ичида
чекангани тугаллашимиз керак.

Басоат хотин-қизлар билан қуюқ хайрлашиб йўлга
тушди. У қизлар бригадеси томон келар экан, еттинчи
бригададаги аянчли аҳволни ўйлар, аёллар билан бўлган
оғир суҳбат таассуроти унга сира тинчлик бермасди.
Йўл бўйи у ўзига-ўзи: «Бу жафокаш хотин-қизларнинг
эртанги куни нима кечар экан? Ҳалиги пашшага ем бў-
лаб, иссиқда пўжиллаб ётган гўдаклар ва тупроққа бела-
ниб юрган ярим яланғоч болаларнинг тақдири нима бўлар
экан?..» деган саволлар беради-ю, лекин жавоб тополмай
тинқаси қуриб, ўйга ботарди...

Басоат Оқтерақлар тағидаги дам олиш жойига етиб
келди. Қизлар чеканқада эди. Улар томонга борди...

Кун пешин бўлган маҳали бехосдан колхознинг кекса қоровули отлиқ келиб: «Сизни райкомдан ўртоқ Мансу-рова чақиряпти» деган хабарни етказди.

Басоат нима учун Мансурова уни тўсатдан чақирганга ақли бовар қилмасди. У Мансуровани яхши билмасди. Фақат бир-икки марта кўчада саломлашган эди, холос. Мансуровани Райкомга областдан қелганлигини ва областдаги қайси бир амалдорнинг жияни эканлигини райком комсомолдагилардан эшитганди.

Басоат бир соатдан мўлроқ йўл босиб, қоратерга тушиб, намозгарда райкомга етиб келди. Қаридорда дамини ростлаб, ўзини саришталади. Сўнг «Район партия комитети, кадрлар бўйича секретар» деб тахтачага ўзилган эшикнинг узун қабзасини ушлаб юраги бетламайроқ эшикни очди.

— Ассалому алайкум, опа!..

Опа «алик» бермади. Басоат ўнгайсилашиб жалаңлади. Хонада Мансуровадан ташқари райком пропаганда бўлим бошлиғи Ҳошимов ва район Комсомол Комитети котиби Носиров бор эди. Мансурова сочини орқасига чамбарак қилиб, боши яланг, ҳарир нилранг кўйлақда, қовоғи солиқ ўтиради. Рўпарасидаги столда ҳунармандлар ясаб берган «қўлбола» вентилятор унга салқин ҳаво елиб туради.

Мансурова Басоатни ўтирмаққа таклиф ҳам қилмай, бирдан сўроққа тутди:

— Бундоқ бир беғалва, тинч юрасизми, ўзи?!

Басоат ҳайратланиб елкасини қисди.

— Опа, тинч юрмай нима қилибман?

Мансурова столдаги турган уч варақ қоғозни қўлига олиб дағдаға қилди:

— Мана, устингиздан серёзний шикоятлар бор. Ҳамма фронт учун жон олиб, жон бериб турган вақтда хотин-қизларни ишдан қолдириб ҳар қаёқларда санғитиб юрибсиз. Бу санғишлар оқибатида қанақа ёмон ҳодисалар юз бераётганини биласизми?!

— Қанақа ёмон ҳодисалар экан? Мумкинми очикроқ қилиб айтсангиз?—деди Басоат, зардаси қўзиб.

— Очиги шуки, бундан икки кун бурун Оқтошдаги «Ленинград» колхозининг машинасини шаҳарга олиб кетиб, фронтга жўнатиладиган тўққиз тонна дон ташилмай қолди. Бу катта жанжалга айланди. Мана сизга битта ёмон ҳодиса!

— Опа, авваламбор, театрға бориб спектакл кўриш,

бу санғиш эмас. Машина хусусида ҳам ноаниқлик бор...

Басоатнинг «ноаниқлик бор» дейишида асос бор эди. У якшанба кунини олиш бўлгани сабабли идорага бормай пешингача колхоз далаларида бўлди. Кечки пайт ўн саккизта қиз билан театрға боришадиган бўлишиб, гузарга йиғилишди. Район марказидан шаҳарга бориш қулай бўлгани учун, анди марказга борамиз деб турган чоғда, кўққисдан колхоз машинаси келиб қолди. Шофёр ўз ташаббуси билан уларни шаҳарга олиб бориб, бирга спектакл кўрди...

Басоат ҳозир Мансуровага ана шу ҳақиқатни тушунтиришга уринар, аммо Мансурова эса уни тинглагиси келмасди.

— Бўлди, гапни чўзманг!—Мансурова ўзи гапни давом эттирди.—Мен уёғини билмайман. Оқибатда фронт таъминотиға катта зарар етказилди. Ҳамма гап мана шунда! Бундан ташқари хотин-қизларни ўша ҳар қаёққа олиб юришингиз туфайли Оқтошда икки оила қўйди-чиқди бўпти. Мана сизга иккинчи ёмон ҳодиса!

Басоат донг қотиб қолди. Хонага сокинлик чўкди...

Носиров Басоат ҳақида «Яхши савияли, келажак бор, принципиал ходим», деган фикрда эди. Шу важдан уни қаттиқ тергов остига олинишини хуш кўрмай ўтирарди. У зимдан унга кўз ташлади. Басоат қуйи боқиб ўйланиб турарди. Унинг эғнидаги оҳори кетган майда қора гулли кўкиш чит кўйлақ елкаси тер билан ивиб этиға ёпишиб кетибди, оёғидаги кулранг брезент этик гўзадан ёпишган шира устидан чанг ўтириб, бир беўхнов ҳолға тушибди. У икки ой ичида ўзини анча олдиришти... Носиров ачинди. Шартта туриб: «Бу қанақа жонхиллик?! Ахир, жиноятчини ҳам курсиға ўтқизиб тергов қилади-ку!»—демоқчи бўлдию, лекин шу он бу фикридан қайтди.—«Йўқ, ҳозир бу гапнинг жойи эмас. Агар райкомнинг ёпиқ бюроси бўлганда, ўринли бўларди»,—деди-да, дамини ичига ютиб ўтираверди.

Қуйи нуқтадан кўз узмай турган Басоат гоҳ қизариб, гоҳ бўзариб, фикран пичирларди: «Фронт таъминотиға катта зарар етказилган» эмиш?! «Оқтошда икки оила қўйди-чиқди бўлган эмиш!..» Бу ифво ҳойнаҳой ўша ғаламис Қимсан томонидан тўқилган... дедию, бошини кўтариб, Мансуроваға тик боқди:

— Ўртоқ Мансурова! Мен хотин-қизларни «Ҳар қаёққа» эмас, санъат даргоҳиға олиб боряман! Энди Оқтошдаги «қўйди-чиқди»ларға келсак, улар кино-театр-

га боранлари учун эмас. Оқтошдаги ҳам ва бошқа қишлоқлардаги кўйди-чиқдилар-у, кўнгилсиз фожиалар хотин-қизларга нисбатан ваҳшиёна муносабатлар туфайли рўй берапти,—деди, ачитиб.

Басоатнинг гапи Мансурованинг нафсониятига тегди. У қизишди:

— Жа гапта чечан, маҳмадана экансиз-ку! Қаёқдаги тутруқсиз гапларни гапиряпсиз!..

— Бу тутруқсиз гап эмас!—Басоат Мансурованинг гапини кескин бўлди.—Мен ўв кўзим билан кўриб юрган ҳақиқий аҳволни айтаяпман!—Басоат «Қизим сенга айтаман, келиним сен ашит» қабилда кўлини бигиз қилиб Ҳошимовни кўрсатди.—Мана бу ўртоқлар қишлоқларда содир бўлаётган кўнгилсиз ҳодисаларнинг биронтасини чуқур ўрганиб, унинг олдини олиш учун бирон жиддий чора кўришдими? Йўқ! Фақат томошабин бўлиб юришибди.

Басоат Ҳошимовнинг шохига уриб, Мансурованинг туёғини аирқиратди. Буни Мансурова пайқаб асабийланди.

— Оғзингизга қараб гапиринг! Ҳошимовни нима иш қилиб юрганини сиз қаердан биласиз? Қишлоқларда нима бўлаётганидан тўла хабардормиз! Кечаю-кундуз тинмай хотин-қизларга ғамхўрлик қилиб юрибмиз. Буни халқ билади!

Басоат чуқур таассуф билан деди:

— Бунақа қуруқ гапнинг кимга кераги бор? Афсус, афсуски, бутунги «Навой» колхозидаги хотин-қизлар аҳволи тарихий романлардаги чўрилар қисматиғи эслатади.

Мансурова ғазаб билан Басоатга бақирди:

— Сиз маҳмаданага хотин-қизлар қисмати ҳақида қайғуришни ким кўйибди?! Хотин-қизларимиз қисмати ҳақида қайғуришга ҳожат йўқ. Улар эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиб, бахтли ҳаёт кечиряпти!

Басоат куйинди:

— Кўйинг-э, хотин киши бўла туриб, хотин-қизлар ҳаётига шунчалар бефарқ, юзаки қарасангиз...

Мансурова жаҳл билан оёққа турди:

— Ҳа, энди сиз маҳмадана қолувди менга насиҳат қилмаган! Боринг, йўқолинг! Сиздақа маҳмаданани бизга кераги йўқ!!!

— Қуллуқ!

Басоат «қуллуқ» сўзини ачиқ киноя билан бошини эгиб туриб айтди-да, шартта бурилиб хонадан чиқди.

Басоат райком биносидан чиқиб, райком комсомол идорасига ҳам кирмай, тўғри Оқтошга қараб йўл олди. У қаттиқ изтироб ичюда ёниб келаркан, анча ерга етгунча асабдан ўзини тутолмай хуноб бўларди. Ўзига ўзи: «Ё тавба! Аёл киши ҳам шу қадар беандиша бўлмаса?! Амалга сизгиниш шунча бўптими?! Амал кайфидан кўзини ёғ босиб оқ-қорани ажратмайдиган бўшқошти-я! Тавба! Бордию, бошқа амалдорлар ҳам Мансурова каби қоп-қора нарсани оппоқ деб иш юргизадиган бўлса ҳақиқат ва адолат буткул оёқости бўлади-ку! Унда меҳнагаш бечораларнинг шўри қуриydi-ку! Ажабо!..» деб тутақарди...

* * *

Басоат Мансурованинг таклифи билан райком комсомол комитетидан ҳайдалди. Унинг боши қотди. Шу кунларда педагогика институтининг биносига вақтинча ҳарбий госпитал жойлашиб, тил-адабиёт факултети базасида қисқа муддатли ўқитувчилар институти очилганди.

Басоат «Шер сен билимдон муаллима-ю, мен механизатор бўлиб юрсак» деб орзу қилганди. Кошқийди, унинг истагини юзага чиқариб, ўқитувчи бўлсам. Ёш авлодга ҳақиқат ва адолат руҳида тарбия бериб, устоз бўлишга нима етсин» деган умид билан институтга ўқишга кирди...

ҚАССОБГА МОЛ ҚАЙҒУСИ, ЭЧКИГА ЖОН...

Оқтошнинг каттаю кичиги ғамгин, ҳамманинг қулоғи фронт томондан келадиган хабарларда. Ана шу серташвиш кунларнинг бирида Моҳира хола кекса ўрик тағидаги супада тут қоқи туйиб ўтирган эди, бирдан ғирч этиб кўча эшик қия очилди.

— Хола, Шербўтадан хат бор,—деди почтачи, эшикдан бош суқиб.

— Вой, айланай, киравер, болам, киравер,—Моҳира хола шоштанидан кўча томон юришини ҳам, почтачи учун супага кўрпача солишни ҳам билмай, каловланиб қолди. Қулимсираб кириб келган чап оёғи чўлоқ почтачи холага уч бурчакли хат узатди. Моҳира хола хатни ола

солиб кўзларига қайта-қайта суртди. Ҳиндай кўз ёши ҳам қилиб олди. У ўзи билан ўзи бўлиб почтачи чиқиб кетганини ҳам сезмай қолди.

— Вой, эсим қурсин, почтачи боламни супага ўтқазмапман. Ўтқазиб, тутқоқини олдига қўйиб, хатни ўқитсам бўлмасмиди?!— дея Моҳира хола жавраганча қолди.

Шу орада бамисоли бир ҳовуч танга тўкилгандай, кўчада хотин кишилар кулгуси жаранглади. Моҳира хола: «Кимлар экан? Зора хатимни ўқишиб берса», деб кўча эшикка чопди. Кўчага чиқиб, европача кийинган учта аёл билан гузар томон ўтиб бораётган Кимсанга кўзи тушди. Моҳира хола «Вой, ўғлимни ўртоғи-ку», деб севиниб кетди.

— Кимсанбой ўғлим, ўртоғингдан келган мана бу хатни ўқиб бергин, болам.

Кимсан аёлларга: «Сизлар бораверинглар, тезда ет-воламан»,— деди-да Моҳира хола билан саломлашиб, хатни ўқий бошлади:

«Ассалому алайкум, дадажон, аяжон!.. Урушда киши баъзан бир кунда бир умрга тенг нарсани кўраркан. Қисқа қилиб айтганда, фашистлар одам қиёфасида яратилган ваҳший йирқичлар экан... Танкимиз шикастланиб немисларнинг қўлига тушиб қолдик. Минг қатла шукур-ким, ўша кунидеъ қочиб қутулдим. Бунга ҳамқишлоғим Йўлчи сабабчи бўлди. У ўшалар томонидайкан... Бу ёғида гап кўп. Саломат дийдор кўришган кунимиз батафсил сўзлаб бераман...»

— Вой, болапақир. Ҳой, Кимсанбой ўғлим, ишқилиб болам бечора эсон-омон қоптимми?

— Ҳа, қочиб қутулдим деяпти-ку.

— Вой, гўрға-е, айтгандай, Йўлчи дептимми? Бу ўша кўчирма бўпкетган ўзимизнинг Бойматни ўғли Йўлчимми?

— Ҳа, худди ўша.

— Вой, қудратингдан!

Моҳира хола хатни кўксига босиб ичкари кирди. Кимсан йўлга тушди. Бироқ узоқлашиб кетган аёлларга етиш учун қадамни тезлатмади. Аксинча бир-бир босиб ўзи билан ўзи пичирлаша кетди: «Ишлар антиқа-ку. Униса бўлса ишдан ҳайдалди. Энди боши осмонга етса ўқитувчи бўлади. Болаларга қўшилиб, бурнини тортиб юради. Бу бўлса мана пленга тушибди. Демак, икковиниям масаласи ҳал. Энди улар раҳбар бўлиб бўпти. Та-ак. Яна шуниси қизиқки, фашистлар йиртқич эмишу, ўша кунидеъ йиртқичлар қўлидан қочиб қутилганмиш. Бу бўл-

маган гап. Ҳа, тагин унга фашистлар томонидаги Боймат қўлоқнинг ўғли Йўлчи ёрдам берганмиш. Балким у билан тил топишгандир? Ҳа, ҳм...» деб қўйди, ичидан офтоб чиққандай, кафтини кафтига ишқалаб...

Ун еттинчи сентябр тоғи Совинформбюронинг: «Кўпишларимиз бутун фронт бўйлаб оғир жанг қилмоқдалар...» деган ахбороти билан бошланди.

Соат ўн бирга бориб Оқтош аҳолиси ўз фарзандларини Батам ҳимояси учун навбатдаги жўнатиш маросимига йиғилди. Оқтош гузари қари-қартанг, хотин-халаж, ёш-яланг билан лиқ тўлган. Очиқ майдончада Ленин ҳайкали қаршисида юздан ортиқ киши беш қатор бўлиб саф торган.

Ишчи батальонга кетаётганлар қаторида биринчи бўлиб Шўрбўтанинг дадаси Саидполвон турибди. Эғнида малла чакмон, кўкиш чорсини бошига чамбарак қилиб олган.

Саидполвондан беш-олти одим наридаги кундада эски малла авра тўн кийган, юзлари серажин, озғин, чўққи соқол чол. Чолнинг ўнг томонида оҳори кетган мунчоқ гулли батис қўйлак устидан қорамтир костюм кийиб, бошига кулранг дурра танғиб Басоат туради. У кичик амакисини армияга кузатгани келганди.

Сафдагилар қаршисидаги супада қишлоқнинг энг мўътабар кишилари йиғилган. Аввало колхоз раиси Деҳқонбой тоға. Оқтошда илк бор колхоз тузилганда, халқ уни раисликка сайланганди. Мана, ўн тўрт йилдирки, у ўша колхозга раис, қишлоқда саноқли кишиларгина уни «Деҳқонбой», ё «Деҳқонбой ака» дейишса, аксари катта-кичик «тоға» деб эъвозлайди. У дароз жуссали, қотмадан келган. Оқ оралаган бўлиқ соқоли, унинг олтмиш ёшларга борганлигидан нишона эди. Тоғанинг ёнида колхоз партия ташкилотининг котиби Сурма опа, унинг қаторида Наврўз ота, яна бир кекса ва Кимсан.

Жамоат жам бўлгач, Тоға сафдагиларга мурожаат қилиб, оғир оҳангда салмоқлади:

— Йигитлар! Юртнинг етти яшаридан етмиш яшаргача бир ёқадан бош чиқариб, фашистларга қарши отланди. Кеча кечкурун Сурмахон газет ўқиб берди, немис босиб олган Палтав деган томонда бизга ўхшаган колхозчилар партизан бўлишиб, икки-уч кун ичида немиснинг еттита танкини, йигирмадан ортиқ яроғ-аслаҳа ортган машинасини пачоқлаб, тагин қанчадан-қанча солдатини ўлдиришпти. Мана шунақа! Ҳозир ҳамма бара-

вар немиснинг ёқасига ёпишган. Сизлар ҳам етиб борсаларинг зора теароқ оёғи осмондан келса у лаънатини. Биз ҳам бу ерда қараб турмаймиз. Нима дедингиз, Сурмахон,—деди Тоға Сурма опа томон ўтирилди. Опа «шундай» деган маънода бош ирғади. Тоға давом этди.—Мана биз кеча маслаҳат қилдик. Пландан ташқари яна икки юз тонна пахта, беш тонна гўшт, ўн тонна сут, беш юз кило жун, уч юз кило сарийёғ, йигирма беш тонна картошка етқазиб берамиз. Шунга сизларни қаттиқ ишонтира-миз.

Тоға фронтга кетаётганларнинг кўнглини жон-дили билан кўтариш учун уринаётган пайтда Кимсаннинг бутун диққат-эътибори Саидполвон билан Басоатда бўлди. Уларни кўз қири билан кузатиб турар экан, дилида: «Хозир энг қулай пайти. Шербўтанинг пленга тушганини ошқора қилиб, унга бўлган халқ эътиборини йўқотаман. Ана шунда ўзиниям, отасиниям, Басоатниям масалася ўз-ўзидан ҳал бўлади...» деди-да, сабрсизлик билан гап навбатини кутди.

Тоға ўз сўзини якунлаб:

— Йигитлар! Бардам бўлинглар, тезроқ фашистларни ер билан яқсон қилиб қайтиглар, силарга оқ йўл, ой бориб, омон қайтиглар!—деди, қаттиқ ҳаяжонланиб. Йигин қатнашчилари қарсақ чалиб юборишди. Сўнг, «Мен ҳам икки оғиз гапирай»—деб, Кимсан сўз олди.

— Ўртоқлар! Ҳамма гапни Тоға айтди. Мен шунини эслатиб ўтмоқчиманки, бизга келган хабарларга қараганда, қишлоғимиздан фронтга кетган баъзи ўртоқлар жонини қутқазиш учун осонгина пленга тушиб, шаънимизга доғ туширяпти...—Митингдагилар ҳайратланиб, қалқиб тушишди. «Ким? Ким экан?» деган қаҳрли овозлар эшитилди. Ҳамма унга «айт!» дегандай тикилиб қолди. Кимсан бир зум тарадудланиб турди-да, давом этди.—Масалан, Шербўта Саидов!...—У шундай деди-ю, кўзи беихтиёр Саидполвоннинг кўзи билан тўқнашиб, тили тутулиб, гапининг давоми ичига чўкиб кетди. Бирпас чайналик турди-да, ўзини қўлга олиб, хитоб қилди.—Бу қишлоғимиз учун позор! Бунақа пасткашликка чек қўйиш керак! Қишлоғимизга иснод келтирмайлик, йигитлар! Ҳаммангага шон-шуҳрат тилаймиз! Босқинчи фашистларга ўлим!

Саидполвонни «...пленга тушиб шаънимизга доғ туширяпти. Масалан, Шербўта Саидов...» деган гап ҳушини учирди. У бир пас шу ҳолатда қотиб тургач, ўзини

тутиб, аламли нигоҳини Кимсанга тикиб, унинг кўзини яна бир бор тутмоқчи бўлди. Аммо тутолмади. Кўпчилик олдида бош эгиб қолди. Наҳот Саидполвоннинг ўғли шундай тубанлик қилса?! Эл-юртга отининг қашқасидай танилган Саидполвонни-я? Умрида гирромлик қилмаган, бутун ҳаётини хайрли ишга бағишлаган, эсини танигандан бери бировнинг ҳожатини чиқармаган кунни бўлмаган Саидполвонни-я! Во дарин! чуқур хўрсинди у. Кўзи қоронғилашиб, боши яна баттарроқ эгилди. Ҳамманинг кўзи Саидполвонда, лекин Кимсаннинг кўзи бошқа ёқда. У вужуди лаҳча чўғ бўлиб, боши эгик турган Басоатга тикилиб турар, айни мўлжалга урганидан мамнун эди.

Саф тортанлар ўз яқинлари билан хайр-маъзур қилишиб, ҳарбий комиссариатга йўл олишди.

Саидполвон жўнаш олдида бошини кўтариб, раисга қаради. Унинг раиси қув ўчган эди.

— Деҳқонбой!—деди у, қалтироқ овозда — кўнглим бовар қилмайди бу гапга. Шербўта унақа пасткаш йигитлардан эмас! Тағин яна бир ҳақиқат қилиб кўринглар!—Саидполвон қадам ташлаб, йўлга тушди. Кимсаннинг ахбороти билан Саидполвоннинг аччиқ гапи Тоға билан Сурма опага беҳосдан отилган ўқдай таъсир қилиб, дафъатан cima дейишларини билмай, эсанкираб қолишди.

Басоат уйига қайтганда, Саодат опа баланд нок тағида қандайдир чок ямаб ўтирарди. Сўлгин юзи касалликдан эндигина ариганидан далолат берарди. Ёнида бир малла бароқ мушук, унга ҳамроҳдай жим ётарди. Саодат опа кўчадан тунд кириб келган қизига қараб, кўнгли ғалати бўлиб сўради:

— Амакингни кузатиб келдингми, қизим?

Басоат «кузатиб келдим» маъносига бош ирғади-да, тўғри ичкарига кирди. Саодат опа унинг кетидан: «Бечора қизим, амакисига қаттиқ ачинибди-да» деб қўйди фикран.

Басоат дераза ёнига бориб кигизга ўтирди-да, кўзини юмиб, лўқиллаб оғриётган оғир бошини деворга қўйди. Қулоғида: «Қишлоғимиздан фронтга кетган баъзи ўртоқлар жонини қутқазиш учун осонгина пленга тушиб, шаънимизга доғ туширяпти. Масалан, Шербўта Саидов...» деган таънагир иборалар ҳамон жаранглаб унга азоб берарди. «Э, худо, бу қандай кўргулик? Наҳот одам бола-си шунча ўзгариб кетса?! Ахир у бунақа кўрроқ, бунақа ширин жон эмас эди-ку!?» Басоатга Кимсаннинг гапи қаттиқ алам қилар, шу гапни кўпчилик ўртасида қай юз билан айтганига ҳеч чидамасди. У яна ҳаёл суриб

кетди. «Бу гапни Кимсан қаердан олди? Уйига, ё бўлмаса қишлоқ советига хабар қилишдимикан-я? Агар хабар келганда Кимсан уни кўз-кўз қилиб гупуртириб ўқиб берган бўларди. У ўзини бозорга солишдан яхши кўради-ку! Йўқ, қишлоқ Советига бу ҳақда ҳеч қандай хабар келмаган. Бу ерда қандайдир сир бор. Ахир, Шер жонини кўзлайдиги худбин ёки ҳузур-ҳаловатини ўйлайдиган енгилтак эмаслигини мен яхши биламан-ку!»

Басоат гоҳ ёниб, гоҳ сўниб жиғибийрон бўлаётган чоқда Кимсан ўзгача бир шумлик устида жон куйдирмоқда эди. У йиғилишдан сўнг, ўша мажлис пайтида калласига келган яна бир фикрни амалга ошириш мақсадида саман отига миниб, уч кўприкдаги Муяссархон аммасиникига йўл олди.

У кўчадан кириб келганида, Муяссархон бир дўндиққина қиз бола билан кун юрага қараган баҳаво айвонда ўтирар, дўндиқ қиз Муяссархоннинг тирноқларига хина кўярди. Қутилмаган таширдан Муяссархон бир оз ўнгайсилланиб қолди. Чунки қўли қизнинг тиззасида бўлса ҳам, ўзи ички кўйлаксиз гулдор хлатда кўкрагини катта очиб офтобга тоблаб ўтирганди. Арчилган тухумдай оппоқ бадани офтоб нурида қизиб, нимранг қизиллик тус олганди. Агар қулоғидаги олтин қашқар балдоқ билан биллақларидаги олтин билакузук ва тирноқларидаги хина безаги бўлмаганда мўрчадан ҳозир чиқибди, деган хаёлга бориш мумкин эди.

Кимсан дарҳол тескари ўгирилди. Муяссархон халат тугмаларини қадаб ўзини саришталади. Дўндиқ қиз эса, девор тагидан аста юриб бориб, ўзини кавакка урган сичқондай, ҳовли эшикдан чиқиб, ғойиб бўлди. Муяссархон айвондаги хонтахтага дастурхон ёзиб, жиянини таклиф қилди.

— Иштаҳа қалай? Шавла қилувдик...

— Нимасини сўрайсиз? Айни муддао-ку!

— Ўзингиз ризқли йигитсиз-да, укажон.

— Шунинг айтинг. Ризқимиз шундай баланд яратилганда, опажон.

Бир лаҳзада хонтахтага дастурхон ёзилиб, ноз-неъмат қўйилди. Кетидан пушти чинни лаганда шавла келди...

— Опажон, гапнинг пўст калласи шуки, Басоатни Саримсоққа унаштирсак, деган фикрда келдим. Бу гап сал илгарироқ калламга келган эди-ю, лекин фурсати бўлмай қолиб кетганди. Мана энди жуда қулай пайти келди...

— Унармикан,—гапни бўлди Муяссархон.—Мени эшитишимга қараганда...

— Биламан нима демоқчисиз,—деди Кимсан шартта кесиб, Муяссархоннинг гапи оғзида қолди,—ўша «эшитганингиз» пленга тушибди. Йиғилишда шундай бошладимки, Оқтош халқи уни тилга олмайдиган бўлди. Басоат ҳам энди ҳафсаласи пир бўлиб умидини узади.

— Ажаб бўпти, шарманчаси чиққани хўб бўпти!

— Ҳа, гап шунақа. Энди буёғини эшитинг. Басоатни Саримсоққа унаштиришда гап бор. Биринчидан, биласиз, Басоат чиройли қиз, ақл-фаросати ҳам жойида. Бир оз бетгачоарлиги бор, холос. Эрга текканда босилиб қолади. Саримсоқ хотинга ёлчийди. Иккинчидан, унинг жағи ҳам тийилади. «Иззатовнинг бошига сув қуйган Шамсиев» деган гапни тутатиб юрибди. Агар Саримсоққа олиб берсак, бир ўқ билан икки қуённи урган бўламиз. Нима дедингиз?

— Ақлингизга балли, зан ўйлабсиз. Мен хизматга тайёр,—деди Муяссархон, худди ўзи эрга тегадигандай, чехраси ёришиб.

— Ундай бўлса кечкурун уйга боринг, дадам, амаким, Саримсоқнинг ўзи — ҳаммамиз биргалиқда маслаҳатни пиширамиз.

— Жоним билан...

Дарвоқе, Кимсан ғамхўрлик қилаётган Саримсоқ унга амакивачча бўлади. Йигирма икки-йигирма уч ёшларда, бўйи ўртадан сал юқори, хушбичим, нозиккина, афтиангори сояда ўсган гиёҳ тахлит рангпар, чап қўлининг учта бармоғи йўқ, тугаса дейишади, шу ваздан ҳарбий хизматга қақирилмаган, бир йиллик ҳисобчилар курсини битириб келиб, колхозда ҳисобчи бўлиб ишлайди, отаси Кенжа қассоб акаси Шамси пакар билан бирга бозорбошида қассобчилик қилади.

* * *

Орадан икки кун ўтиб, пешин маҳали ҳовли томондаги эшикдан «Саодатхон опа-ю!» деб дастурхон кўтарган иккита жувон кириб келди. Қизғин атлас кўйлак устидан оқ ипак авра камзул кийиб, қимматбаҳо тақинчоқлар тақиб олгани Муяссархон, одми атлас кўйлак, қора гижим бахмал камзул кийган жувон — қайнсинглиси Соттихон эди.

Басоат қайси бир сабаб билан ўқишга бормай нок

тагига стол қўйволиб китоб ўқиб, Саодат она эса угра учун ичкарида хамир ёярди.

Аёллар кирибоқ Басоат билан сермулозамат кўришиб, сўрашибди. Муяссархон Басоатнинг қадди-қоматига суқланиб қайта-қайта текиларкан, аллақандай ғайирлик билан «илоҳим шу билан бахтингиз очилган бўлсин, сухсурдай йигитимиз сизга насиб қилсин» деб юзига фотиҳа тортди. Саросимага тушган Басоатнинг тиниқ юзига дув этиб қизиллик югурди. Шу орада бегона хотин киши овозини эшитиб, Саодат она кўриниш берди. Меҳмонлар билан енгил-елпи кўришибди-да, ичкарига таклиф қилиб, шоша-пиша дастурхон ёзди.

Меҳмонлар бирор дақиқа у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, кейин мақсадга кўчишди.

— Опажон, кўнглимизни яқин тутиб, жиянимиз Саримсоқжон учун Басоатхоннинг бошини боғлагани келдик,— деди Муяссархон такаббурлик билан.

— Вой, ўлмасам, у ўқишга кирди, ўқиши нима бўлади?— шошиб қолган Саодат онанинг топган гапи шу бўлди.

— Опажон-е, зап гапни гапирасиз-а! Қиз бола ўқиб қай шаҳарни олиб берарди, дейсиз. Ўқиш бўлса бир гап бўлар...

— Қиз бола бировнинг ҳасми бўлади. Эгаси чиқдими, дарров узатиш керак, ўқиш-тўқиш демай,— деди Соттихон.

Гапни яна Муяссархон илиб кетди:

— Опажон! Қизингизнинг бахти очилиб турганда унга зомин бўлманг.

— Ҳа, қиз боланинг бошига бахт куши ҳадеб қўнавермайди,— деди Соттихон, уни қувватлаб.

Бир томондан, Муяссархон, иккинчи томондан, Соттихон Саодат онани ўртага олишди. Саодат она қай йўсин «йўқ» деган сўзни дазмоллаб айтишни билмасди. Ўтирган ерида тўшак чокидаги оқ ипни бармоқлари билан бураркан, муносиб жавоб қидирарди.

Сирасини айтганда, Саодат она Шамсинакар авлодини ёқтирмасди. Шу боисдан улар билан борди-келди қилмас, тўй-маъракаларда учрашиб қолгудек бўлса, енг учидан сўрашиб ўтиб кетарди. Сабаби фақат Саодат онанинг ўзига аён эди, холос. Уларнинг ўн оғиз гапига бир оғиз тўмтоқ жавоб қилиб ўтирган Саодат онанинг эсига ногоҳ бир воқеа тушиб, нигоҳи қайси пойгақдаги бир нуқтага қадалди.

...Қаҳратон қиш. Саидал бозиллатиб қўйилган. Саидал тўрида устига кўрпа ва қорамтир алак тўн ёпиниб олган эри ётади. У: «Ҳеч исимаяпман»,— деб саидалдаги малла бўз кўрпани ўзига тортиб гингшийдди. Саидал устида оқиш бўз дастурхон ёзиғлиқ. Патнисда учта бутун, битта ушатилаган зогора нон. Патниснинг бир чўккасида бир ликоп туршак, жийда ва тутқоқи. Саодат онанинг чап ёнбошида беш-олти яшар Басоат аясига қараб мўлтираб ўтиради.

Эғнида кўкиш йўл-йўл камзул. Саодат она жўмраги жез билан қошланган чойнакни олдига қўйволиб эрига чой қўйиб бериб туради. Эри охириги чойни ичиб пиёлани хотинига узатаркан, сўниқ овозда нолиш қилди: «Э дариг, бу ётишнинг охири бормикан ўзи?! Зангар айроқчи Шамсинакар босмачиларга чақиб урдирмаганида, бу дардларга йўлиқмаган бўлардим...»

Саодат она ҳазин нигоҳини пойгақдан узиб, Муяссархонга тикдида, дабдурустан: «Сизларга қизим тушиб қолгани йўқ, овора бўлманглар» демоқчи бўлдию, лекин ҳаё андишасидан дами ичига тушиб, чуқур хўрсинди. Баъзур ўзини тутиб, ётиқ жавоб қилди:

— Гап бундай, айланай: қизим ўқияпти. Олдин ўқишни битирсин, ундан кейин пешонасига битгани бўлар. Тагин қизни ўзи нима дейди, униси мега қоронғи.

— Опажон, қизингиз ўқиётган бўлса турмушга чиққандан кейин ҳам ўқийверади. Маслаҳат қилиш даркор бўлса, майли, маслаҳатлашиб олинглар, биз кутиб ўтирамыз.

— Ҳа, шундай қила қолинг,— деб Муяссархоннинг гапини Соттихон маъқуллади.

Саодат она ичида «оббо-о» деди-да, тўё дор остига кетаётгандай вазмин қадам босиб ташқарига чиқди... Муяссархон бир пас Соттихон билан ҳангомалашиб тургач, қўлини чўзиб дераза раҳидаги китобни олди. Муқофасида «Алишер Навоий», «Девон» деган ёзув бор эди. Бир четидан варақлай бошлади. Лоп этиб қатидан тўрт букланган оқ қоғоз чиқди. Қоғозни ёзиб Соттихонга қараб кўзини қисиб қўйди-да, қоғоздаги ёзувни пичирлаб ўқигани тушди. Овози чиқмас эди-ю, аммо қошлари аллақандай ғайри табиий чимирилар, лаби беўхшов буришар ва юзи жиддийлашиб ғалати товланарди. Бироқ хатни охиригача ўқишга улгурмади, эшикдан Саодат она кириб келди. Муяссархон апил-тапил хатни буклаб жойига қис-тириб, китобни «дук» этиб ўрнига қўйди.

— Қизимни айтгани шуки, — дея Саодат опа ўз жойига тиз чўкиб, маслаҳат натижасини баён қилди, — биринчиси, ўқирмиш, иккинчиси, уруш тугамагунча турмушга чиқмасмиш, учинчиси, кўнгли қўйгани бормиш. Бор гап шу!

Совчилар бу гапдан кейин жаҳл билан сапчиб ўринларидан туришди-да, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, жўнаб қолишди.

Улар Қимсанларшикига етиб келишганда, қош қорайганди. Кўчада бир «Виллис» билан кўш отли извош турарди. Айвон тўла меҳмон. Бироқ Муяссархон совчиликдан роса «тўйиб» қайтганди. Қимсанга ёрилмасдан бир дақиқа ҳам тоқат қилолмасди. Бахтига дарвозадан шарпа берган совчиларга Қимсаннинг кўзи тушиб, уларга пешвоз чиқди.

— Келдиларингми? Ҳа, нима бўлди?

Диққинафас бўлган Муяссархон асабий валдиради:

— Ҳа, ўша кўтармалик зоти пастни худо олсин! Етиб келгунча жоним бўғзимга тиқилиб қолди. Қаранг, у яшамагурнинг севгани бормиш, бўлакка тегмасмиш. Ҳа, буни қўйинг, мана бу гапни эшитинг, — Муяссархон қошларини кериб, овозини бир парда баландатди, — ўша севганига нима деб ёзибди денг? «Шер, сиз билан биз ўлгудай содда эканмиз...» — Ҳой, ука, у «Шер» дегани нимаси?

— Шербўта дегани, ҳа гапираверинг.

— Ҳа-а, шундайми? Иннай кейин дебдики: «Илон боласи — илон, чиён боласи — чиён бўларкан. Сиз жонажон дўстим деб юрган Қимсан худди ана шундай илон боласи. Босмачиларнинг айроқчиси Шамсипакар дадамини босмачиларга урдириб бевақт ўлдирганини эс-эс билардим. Мана энди бўлса унинг ўғли юртимиздагиларни заҳарлаяпти. Иззатовни хонавайрон қилган ана шу га-ламис...» деган ерига келганимда, ер юткур онаси кириб қолиб, у ёгини ўқиёлмай қолдим.

— Хатни шартта чўнтакка урмадингизми?

— Фойдаси нима? У хомаки хат бўлса керак, анча пала-партиш ёзилган, ҳам айрим жойлари ўчирилган. Билишимча оққа кўчириб, ўша севганига аллақачон юборган.

— Шунақа денг?

— Ҳа, шунақа гап.

Қимсан асабийлашиб лав этиб ёнди. Лекин шу заҳоти ғойибдан дадасининг насихати қулорига чалиниб, алангаси сўнди. Ўзини тутиб, ичида: «Ҳа-а, демак эски адо-

вати бор экан-да. Бундан мен беҳабар эканман. Энди уни келин қилиш эмас, шопилмай, ўша Жалилбойваччага ўхшаб, уруғи билан қуритиш керак» деди-да, гапни қисқа қилди:

— Бўпти. Бу ҳақда ҳеч кимга оғиз оча кўрманглар, кейин гаплашамиз... Қаниж, ичкарига кириглар!

Қимсан юзига ясама илжайиш олиб меҳмонлар қошига қайтди.

ЮЗМА-ЮЗ

Шербўта партия билети учун сурат олдириши керак эди. Кеча партия мажлиси бўлган жойда паст бўйли, лўппи юз бир ефрейтор бошига қора чодир ёпиниб олиб, сурат оларди. Шербўта у ерга етиб борганида, ўрмон устида «худди калтак еган ятдек» гингшиб, беҳосдан «Юнкерс»лар пайдо бўлди. Дуч келган ерга пала-партиш бомба ташлаб, зенитчилар зарбасидан тез орада уни ўчди. Фоточи Шербўтанинг суратини олди-да, сўнг Айтбоевни таклиф қилди. У келиб тўнкага ўтириши ҳамон Шербўта «Бўпти, Ораубек, мен кетдим, тез етиб бор» деди-да, взводга томон чопди.

Ўрмон билан взводлари жойлашган дарахтзор ораси салкам юз метрча келаётган ярим ялангликдан иборат эди. Дарахтзорга етмасдан яланглик бўйлаб жарлик, жарлик бўйича уч тарафдан келган ёлғизоёқ сўқмоқлар туташганди.

Ўқдай учиб келаётган Шербўта сўқмоқлар туташган орда беҳосдан жарликдан чиққан ефрейтор билан тўқнашиб қолди. У қорамтир шинел кийган, бошида пилотка тахлит кулранг иссиқ қалпоқ, елкасида автомат, эндигина жардан чиқиб қайси томонга юришини билмай турганди. Шербўта «ТТ» тўшпончасини қинидан чиқариб ефрейторга ўқталди.

— Йўлчи?!

— Шербўта?!

Шербўтанинг кўзи Йўлчининг юзидаги тиртиққа тушди. Тиртиқ унинг чап қошидан то қалпоғи ости томон кенгайиб кетганди. Кўнгли алланечук бўлиб, тўшпонча ушлаб турган қўли беихтиёр бўшашиб, осилиб қолди.

— Ушанда сен билан очиқ-ойдин гаплашолмадим. Менга очирини айт, бу қабиҳ кийимни Ватан амри билан

кийдигми, ё ўз ҳоҳишинг биланми?—деб сўради ғазаб билан.

Йўлчи бир нима деб жавоб беришга ҳам улгурмади, худди ғойибдан тушгандай, дарахтзор сўқмоғидан политрук билан паст бўй, қотма жуссали старший лейтенант келиб қолишди. Старший лейтенант Сухов эканини Шербўта биларди. У политрукка мурожаат қилди:

— Ўртоқ политрук! Бу одам ёшлигимда бирга ўсган собиқ ҳамқишлоғим. Қуршовда қолганимда уни Абвер отрядида кўрганман. Мана ҳозир тасодифан яна учрашиб қолдик...

Йўлчи ўпкалаган бўлиб Шербўтанинг сўзини бўлди:

— Узимни ўлимга рўпара қилиб, буни фашистлар қўлидан қутқазиб юборганим ҳам бунга оз! Мана кўриб кўй!—дея қалпоғини олиб, бошини Шербўтага кўрсатди.

Бошининг чап томони ўнқир-чўнқир чандиқ, ямоғи қошигача чўзилиб тушганди. Сочсиз эти қайтадан битиб ялтираб турарди.

— Мен,—деб давом этди Йўлчи,—фашист офицерларидан аламзада ватан ўғлониман. Фашистлар орасида юриб, улардан қасос оляпман...

— Бир секунд!—дея гапга старший лейтенант аралашди, политрукка юзланиб.—Ҳозир бу ер бунақа гапнинг жойи эмас. Танкчи ҳозирча ўз вазифасига кетаверсин. Ефрейтор билан ўзимиз шуғулланамиз.

— Ҳа, тўғри,—маъқуллади политрук,—ҳозир вазият ҳаддан ташқари танг, ҳадемай жангга кирамиз. Сиз, ўртоқ танкчи, взводингизга бораверинг!

— Ест!

Шербўта тўппончасини қинига солиб, взводи томон югурди. Ўнбеш-йигирма метрча ерга бориб тўхтади. Орқасига қайрилиб баланд овозда: «Ўртоқ старший лейтенант! У мени душманлар қўлидан қутқазинг учун тўртта фашистни ўлдирган. Шуни билиб қўйинг!» деди-да, чопиб кетди...

Тонг отди, лекин ҳаммаёқ қуюқ туман. Ўн беш қадам наридаги одамни таниб бўлмайдди. Осмонда кезиб юрган самолётларни на кўриб бўлади ва на таниб. Қўлларида телефон кабели кўтарган алоқачилар туманда югургилашиб юриб қаёққадир сим тортишгади. Бир неча жангчи лоп-лоп этиб кўзга ташландию, шу лаҳзада туманга сингиб кетди...

Батальон танкчилари рота-роталарга бўлиниб, ўрмон

чеккасидаги очиқ майдонда саф тортишган. Шербўта Корниловнинг ён бошида биринчи рота танкчилари орасида биринчи қаторда қотиб турибди.

Романов қатъий оҳангда танкчиларга баён қилди:

— Қўмондонимиз олган қўшимча маълумотга кўра фашистлар бир неча танк қисмлари ёрдамида Кашира шаҳрини ишғол қилиб, жануб томондан Москвага юриш қилаётган қисмлари билан қўшилмоқчи. Улар билан бирликда Москванни босиб олишга мўлжалланган Гитлернинг «Тайфун» операциясини амалга оширмоқчи.

Қўмондоннинг буйруғи шуки, бизнинг батальон Скворцев батальони танкчилари ва икки артиллерия батареяси душманининг танк дивизиясига қарши жанг қилиши керак. Фронт ҳарбий советининг мурожаатига жавобимиз ана шу танк дивизияси ҳужумини қайтариб, уни тор-мор қилиш, вазифа нақадар жиддий ва масъулиятли. Вазифа тушунарлими?!

Сафдан баралла «тушунарли» деган овоз янгради.

— Саволлар борми?!

— Ундай бўлса ҳар ким ўз машинасига!!!

Шербўталар экипажи ўрмон ёқасида, узундан келган тепалик ортида шай туради. Танкни Корнилов бошқармоқда. Новодчик Орзубек Айтбоев ва ўқловчи Сергей Базилевич ҳам ўз ўринларида. Тепаликнинг кетида унча чуқур бўлмаган жарлик ва жарликдан сал нарида буғдойпоя.

Ричагини ушлаб, моторга ўт беришга ҳозир турган Шербўта тремплекдан тепалик томон тикилар экан: «Команда бўлиши билан тепалиқдан ошиб душманга қарши ўқдай отиламан» деб чоғланади. Корнилов вақти-вақти билан рақия орқали ўз взводи танкчиларининг жанговар ҳолатини сўроқлаб туради.

Секин-аста туман сийраклашиб, буғдойпоя ёриша бошлади. Бирдан ҳавода самолётлар пайдо бўлди. Чамаси осмонда туман йўқ эди. Дақиқа сайин самолётлар вағирлаши ортиб борарди. Лекин ердагиларга самолётлар кўринмасди. Қўққис пулемётлар тариллади. Бир самолёт буғдойпояга шўнғиб портлади. Кейин яна биттаси, яна биттаси... Ҳавода самолётлар вағирлаши ва пулемётлар тариллаши тобора кучайиб ер-кўкни тутди. Шу орада туман ҳам тарқалиб, чор тараф ёришган эди ҳамки, темир йўлдан ошиб картошка пояга душман танклари ўрмалай бошлади. Уларнинг саноғи йўқ эди. Картошка ҳали кавламаган бўлиб, жуда катта майдонда эди. Сўнг чоқ-

қина құл ва қўлдан ўрмонга туташиб кетган буғдойпой. Буғдой ўрилмай пайхон бўлиб ётарди. Картошкапой чегараси Шербўталар танки турган ерга беш-олти юз метр келарди.

Душман танклари картошкапойларни орқада қолдириб, буғдойпойга ўтишлари билан артиллерия батареялари бараварига ўт очишди. Еттита немис танкини аланга ўраб, жойларидан жилмай қолишди. Уч қатор бўлиб, саф тортиб келаётган танклар ўрмонга яқинлашиб қолишганди, уларга қарши ўрмондан танклар ўт очишди.

Шу тариқа тўшлар гумбур-гумбури, танклар шақир-шуқури, ҳавода самолётлар вағиллаб портлаши, пулемётларнинг узлуксиз тариллаши ер-кўкни ларзага солиб даҳшатли жанг бошланди...

Шербўта кўзини очиб қараса, қишлоқ мактаби биносига жойлашган лазаретдан ётибди. Уйлашди. У кун билан, ҳатто кечаси ҳам бир маҳалгача жанг қилди. Эртаси кун жанг давом этди. Тушгача жанг қилганини билади, у ёғини билмайди... Врачларнинг гапларига қараганда, лазаретга келганига икки кун бўлибди. Елкасига снаряд парчаси кирган. Снаряд зарбидан мияси ҳам чайқалиб, лат еган. Лазаретга санитарлар беҳуш ҳолатда олиб келганлар.

Орадан икки кун ўтиб, саккизинчи декабр кун кечга яқин лазаретга Корнилов кириб келди. Чап қўли бинт билан боғланиб, бўйнига осиб қўйилганди. У Шербўтадан кейин яраланибди. Лекин енгил экан. Корнилов Шербўта билан кўришгач, мамнун қиёфада унга фашистларнинг Москвага қарши қилган ҳужумлари барбод қилинганини ва Гитлернинг Москвани олиш ҳақидаги «Тайфун» деб аталган қабих режаси кунпоякун бўлганини айтди.

— Ҳа, айтмоқчи, яна бир хушxabар,—дея давом этди Корнилов жилмайиб,—Сени жанговар Қизил Байроқ ордени билан табриклайман. Кечқурун хабар қилишди. Деярлик ҳамма танкчилар мукофотланган.

— Раҳмат. Ўзингизни ҳам...

— Ҳа, дарвоқе,—давом этди Корнилов,—сен ярадор бўлган кун штабдан буйруқ келди. Буйруқда сенга, ҳамда Баҳром Юсуповга «лейтенант» унвони берилган ва икковингиз ҳам танк взводи командири қилиб тайинланган сизлар. Буни қараки, буйруқ ҳам келдию, икковингиз ҳам баравар ярадор бўлдингиз...

— Юсупов ҳам ярадорми?

— Аввал сен ярадор бўлдинг. Сендан кейин у.

— Чатоқ бўпти-да. У ҳозир қаерда?

— Тўволонда санитарлар уни қайқа юборганини билолмай қолдим. Сени ҳам лазаретга ярамни боғлатгани келиб, тасодифан топиб олдим.

— Ярадор бўлганлар кўпми?

Корнилов Шербўтани авайлаб чайналди.

— Й-йўқ...

Корниловнинг чайналиб, ҳазин овозда «Й-йўқ» дейишидан ярадорлар ҳам, ҳалок бўлганлар ҳам кўплиги аён эди. Шербўта унинг маънос юзига тикилиб хўрсиниб қўйди.

— Айтбоев билан Базилевич қалай?

Корнилов бошини қуйи солган ҳолда:

— Базилевич соғ, енгил ярадор бўлган,—деди-да, бошидаги шлёмини олиб, сукут сақлаб, жим туриб қолди.

Шербўта хавфсираб шошиб сўради:

— Ҳа, унга нима бўлди?

Корнилов аста бошини тиклаб, оғир товушда деди:

— Кундуз соат бирлар чамаси эди. Қаттиқ жанг кетаётганди. Тепаликдан ошиб тушган иккита фашист танкини пачоқлади-гу, учинчи танкдан отилган снаряд танкимизнинг олд томонига тегиб портлади. Танкимиз таққа тўхтади. Билдик-ки, сенга бир нарса бўлди. Танкимиз тўхтаган ердан эллик метрча шарқдаги дарахтзорда бизнинг санитарлар бор эди. Айтбоев шартта ўрнидан туриб сенинг кабинанга тушди. Сен қонга беланиб беҳуш ётардинг. Айтбоев сени даст кўтариб, дарахтзорга қараб югурди. Мен ўз кабинамда уни кузатиб турдим. Дарахтзорда сени санитарларга топшириб, ортига қайтиб чопди. Дарахтзордан йигирма метрча узоқлашган ерида бир бомба ёнгинасига тушиб чилпарчин қилди...

Шербўта салчиб қаддини тиклади-да.

— Эҳ, касофат уруш!!!—деб, ўнг қўлининг мушти билан ёнидаги тумбочкани қаттиқ урди-да, каравотга дум тушиб олди. Тумбочкадаги стакан полга учиб тушиб синди.

Шарпани эшитиб палатага ҳамшира югуриб кирди.

— Уртоқ старший лейтенант, сизга безовта қилманг деб тайинлаган эдим-ку,—деди Корниловдан ўпкалаб.

Корнилов: «Кечирасиз! Уруш-да, уруш! Бу касофат

уруш кимни безовта қилмапти» деб, гудурланиб палатадан чиқди.

Ҳамшира зудлик билан палатадан чиқиб, навбатчи врачни етаклаб келди. Врач вазиятни кўриб дарҳол ором берадиган — ухлатадиган укол қилишни буюрди. Шу заҳоти Шербўтага укол берилди.

Тун бир маҳал. Шербўта уйғонди. Икки каравот қўйилган торгина палатада ўзи танҳо ётибди. Афтдан палата мактабнинг омборчаси бўлган. Боши, елкаси зирқираб оғрайди. Лекин қалбининг оғриги кучлироқ. У битта танқда ёнма-ён туриб жанг қилиб юрган энг яқин дўстини йўқотди. Дўсти уни ўлим чангалидан юлиб қолибдию, аммо ўзи ҳалок бўлибди. Э, бешафқат фалак. Бу қандай мусибат?!

Шербўта танидаги жароҳат оғриги билан иши йўқ, каравотда тўлганиб дўсти учун унсиз нола қилади, куяди, ўйга толади. Кўз олдида ҳамиша жилмайиб турадиган Ораубек сиймоси. «Урушдан кейин сени Кўкжарга опкетиб роса томоша қилдираман. Шалдираб оқадиган шўх сойларини, қўлингни чўсанг осмонга етадиган баланд тоғларини, тоғ ёнбағирларидаги кўм-кўк арчазорларини кўриб роса яйрайсан. Ҳаммадан ҳам уйимиздаги олмани айтгин. Унақа олма жаннатда ҳам йўқ, мана борганинда кўрасан. Бизни қайтишимизга энам иккита қўй боқиб юрганмиш. Эҳ, бир маза қилардик-да, дўстим», деган гапларини эслаб, Шербўтанинг ўпкаси тўлиб кетди. Юрак-юрагидан ачинди. «У ўз Кўкжарини қанчалар яхши кўрарди. Айниқса, олмаси ҳақида оғзидан бол томарди. Олмаси жони-дили эди» деди-да, Шербўта қатъий аҳд қилди: «Агар соғ-саломат Оқтошга етиб борсам дўстим Ораубек хотираси учун битта олмазор боғ яратганим бўлсин! Ишни шундай бошлайман», деди кўзидоги ёшни сочиғига артаркан.

Эртаси кун Шербўтани лазаретдан дала госпиталига кўчиришди.

Госпиталда Шербўта нимагадир Йўлчини эслайверди. «Ажабо! Яна учрашди-а! Бу учрашувлар худди тушга ўхшайди. Бировга айтсанг ишонмайди. Таажжуб. У ўзи ким? «Фашистлардан ўч оляпман», дейди. Ўзи фашист формасида. Ҳеч тушунолмаيمان. Хўш, нимасига тушунмайсан? Тўртта фашистни ўлдириб, сени қутқаади-ку?! Бу ўч олиш эмасми? Тўғри, ўч олиш. Бечора бошидан оғир ярадор бўпти, кўп азоб чекибди.

Шербўта госпиталда йигирма кунча даволанди. Сўнг-

ра ўз қисмига қайтди. У қисмини Туладан анча жанубдаги ўрмондан топди...

Қиш оёқлаб турган кезде лейтенант Шербўта Саидов танк взводи командири лавозимида ўз қисми билан тунги эшелонда фронтнинг муҳим бир участкасига жўнади.

ЙЎЛЧИНИНГ ҚИСМАТИ

Ушанда Йўлчи Шербўтани ўрмонга қочириб юбориб, қўлида автомат, мотоциклчиларни кутиб турди. Улар нима воқеа бўлганини билмай ҳамдамхаёл Йўлчига яқинлашиб келишаверишди. Бир мотоциклда унтер-офицер билан бир солдат, иккинчисида унтер-офицер Давронбек билан яна бир солдат бор эди. Йўлчи уларни узоқдан таниб: «Аблаҳлар, келаверинглар-чи! Бу қасос олишнинг бошланиши бўлади!» деди овозини чиқариб. Оралари ўн-ўн беш қадамча қолганда автоматидан сидирғасига ўт очди. Бирданига тўртовни қуладию, аммо Давронбек ёнида ўтирган солдат ўқ ейиш бараварида жон ҳолатда Йўлчига қараб ўз автоматидан ўқ узишга улгурганди...

Йўлчи еттинчи кун кўзини очди. Кечки офтоб деразадан юзига тушиб турарди. Бу ер қаер, нима қилиб ётибди? Билмасди ва эс-ҳушини йиғолмасди. Қулоғига аллақандай немис сўзлари хира эшитилиб турарди. Кўз қири билан атрофга назар ташлади. Узундан келган оппоқ хона. Икки қатор қилиб қўйилган ўндан ортиқ каравотда ярадорлар ётишибди. Уларнинг кимлигини билиб бўлмасди. Тузукроқ қарашнинг иложи йўқ. Бош-юзи бинт билан ўралган. Боши гўё ўзиники эмас. Нима бўлганини ўйлаб ётиб, ҳушидан кетди.

Эски ой поёнлаб янги ой туғилди. Йўлчи мактаб биносига жойлашган лазаретдан госпиталга ўтказилди. Госпитал Харьковда. Йўлчи тўрт кишилик палатада. Госпитал тўла гиж-гиж немис. Тушликдан кейин ярадорлар уйқуда. У эса, ётиб олиб хаёл сурарди. Энди у соғлиги ҳақида сираям қайғурмасди. Унинг оғир кунлари, бошининг операцияси ўтганди. Эндиликда ногирон миясини бир жумбоқ узлуксиз пармалар эди. «Госпиталга у қай тариқа тушди? Ахир у фашистларни очиқдан-очиқ ўққа тутди-ку! Нечун улар унга ғамхўрлик қилишди? Балким бу «ғамхўрлик» Бергернинг ёвуз найрангидир? Борди-ю, унга қараб ўқ узган солдат воқеани таърифлаб берган

бўлса, Бергер аввал даволаб, кейин «ҳисоб-китоб» қилмоқчи бўлгандир?»

Мана шу саволлар ва тахминлар Йўлчига ҳеч тинчлик бермасди. Госпиталда сирдош бўладиган биронта ҳам таниш йўқ. Бир куни вас-васага тушиб ҳатто ўзини-ўзи ўлдирмоқчи ҳам бўлди. Лекин ҳеч иложини тополмади.

Шундан кейин сабр қилиб туришга қарор қилди: «Агар бирор ниманинг исини сезсам, яна бир йўли чиқиб қолар» дея, охирини кутиб ётаверди.

Уша кунларнинг бирида наҳорликдан сўнг, тузала бошлаган барча ярадорларни овқатхонага таклиф қилиши. Бир офицер йиғилгаларга немис армиясининг шарқий фронтдаги галабаси ҳақида лекция ўқиди. Иттифоқо, Йўлчи йиғилганлар орасида Бергернинг жазо отрядида хизмат қилган Брумберг деган солдатни кўриб қолди. У бир оёғи бинтланган ҳолда қўлтиқтаёқ билан юрганди. Лекциядан кейин ташқарига чиқиб у билан ҳол-аҳвол сўрашиб, гаплашишди. Сухбат асносида Брумберг Йўлчининг тинчасини қуритган жумбоқни ечиб берди:

...Кечки овқатга тайёрланиб тургандик. Қўққисдан автоматлар овози эшитилди. Лейтенант Келлер бошчилигида ўнта мотоциклга миниб, воқеа содир бўлган ерга етиб бордик. Қоронғи туша бошлаганди. Қарасак, мотоцикллар ёнида иккита унтер-офицер билан иккита солдат ўлиб ётибди. Сен ҳам ётгандинг. Келлер томирингни ушлаб кериб «жони бор» деди. Сенлардан сай наридаги хандақда яна иккита солдал ўлиб ётарди. Келлер қўл фонари билан уларни синчиқлаб кўрди. Иккови ҳам бел билан уриб ўлдирилган. Ёнларида бел ҳам ётибди. Битта солдатнинг автомати йўқ. Ҳаммаёқни кўздан кечириб чиққач, Келлер шундай хулосага келди: «Демак, асирга тушган танкчи иккала солдатни бел билан уриб ўлдиргану, автоматни олиб солдатларга ёрдамга келаётганларни пойлаб турган. Улар етиб келиши билан бешовини ҳам автомат ўқига тутиб, кейин ўзи ўрмонга қочган...» Ўрмонни текширайлик десак қоронғи эди. Шундай қилиб сени ҳам, ўликларни ҳам машиналарга солиб олиб келдик...

Солдат Брумберг ахбороти Йўлчининг қоронғи дилини бирдан ёритиб юборди. У сухбат чоғидаёқ фикран: «Ҳа, қасос олиш давом этади», деди қатъий. Тез орада сизхати тикланди.

Биринчи қор учқунлаб турган куз куни госпитал йўлланмаси билан Бергер ихтиёрига жўнади.

Уруш кундан кунга кескинлашарди. Бергер раҳбарлигидаги Абвер бўлинимаси Орёлдан унча узоқда бўлмаган Мценск шарқидаги ўрмонда жойлашганди. Бир куни кечки пайт Бергер ҳаддан ташқари безовта бўлиб қолди. Сабаби махсус топшириқ билан фронт яқинидаги Слободкин қийлогига кетган ёрдамчиси, Бауэр келавермади. Сабри чидамай, Йўлчи билан яна бир солдатни олиб ўз машинасида йўлга чиқди. Ун километр чамаси йўл босиб тўғри қишлоқ оқсоқолининг уйига кириб борди. Қош қорайиб, туман туша бошлаганди. Семиз жуссали, лўппи юз, кўзалари қисик, бўлиқ мўйловли қишлоқ оқсоқоли Бергерга юқори мулозаматда немисчалаб: «Жаноб, ҳозир етиб келиши керак, назаримда муҳимроқ «лаққа» тўрга илинган кўрилади...»—деб уни тинчлантириб, ичкарига таклиф қилди. У ўзининг тута билишига қараганда, собиқ оқсуяк табақага мансуб зотга ўхшарди. Столда турли парранда гўштлари мавжуд эди. Бергер билан оқсоқол ичкарида, Йўлчи билан солдат кираверишдаги хонада, шофёр аса машинада қолишди. Йўлчи вақти-вақти билан ташқарини кўзатиб қўярди. Шом қоронғиси туман аралаш беҳад қуюқланганди. Йўлчи кейинги сафар ташқарига чиққанида ўзига-ўзи: «Бундан қулай пайт бўлиши мумкин эмас» деди-да, шеригининг кўзини шамғалат қилиб автомати тепкисини босса отиладиган ҳолатга келтириб қўйди. Сўнг солдатни ташқарига чақирди. Бир пас у билан бирга айланди. Кейин бирровгина ичкарига кириб чиқиб: «Сизларни жаноб капитан йўқлаяптилар»—деб шофёр билан солдатни Бергер ҳузурига таклиф қилди. Ўзи уларнинг орқасидан кетма-кет кириб бориб, тўртовини ҳам қаторасига автомат дамидан ўтказди. Қўрқинч ичида ошхонадан югуриб кирган уй бекаси аҳволни кўриб, донг қотиб қолди. У эрига ўхшаган семиз эмас, аксинча эти устихонига ёпишган, гавдаси увоққина аёл эди. Йўлчи унга қараб туриб рус тилида: «Так ими надо!»—деди қатъий оҳангда. Қотиб турган аёл ефрейторнинг рус талаффузидаги сўзини эшитиб, баттар ҳайратланди. У гарчи ўз эридан жудо бўлиб турса-да, «так им надо» деган ҳукмга ичидан хайрхоҳдек жим турарди. Йўлчи жасадларнинг жонсиз эканлигига ишонч ҳосил қилгач, аста босиб ташқарига чиқди. «Шахсий қарзни ундирдим ҳисоби. Лекин партизанлар ичида ва фронт ортига юборилган айғоқчилар ҳақида кўрган-билганимни тезроқ ет-

казишим керак. Баардан ҳам кўра улар хавфли. Олди олинмаса улар кўп кулфат келтиради» деди-да, шопилиб машина олдига борди. Лекин туманда машина билан бир қадам юриб бўлмасди. Машина эшигини очиб, фарани ёқди. Шинели киссасидан компас олиб, фара ёруғида уфқ томонларини аниқлади. Автоматни қўлига олиб, бир зумда туман бағрига сингиб кетди.

Туни билан юрди, дам олди, яна юрди. Тонг отган пайтда бир дарахтзорга етиб келиб тўхтади. Ҳали туман тарқалмаганди. Ҳн-Ҳн беш қадам масофа зўрға кўринарди. Итларнинг ҳуришидан дарахтзор ортида қишлоқ борлиги аён эди. Лекин қишлоқнинг не сир-асрори бор, унга қоронғи эди. Тўсатдан сўқмоқда бир от кўшилган бричка-арава пайдо бўлди. Йўлчи эҳтиёткорлик билан арава йўлини тўсиб чиқди. Уни эски пўстин кийган, юзлари сертириш, чўққисоқол чол кетидан паст бўйли, шалпанг қулоқ, тарғил итини эргаштириб ҳайдаб қеларди. Чол тўнини тескари кийиб олган чамаси, бирон оғиз гапирмасди. Ити эса зўр бериб Йўлчига ташланар, тўхтовсиз ириллаб гапни қовуштирмасди. Йўлчи алҳол кимлигини айтди. Чолнинг бир оғиз сўзи билан ит думини қилпиллатиб, ўзини четга олди. Чол Йўлчига йўл-йўриқни яхшилаб тушунтирди. «Ма, мана бу йўлга» деб похол остидаги тугундан бир буханка нон олиб берди. У чолга миннатдорчилик билдириб, йўлга тушди. Кундузи ўрмоқда яширишиб ётди. Кечки пайт туман тушиши билан яна йўлга чиқди. Не-не хавф-хатар сўнгида, эртаси куни кутилмаган бир ҳолда Шербўтага дуч келди...

Юқорида зикр қилинган капитан ўрмонга қараб юрдию, старший лейтенант Сухов Йўлчини қарама-қарши сўқмоққа бошлади. Йўлчи йўлга тушишдан олдин мурожаат қилди:

— Мени тўғри штабга бошланг. Айтадиган зарур гапларим бор. Мен шу мақсадда у томондан қочиб ўтдим.

Сухов «Нима қилишни ўзим яхши биламан» дегандай Йўлчига масхараомуз қараб қўйди-да, дилида: «Тайёр ўлжани у ерга обориб бўлман. Аввал бор ипини чуваб, кейин бўш ғалтакни топшираман» дея қўли билан сўқмоққа ишора қилди:

— Қани, олдимга туш!

Улар дарахтзор оралаб бориб, бир кўримсиз ертўла қаршисида тўхташди. Йўлчи домангир қиёфада Суховга кўз тикди:

— Ахир, сиздин штабга олиб боришг, деб илтимос қилгандим-ку!

— Қайққа олиб бориш у менинг ишим! Қани, ертўлага!

Йўлчи Суховга бир хўмрайдию, худди зиндонга кираётгандай, ертўла эшиги томон оғир қадам ташлади. Кетидан Сухов ертўлага бош суқди.

Ертўлага кириб шинелини очиб, ертўла устунидagi миҳга илди, устига шалкасини кўндирди. Йўлчига қўли билан курсини кўрсатди. Йўлчи ечинмай истар-истамас курсига чўқди. Сухов тўрға ўтиб столга жойлашиб ўтирди. Стол ғаладонидан бир сиқим қоғоз билан қалам чиқариб столга қўйди. Эҳтирос билан сўроқ бошлади...

Ногаҳон аллақайқдан бир бомба чийиллаб келиб ертўлага тушди. Ертўла портлаб, чил-парчин бўлди...

Шу куни батальон бўлажак катта жанг ҳозирлиги билан бўлиб, бир чекадаги Сухов ертўласи билан бировнинг иши бўлмади.

Оғир жанглар тутагач, жанггоҳни кўздан кечириб юришган учта санитар Сухов ертўласи қаршисида чичиб қолишди. Ертўла ўрнида улкан ўра пайдо бўлганди. Ҳуддан Ҳн беш метрча нарида қалин тупроқ остида қўлоёқсиз, боши ёрилиб қонга беланган немис формасида ефрейтор дум тушиб ётарди. Санитарлар «Балким Особий отделдагилар билишар» дейишди-да, «Старший лейтенант ўзи қаерда экан?» деб, атрофни текшира бошлашди. Йўлчидан бутунлай қарама-қарши томонда тупроқ остидан кителнинг тўрт эллик учи чиқиб турарди. Унга санитарларнинг кўзи тушиб, жасадни дарҳол тупроқ остидан чиқариб олишди. Сухов таниб бўлмастик ҳолатда эди. Санитарлар: «Кетдик, Особий отделга хабар қилайлик, ўзлари ажрим қилишар» деб кетишаверди.

Қиймаланган Йўлчи немис ефрейтори формасида тупроққа қапишиб «Номаълум солдат» бўлиб қолаверди. Шербўта Йўлчи ҳақида ҳеч нарса билолмай кетаверди.

ОҚТОШДА СЕЛ

Кимсан Басоатга совчи юборди-ю, оромини йўқотди. Муяссархон топиб келган гап тиш оғриғидай унга кечаю кундуз тинчлик бермай қўйди.

Саратон киришига саноқли кунлар қолган. Қишлоқдаги барча қариялар-у, хотин-қизлар далада арпа ўриш,

явчиш ва пешма-пеш эшелохта уриш билан банд. Бяр ёқда пиллани териб топшириш керак. Хуллас, иш бошдан ошиб ётибди.

Чошгоҳ. Гузарда биров ўрмаламайди. Фақат Кимсан кабинетда ўтирибди. Кабинет сокин. Жимликни девордаги соат «чиқ-чиқи» бузади, холос. У икки тирсагини ёзув столига қўйиб, ўй суради: «Бундан чиқди, Басоат ўша эски адоватини сақлаб, қўйнига тош солиб юрган экан-да. Демак, бундан кейин ҳам у йўлимга ров бўлади. Ўзининг душманлиги етмагандай, Шербўтани ҳам ёрдамга чақиритти. Ишқилиб, бу ҳақда бошқа бировга оғиз очмаган бўлсин-да. Агар бу гап овоза бўлиб кетса борми, унда ҳамма иш расво бўлади. Шунинг учун бу гапни газаклатмай олдини олмақ керак. Аммо ўша дадам насиҳат қилгандай, беқилтириқ беиз қилиб, иш битириш керакки, зинҳор биздан гумонсирашмасин...»

Кимсан кабинетида қайси йўл билан Басоатни уруғи билан йўқотиш устида бош қотираётганда Деҳқонбой тоға тақирдаги пахталарни кўздан кечириб, Тошариқ бўйига етиб келганди. У кейинги вақтда гўшт, сариёғ, туҳум тайёрлаш топшириқларини бажариш, фронт учун ғалла етказиб бериш ва пилла тердириш ташвиши билан бўлиб, далага чиқолмаганди. Заифланган ғўзаларни кўриб, хафа бўлди. Ғўзаларни ёпасига итузум босиб кетганди. Ўзига ўзи: «Эсизгина, бир-иккитадан ҳосил шохдан айрилиб-миз. Кўпи билан яна уч-тўрт кун қолди. Пилладанам қутулармиз...» деди, эшитилар-эшитилмас. Сўнг қайрилиб кўёшга қаради. Кўёш тиккага яқинлашганди. Бевовталади. «Пилла қуриб кетаяпти...» Пешонасини ишқалади-ю, дўпписини қўлига олиб, қадамини жадаллаштирди. Ярим йўлга келганда калласида бир фикр туғилди. «Районда ишлайдиган бир неча хизматчилар оиласи Оқтошда туради. Улар қурт тутмайди. Пунктда ишлаётганларниқиям шунақа. Тагин беш-ўнта муаллим оилалар бор. Шамсиевга илтимос қилсам, шуларни уюштириб бермасмикан? Еттинчи, тўққизинчи бригадаларда куч оз, пиллалари қуриб кетаяпти. Теришиб берганда зап иш бўларди-да». Тоға кўнглида пайдо бўлган бу гапдан енгил тортиб, зудлик билан гузарга етиб келди. Қишлоқ совети биносига кириб, йўлақда мудроқ босиб ўтирган қоровул чолга мурожаат қилди:

— Хайитвой ака, ўртоқ Шамсиев қани?

Чол ёшланиб турган чуқур кўзларини сергаклантирди.

— Билломадим, Деҳқонбой, билломадим. Яқинда шу ерда юрганди.

Аттанг. Бир маслаҳатли иш бор эди-да. Кепқолса айтиб қўйинг, зағофпунктга бориб қайтиб келаман. Хўпми, Хайитвой ака?

— Айтаман, Деҳқонбой, айтаман.

Шу куни Деҳқонбой тоға Кимсанни учрата олмади. Эртаси куни эрталаб райком чақирuvi билан станцияга кетди. Куни билан ҳаво жуда иссиқ бўлди. Тоға қишлоққа қайтганда осмон тўла булут эди. Кўчасига бориб Оқтош юқорисидаги тоғларда қаттиқ жала ёға бошлади. Кейинги кунлари Олой тоғларидаги қорлар эриши кучайиб, Оқтошсойи тўлиб оқаётганди. Жала муносабати билан сел келиш ва Оқтошсойида тошқин бўлиш хавфи туғилди. Колхоз қоровули отга миниб маҳаллама-маҳалла юриб, «О халойиқ, эшитмадим деманглар! Сел келяпти! Кетмону бел, тешпаю болтангни олиб сой бўйига тез етиб бор!» деб элга хабар қилди. Тонг отмай тамоми эркагу аёл, болаю-бақра сой бўйида ҳозир бўлди.

Оқтошликлар ўз ҳаётида сел билан олишавериб чиникиб қолишганди. Сел қайси томондан келиб, қайси дамбалардан қишлоққа кўпроқ хавф-хатар туғдиришини яхши билишарди. Бироқ, начораки, селни жиловлайдиган азаматлар фронтда. Эндиликда сел билан кураш қариялару, хотин-қизлар гарданига тушганди. Шу боисдан бу ғайати сел анча хатарли эди.

Тонг отар олдида Оқтошсойида ўркак-ўркак сассиқ бўтана сув пайдо бўлди. Каттаю кичик тошқинга қарши ишга киришди. Ғира-ширада ким қаерда ва нима қилаётганини кўриб бўлмасди. Ким кетмон ураётган, ким замбилда тош келтирётган, ким сепою ҳозирлаётган ва яна кимлар тўрларни ва чипта қопларни тош билан тўлдираётган... Қаерлардадир гачир-гучур аравалар овози эшитилади, одамларнинг қий-чув, вағир-вуғури олис-ларга акс-садо беради, кимлар у ёқдан-бу ёққа тинимсиз югуради.

Бир вақт сел «Оқёл» дамбасидан ошиб қишлоқ томон ҳужум қила бошлади. Йигирмадан ортиқ киши шох-шаббалар билан ўпирилайётган қирғоққа ёнишди. Шу пайт ўсмир укасини етаклаб олган Кимсан қирғоқда пайдо бўлди. У вазиятга қараб туриб, андак ўйланиб олди-да: «Айни муддаю» деди -ю, ишлаётганларга хитоб қилди:

— Бу ерни ташланглар! Тез буёққа югуринглар! Хо анави «Иўламатол»да аҳвол жуда ёмон!

Кимдир:

— Бу ер чатоқ-ку!—деди, хирилдоқ овозда. Яна кимдир кўшимча қилди:

— Ташлаб кетсак кўтармани вайрон қилади-ку!

Кимсан ўшқирди:

— Қанақа гап уқмас одамсизлар! Юр дегандан кейин юринглар-да, ахир!

Одамлар шох-шаббани кўтариб у кўрсатган томон жишлиди. Олдинда кетаётган Кимсан уларга йўл бошларкан, ичиди: «Кўтармангни сув босишдан аввал Басоат билан Шербўта авлодларининг ҳолини томоша қиласанлар» деди, кибрлик билан.

Тошқин борган сари қутурар, унга қарши одамлар гала-говури ортиб жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишар, сув олаётган ерларга сепоя қўйишар, шох-шабба босишар, тош ва тупроқ ташлашарди.

Шарқ бўзариб тонг ёриди. Дехқонбой тоға «Оқёл» дамбасига келдию, аҳволни кўриб капалаги учди.

— Оббо, нодонлар-ей, нодонлар-ей! «Оқёл»дан боҳабар бўлинглар девдим-а!—деди дили вайрон бўлиб, Сўнг свози борича ҳай-ҳайлаб одамларни «Оқёл» дамбасига чақириб, уларга сепоя, шох-шабба, араваларда тош келтиришларини буюрди.

Бирпасда қирғоққа одам ёғилди. Сепоялар ўрнатилди, шох-шаббалар босилди, қонларда тош ташланди, замбилларда шағал-тупроқ тўкилди...

Секин-аста «Кўшқўнар» чўққиси ортидан қуёш бош кўтарди. Қуёш чиқиши билан сойдаги сув ранги ҳам, оқими ҳам ўзгарди. Бўтана сув тўлқинлари кетидан сарғиш кўпиклар, турли ёғоч-чўплар, бир неча ўлик қўй-эчкилар ва сув остида юмалаб, бир-бирига урилиб, шарақ-шуруқ овоз чиқариб, харсангтошлар оқиб ўтди-да, сой бора-бора ўз аслига қайтиб тинчиди.

«Оқёл» дамбасида қарию ёш, хотину халаж бўлиб, сонига икки юздан ортиқ киши жам бўлган эди. Ун тўққизта от ва ўн еттита эшакарава, битта бир ярим тонналик эски ГАЗик, икки Х. Т. З. трактори бирин-кетин қаторлашди. Йирек Оқтош колхозининг шу дамлардаги асосий ишончи-қудрати мана шулар эди. Йиғилгандар ва яна бир-икки киши кўринмасди, холос. Қирғоқдагиларнинг афт-ангорига қараб бўлмасди. Кийимлари бошдан оёқ лойга беланган, баъзи эракакларнинг қўйлаклари

йиртилиб кетган, қайси бирларининг юзлари қон, яна қайсиларининг ёглари тилинган ва ҳоказо...

Дехқонбой тоға қирғоқдагиларга назар соларкан, четроқда ҳаммаёғи лой, яктагининг бир енги йўқ, юзи серажин, өзгин, қирғийбурун, чўққисоқол сергак чолга кўзи тушди.

— Жўравой ака, қалайсиз?

Ҳамманинг назари Жўравой отанинч енгсиз қўлига оғди. Дамба лабда турган яланбош ўсмир ёнидаги болага шивирлади: «Ўсмон тоғанинч қўлига тош тегиб қонаб кетувди шартта енгини узиб, ярасини боғлаб қўйди. Билдингми, нима учун енги йўқ?» деди қошларини чимириб.

— Мен-ку, Дехқонбой, тузукман-а, бечора Наврўз ота йиқилиб тушиб хў анави толди тагида ётибди,—қўли билан кун чиқарди имо қилиб кўрсатди Жўравой ота.

— Шокир отаям оёғи қайрилиб кетиб шудгорда ётибди,—қўшиб қўйди бир қўлсиз пачоқ бурун йигит.

Дехқонбой ота оёғининг учига туриб аравакашларга бўй чўзди:

— Ҳой, Ўлмасвой! Тез бориб Наврўз ота билан Шокир акадан хабар ол!

Аравакаш тизгинни тортиб, отга қамчи босди. Дехқонбой тоға йиғинга юзланди:

— Ҳаммаларингга раҳмат! Мана, селдиям тинчитдик. Аммо-лекин, оғайнилар, бир ишимиз жа гўр бўлди. «Бешолиш»ни сақлаб қолдигу, «Оқёл»га келганда гафлатда қолдик,—деди ўкинч билан сел ювиб кетган томонга қараб.

Шу он кўпчилик орасини ёриб қорачадан келган, өзгин бир дароз кекса чиқди. Чап қўлида кетмон, ўнг қўлини пахса қилиб, хирилдоқ овозда хитоб қилди:

— Айтмабмидим, бу ер чатоқ деб!

— Ахир, бу Шамшийф деганинч қўймади?!—зарда билан қўлини силкитди сал нарида турган юзи чўтир кекса.

Дехқонбой тоға ялт этиб кексаларга қаради. Орага қисқа жимлик чўқди. Сурма опа билан ёнма-ён турган Кимсан уч-тўрт қадам босиб тоғанинч қаршисига келди.

— «Иўламатол» қирғоғини сел оляпти дейинди. Гузар вайрон бўлмасин деган ваҳимада мен одамларни ўшақда сурдим,—деб изоҳ берди у.

Дехқонбой тоға бир дам Кимсаннинг юзига тикилиб турди-да, ачирди:

— «Иўламатол»ни жин урмасди!

— Шопилганда лаббай тѳпилмас, деганлариден, қоронғи сел ваҳимасида кўзимга гузардаги жамики идоралару, қолхоз омборлари, магазинларни сув босаётгандай бўлиб кўриниб, югурганимча келиб одамларни олиб ўшаққа чошибман-да. Бу ерни бунақа бўлишини ким билибди дейсиз?—деб Кимсан, қўлларини ёзиб, бошини ликиллатди. Унинг енглари шимарилган, устибоши лой, кўйлаги йиртилиб чап биқини очилиб қолган, дўпписи лойқа сувга беланган эди. Гарчи кўйлаги бошқаларникидек шўх илиб кетган ёки тош кўтарганда келиб сузилган бўлмай, шунчаки чокидан силлиққина сўкилган бўлса-да, унинг шу турқ-тароватидан, гўё у сел билан ҳаммадан кўн олишгандек эди.

Гапга жини кўзиган Жўравой ота аралашди:

— У оёғини билмадимку-я, лекиннда шу бемаъни ишни ўзимни ўғлим қилганда иштонини тушириб, нақ думбаси мўматалоқ бўлиб кетгунча новда билан савалардим...

Кимсан «ҳа саними» дегандай Жўравой отага зимдан қараб қўйди.

— Сиз шундай дейсизу, Жўравой,—гапни серсоқол мўсафид илиб кетди,—бунақанги ваҳимада ҳар қандай одамам ўзини йўқотиб қўяди. Ҳарна бўлсаям гузар омон қолсин дегандир-да.

— Ҳа, шунақа дегандир-да,—маъқуллади паст бўйли кекса.

Оқибатда Кимсан гузар учун жойбозлик қилган бўлиб чиқди. Гаплар оқимини диққат билан кузатиб турган Кимсан ичиди: «Ҳа, буёғи текисланди» дея ўзида енгиллик ҳис этди.

Аслида Деҳқонбой тоғанинг ачитиб гапиришида жон бор эди. «Беш олиш» бу бешта ариқни сув билан таъминлайдиган иншоот. Мабода сел олгудек бўлганда иншоот барбод бўларди. Уни тиклаш уруш шароитида мушкул эди. Натижада бир қисм пахта далаларини сув босарди, қолгани сувсизликдан нобуд бўларди. Шунинг учун ҳам тоға даставвал ўзини «Беш олиш»га урди. «Оқёл» дамбаси эса, қадимдан хавфли сел йўлларидан бири ҳисобланарди. Утмишда «Кўтарма» маҳалласи бу сел йўлидан кўн азоб тортган. Бир вақтлар қишлоқ аҳли тупроқ ташиб атрофларни кўтарган. Шу вайдан қайси бир замонда бу ерга «Кўтарма» деб ном берилган. Бу сирни Оқтошнинг бари катта-кичиги, шу жумладан Кимсан ҳам яхши биларди...

Энди «Йўламатол» дамбаси бўлса, у ерни йлгарй ҳам, кейин ҳам, сел олмагавди. Бу гал ҳам «жин урмаслиги» аён ади...

Деҳқонбой тоға вазиятга қараб гапни қисқа қилди:

— Бўлар иш бўлди! Ишқилиб Кўтармага бирон қорхон бўлмаган бўлсин. Хўш, энди, оғайнилар, сингиллар! Тез бориб пиллани чорасини кўришимиз керак, қуриб кетмасин, Ҳа, қой Тўйчивой! — Тоға йигирма метрча нарида турган қотма, қора кишига мурожаат қилди.—Хирмондаги арпани ҳоли нима бўлдийкин?

— Кечкурун қоплаб, шолчалар билан ўраб қўйганмиз.

— Яхши қилганакансан. Кечгача истансага етқизиб беришимиз керак!

— Биладан.

Деҳқонбой тоға одамлар юзланди:

— Бўлмасам, оғайнилар, биз кўтармадан бир хабар олайлик. Сизлар ишларингга боринглар! Қани келдинг! Ҳа-я, Жўравой ака, сиз биз билан бирга юринг!—деди Жўравой отани йўлдан қайтариб.

Оқтош билан сой бўйи ораси икки чақирим бўлиб, Оқтошга кираверишдаги биринчи маҳалла Кўтарма эди. У битта узун кўчадан иборат эди. Унда йигирмадан ортиқ хонадон турарди. Юқоридан учинчи эшик Басоатларники. Яна уч эшик пастдаги ҳовлида Шербўталар оиласи яшарди. Оқтош ўн иккита шу хилдаги маҳаллалардан ташкил топганди. Кимсанлар кўтармадан икки маҳалла юқорида туришарди. Маҳаллалар бир-биридан хонадонлар томорқаси билангина ажраларди.

Деҳқонбой тоға, Жўрабой ота, Сурма опа, Кимсан, унинг ўсмир укаси Шоҳи Тошариқ бўйидаги сўқмоқдан тушиб келишди. Сўқмоқдан йигирма одинча ўнгда сел изи тўппа-тўғри Кўтармага қараб кетганди. Ҳар қадамда қўлаб ётган халқоблар учрарди. Улар Тошариқни кесиб кўприқдан ўтишлари ҳамон Кўтармадан хотин кишилар йиғиси эшитилди. Тоға Сурма опага қараб лабини тишлаб, бошини чайқади.

Кўтарма маҳалласининг кўрки қолмаган, юқоридан тушиб келган кучли сел оқими кўчанинг ўнг бетидagi иккита ҳовли деворларини ағдариб, нариги юзидagi тўртта уйни вайрон қилган. Бешта қўрғонни ярим-ёрти босган.

Қулаб ётган уйларни кўрган Жўравой ота элдан бурун, ўзига-ўзи гапирётгандай, гулдирди:

— Бай-бай-бай. Нақ бўлмаса, буткул кўтармаликнинг шўри қуриб қолган экан.

Кимсан ер остидан Жўравой отани кузатаркан:

— Ҳа, бечораларга оғир бўлти, дарҳол ёрдам қилишимиз керак,— деди тилёгламалик билан.

Сурма опа Кимсанга бир қараб қўйди. Деҳқонбой тоға эса, гўё эшитмаётгандай, қовоғини солиб, йўлда давом этди.

Зарар кўрган хонадонларга бирма-бир кириб, кўра бошлашди. Биринчи ҳовлида тўрт яшар қизча ухлаб ётган вақтда том босиб, нобуд бўлган. Уст-боши лой, қирқ ёшлардаги бир озгин аёл «гафлатда қолдим» деб юм-юм йиғларди. Чамаси, қизчасини ухлатиб қўйиб, ўзи сой бўйига кетган. Яна бир ҳовлида бир кампирни том босган. Ҳаммаёғи лойга беланган, юзи сертириш мўйсафиди кириб келганларга «Касал ётганди. Сой бўйдан келсам шу аҳвол...» дея изоҳ берди титроқ овозда. Басоатларнинг ҳовлисида барча катта-кичик иморатлар қулаб тушганди. Молхонада бир она қўй боласи билан ҳаром ўлибди. Саодат опа кекса нок дарахти тагида беҳуш ётарди. Эғнидаги оқш қўйлак ва қорамтир камзул ивиб кетган, ялангош, сочлари тўзғин, қўлида бир кулранг дурра.

Кўчадан кирган замон Сурма опа бир қизча ёрдамида Саодат опани сўрига олди. Кимсан кўча эшиги олдидаги гўлага оёғини қўйиб туриб манзарани кузатаркан, ичиди: «Отилган ўқ мўлжалга тегипти. Лекин униси чала бўлти-да...» деб қўйди. Сўрида ўзини билмай узала тушиб ётган Саодат онага қараб туриб: «Сенларга ким қўйган эди йўлда гов бўлишни», деди пичирлаб. Сўнг кўзи билан укасини қидирди. Ҳаммавақт ёнида юрган Шоди кўтармага келгандан кейин акасида четроқда юрадиган бўлиб қолганди. Ҳозир ҳам бир чеккада деворга суниб, хомуш турарди. Дўпписи қўлида, нигоҳи уч томони қулаб, бир томони тик турган уй деворларига қадалганди. Кўз ўнгиди гира-шира қий-чув бўлаётган сой бўйи. Қулоғида дам «Бу ер чатоқ-ку, ташлаб кетсак Кўтарма вайрон бўлади-ку» деган сўзлар жаранглаб сескантирар, дам хотинлар йиғиси таралиб, кўнглини бузарди. Акасининг биринчи бор «Хў, Шоди!» деганини у эшитмади. Такрор «Шоди деянман!» деганда хаёлдан уйғонди. Уйғондию, акасига нафрат билан бир қараб қўйди-да, гап-сўз йўқ кўчага чиқиб кетаверди.

Улар кун туш бўлганда тошқиндан зарарланган ҳам-

ма уйларни кўриб бўлишди. Шербўталар ҳовлисида фақат молхона қулаганди, холос.

Шундан кейин Кимсан «Тошқин ҳақида районга хабар қилиб қўй» деб идорасига кетди. Деҳқонбой тоға, Жўравой ота ва Сурма опа бир оз туришиб, ўзаро маслаҳат қилишди.

— Кечқурун правлениеда келишиб олиб, тездан бу уйларни тиклашимиз керак,— деди тоға.

Унга қадар бола-чақаларни...—сўз қистирди Сурма опа...

— Албатта, жойлаймиз, Сурмахон..

— Деҳқонбой, сизлар нима маслаҳат қилсаларинг қилаверинглари,— дея Жўравой ота гапни бўлди,— лекин Саодат бибининг уйини менга қўйиб бераверинглари. Кампирни ёнимга олиб бир ойда тиклайман. Фақат керак бўлганда бирор кунга битта уста топиб берасаларинг бас.

Деҳқонбой тоғанинг тунд чехраси ёришиб кетди. Шу топда Жўравой отани қучоқлаб олгиси келди. Бир нима-лар демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, аравакаш келиб қолиб, хаёли бўлинди.

Деҳқонбой тоға, Жўравой ота ва Сурма опа кампир билан қизчани дафн қилиш учун қолишди, аравакаш эса, Саодат опани аравага солиб, касалхонага олиб кетди.

СОЛЯНКАДАГИ ЖАНГ

Сталинград остоналарида қонли жанглар еру кўкни титратиб турган даҳшатли кунлар. Қирқ иккинчи йилнинг жазирама ёзи. Кун-тун, ерда ҳам, ҳавода ҳам жанг тобора кескинлашгандан кескинлашиб борарди. Мана, бир неча кундирки, фашист самолётлари, бамисоли пишган тутга ташланган чуғурчуқ галасидай, ёширилиб ҳужум қилади. Самолётлар ҳужуми ҳар соатда қайта-қайта такрорланади. Ерга беҳисоб бомбалар ёғилади. Замбарақларнинг беўхшов бўкириши ва бомбаларнинг портлашидан ер узлуксиз силкиниб, ҳаво зириллайди. Сталинград ўт ичида. Бомба ва снарядларнинг муттасил портлашидан Волга дарёсининг суви дарғазаб бўлиб осмонга сапчийди. Қорамтир кўпиклар тўлқини, бамисоли ярадор бўлган йўлбарсдай ўкириб, қирғоқларга сапчийди...

Тонготар чоғи. Бикетовка. Урмон ёқасида капитан,

старший лейтенант ва лейтенант бир буйруқни бажарини устида гап юргизишмоқда.

Капитан қаршисида турган лейтенантга кунботарни қўли билан кўрсатди:

— Ху, анави қорайиб турган дарё бўйдаги қишлоқни кўряпсанми?

— Кўряпман, ўртоқ капитан.

— У Солянка деган қишлоқ. Разведканинг хабарига кўра, фашистлар у қишлоқнинг бир неча ерига тўп, миномёт ва пулемёт нуқталарини ташкил қилишган. Улар дарёда ҳаракат қилаётган кемаларимиз юришига қаттиқ тўсқинлик қилишмоқда. Топшириқ шуки, тездан уларни йўқ қилиш керак. Вазифа тушунарлими?

— Тушунарли, ўртоқ капитан.

— Шуни ҳам эслатиб қўяйлик, у қишлоқ жуда ноқулай жойда. Бир томони дарё, иккинчи томони паст-баланд тепалик, оралиғи эса тор жарликдан иборат.

— Биламан, ўртоқ капитан.

— Қаердан биласан?

— Қаерда турганимизни ва атрофимизда қанақа қишлоқлар жойлашганини билгим келиб, кеча дам олиш вақтида харитани кўриб чиқдим.

Капитан мамнун қиёфада старший лейтенантга «кўрдингми» дегандай қараб қўйди.

— Маъқул иш қилган экансан. Қани, буйруқни бажаришга кириш!

— Есть!

Капитан — Чоговадзе эди. Романов жангда ҳалок бўлгандан сўнг, у батальонга командир бўлиб тайинланган ва капитан унвонини олган эди.

Шербўта топшириқни танкчиларга отказиш учун дарҳол танклар экипажини бир ерга йиғди. 252-чи танкда ўзи командир эди. 237-нчи танкни ўрта бўйли, қотмадан келган, сепкил босган сарғиш юзли сержант Калимук ва 238-нчи танкни Якубов деган сержант бошқарарди. Топшириқ мазмунини танк экипажларига қисқагина тушунтиргач, илова қилди:

— Хужум тўсатдан бўлади. Тезлик билан жарликдан бориб, ўнгга кескин бурилиб, тепадан ошиб тушамиз. Мен қишлоқ марказига, Калимук сен чап томонга, Якубов сен ўнг тарафга қараб бостириб кирамиз...

Танкчилар тонг ёришаётган пайтда қинғир-қийшиқ жарликларни орқада қолдириб, зўр қийинчилик билан тепаликдан ошиб, қишлоққа хужум қилишди...

Немисларнинг асосий вазифаси дарёни қўриқлаш эди. Шунинг учун уларнинг тўп ва миномётлари дарёга қаратилиб ўрнатилганди. Танкчилар ҳужуми улар учун қутилмаган ҳодиса бўлди. Тўп, миномёт ва пулемёт нуқталарида мудроқ босиб, ўтирган навбатчи фрицлар шошиб қолишди. Улар то шериқларига хабар қилиш ва тўп-миномётларини нишонга келтиришгунча танкчилар ўз тўпларидан қорага олишган нуқталарга қараб ўт оча бошлашди.

Шербўта қишлоқ марказидаги бир томони вайрон бўлган болахонани кўзлаб юқори тезликда келади. Болахонага икки юз метрча қолганда тремплексдан унинг кўзи болахонада ивирсиб юрган солдатларга тушди. Уқловчи билан наводчикка команда берди:

— Тезда тўпни болахонага тўғрилаб, ўт оч!—кетмакет икки марта тўпдан ўт очилди. Кейинги снаряд болахонага тегиб, болахона ёнди.

Қочган-писган фрицларни пулемёт дамидан ўтказишди...

Маълум бўлдики, болахона қишлоқдаги қуролли нуқталарга раҳбарлик қилувчи етакчи пункт ва резервлар ётоқхонаси экан.

Шербўта экипажи болахонани қўлдан ўтказиб бўлгач, чорраҳага чиқди. Шу пайт қишлоқнинг ўнг тарафидан келаётган Якубов танки чеккасидаги дўнгликка ўрнатилган душман тўпидан зарба еб, аланга олиб, жойидан жилмай қолди.

Шербўта чорраҳадан Калимук юриб келаётган томонни кузатган эди, дарёга туташган кўчанинг этагидаги дўнгликда ҳаракат қилаётган тўпни кўриб қолди. Дарҳол рация орқали қичқирди:

23в, 23в! Хушёр бўл! Чап томонидан баландликда душман тўпи!—У Калимукни огоҳлантирди-да, шу заҳотиёқ ўз тўпидан душман тўпига ўт очди.

Калимук командирнинг сўзидан хушёр тортиб, энди ўша тўп томон бурилганида, бирдан душман тўпи портлаб, ҳавога учганини кўрди.

Шербўта фашистлар тўпини яқсон қилиб, энди механик-ҳайдовчисига «Ўнг фрекционни бос! Ўнгга!»—деб рациядан команда берган эди, аллақайдан снаряд келиб, танкнинг ёнбошига тегиб портлади. Снаряд парчаси наводчик турган люкни тешиб, унинг бошига теғди. Яна бир снаряд парчаси Шербўтанинг бошидаги шлемини титиб, чап қулоғининг устини пилиб кетди.

— Дарҳол машинани паната ол! — механикка буйруқ қилди Шербўта шлемофондан.

Танк ўрмалаб бориб, ўзини қизил ғиштдан қурилган бир қаватли томсиз иморат панасига олди. Шербўта қулоғидаги яраси билан ҳам иши бўлмай, наводчик Мионовга ташланди. Мионовнинг боши қонга беланган, қўли тўп затворига қисилган, ўзи жонсиз эди. Шербўта: «Аб-лаҳлар, нобуд қилишипти», деди-да, қулоғини қашинга беихтиёр кўтарилган қўли шлемининг йиртиғи ва йиртиқ ердан оқаётган қонга тегди. Шундагина қулоғи ачиша ётганини сизди. Ҳозир дардга қулоқ солиб турадиган пайт эмас, вақт ғанимат эди. Шербўта дарҳол шахсий пакетидан бит олиб, ярасини боғлади. Шлемни бостириб кийиб механик ҳайдовчига буюрди:

— Машинани, ўнгга буриб, тўғри йўлдан ғарбга қараб бос!...

Шербўта ярасини боғлаётган дамларда Калимук экипажи дарё яқинига жойлашган битта миномёт ва битта пулемёт нуқтасини яқсон қилиб, қишлоқ маркази томон йўл олганди.

Шербўта Калимук билан алоқа боғлаб ҳужумни давом эттиришди. Калимук муюлишдаги баланд бузуқ айвонга ўрнатилган миномёт нуқтасини вайрон қилди.

Шербўта экипажи қишлоқ чеккасидаги дарахтзор кўчадан дарё томон кетаётди, эски бино чордоғида пулемёт нуқтаси борлигини пайқаб қолди. Шербўта ўзи дарҳол тўпни нишонга тўғрилаб ўт очди. Портлаган бинога яқин келганларида Шербўта бир офицер билан икки солдатни бино шимолидаги чолдеворга қочиб кириб кетаётганини кўриб қолди.

— Машинани чолдеворга бур! — деди, шлемофондан механик-ҳайдовчига.

Танк чолдевор томон бурилиб, хандақ ёнида тўхтади. Офицер билан солдат қўлларида пистолет хандақда бекиниб ётишганди. Пулемёт тариллади...

Шербўта люкни очиб, атрофга назар ташлади. Қуёш чиқиб, уфқдан бош кўтарганди. Назарида қишлоқ тинчигандай туюлди. Танкдан тушди. Чолдевор кенг саҳли бўлиб, вайрон бўлган деворлари пишиқ ғиштдан, пойдевори эса қалин бетондан қилинганди. Бу вайрона урушдан аввал колхоз, ёки совхоз мулки бўлган чамаси. Шербўта турган ердан ўттиз-ўттиз беш қадам нарида, ғарбга қаратиб, деворга ўрнатилган иккита тўп, битта зенит қурилмаси, иккита оғир пулемёт абжағи чиқиб ётарди. Улар

совет кўшинларига мансуб эди. Манзарага Шербўтанинг кўзи тушиб яқин борди. Манзара гоёт аянчли эди. У мажақланган қурооларни ва девордаги ёзувларни кўриб ҳайратга тушди. Деворда: «Уламуз, аммо фашистга таслим бўлмаймиз!», «Фашист босқинчиларига ўлим!» «Яшасин, Сталин!», «Алvido, жонажон Ватаним!» деган ёзувларни ўқиди. Ёзувлар остида: «Павлик Степанчук, Вася Самайлов, Сурен Богдасарян» деган номлар бор эди. Улардан уч-тўрт одим чапда, ерга яқин жойда яна бир хира ёзувга кўзи тушди. Уни ўқиш учун у ерга яқин борди. Ажабо!!! Ҳарфлари эгилиб-букилиб, наст-баланд турган уч оғиз сўз билан ўзбек тилида: «Аяжон, мени кечиринг. М». деб ёзилганди. Бу номаълум ҳамюрт қаҳрамон жангчи ким бўлди?! Фақат биргина «М» ҳарфини ёза олган, холос. Мамасолими? Мамарасулни, ё Муҳаммаджонми? Нечун онасидан кечирим сўраяпти? Ё: «Сиз каби минглаб оналарни фарёд чектирган фашистларни она тупроқдан гумдон қила олмадим, шунинг учун мени кечиринг» демоқчи бўлдими? Ёки: «Фарзандлик бурчимни охиригача бажара олмадим, менга берган оқ сутингизга рози бўлинг», деб сўрадимми?.. Она диёр учун, оналар осойиши учун қаҳрамонона ҳалок бўлаётган эса-да, яна онадан кечирим сўраса!

Жангчилар охири нафаслари чиққунча фашистлар билан жанг қилишган. Охири исёнкорлик билан икки оғиздан юрак нидосини ёзиб қолдиришган. Ўзбек йигити эса оқиб турган сўнгги қони билан ёза бошлагану, қил учида илиниб турган жон «М» ҳарфини ёзишга базўр улгурган-да, узилган. Унинг учун уч оғиз сўзни ёзиш қанчалик оғир бўлгани ҳарфларинг эгилиб-букилиб жон талашинишдан аён эди.

Шербўта танкига қайтди, ўз кабинасига тушаётган чоғда Калимук танки етиб келди. Шербўта Калимук билан маслаҳатлашиб, қишлоқни яна бир бор кезиб чиқишди. Қишлоқ жим-жит эди.

Шербўта билан Калимук экипажлари икки соат ичида фашистларнинг уч ердаги тўп, икки ердаги миномёт ва уч ердаги пулемёт нуқталарини етакчи пункти билан кўшиб яқсон қилишди.

Сталинград бўсағасидаги бу қишлоқ бир неча бор қўлдан-қўлга ўтиб, бомба тушмаган ва снаряд портламаган соғ жойи қолмай, бағри тилкаланиб кетганди. Ҳар кўчаси ва ҳар битта иморати даҳшатли жанглар майдошига айланганди.

Ниҳоят, Солянка озод бўлди. Шербўта жанговар буйруқ бажарилганидан қаноат ҳосил қилиб, Калимук билан бирликда Якубов танки томон йўл олишди.

Танк топилди. Лекин ёниб ётарди. Жануб тарафдан қишлоққа қираверишда душман тўпи зарбасига дуч келиб портлаб кетганди. Занжирлари чилпарчин, чап томондаги олд гилдираги йўқ, ўзи ўрага ёнбошлаганича қолган. Ҳамма люклар ёпиқ. Экипаждан бирор киши ҳам соғ қолмаганлиги аён эди... Шербўта титроқ овозда Калимукка буйруқ берди:

— Хў, анави тепаликнинг энг баланд еридан жой тайёрланглар. Ҳалок бўлган жанговар дўстларимизни ўша ерга дафн қиламиз. Тез бўлинглар!

Калимук ўз танкини қишлоқнинг кун чикаридаги тепаликка қараб бурди. Шербўта танкчилар жасадини танкдан чиқариш билан шуғулланди...

Бешта танкчи, Саидовнинг жанговар дўстлари қишлоқнинг баланд тепалигига дафн этилди. Уларга танкчилар чуқур қайғу изҳор этишиб: «Солянка озодлиги учун қурбон бўлган танкчилар: Жўра Ёқубов, Сергей Миронов, Павел Казаков, Султон Азимзода, Дмитрий Подушук дафн қилинди. 7. VII. 1942 йил» деган сўзларни бир парча тахтага ёзиб, тахтани ёғочга миҳлаб, қабрга ўрнатиб қўйишди...

ЗАВҚЕБ ДАМЛАР

Ёзининг ҳароратли кунларидан бири. Кун бўйи еруққини тоблаб қиздирган қуёш уфқ томон оққан. Дарёдан салқин шабада эсади. Чоговадэе батальони танкчилари дарё бўйидаги дарахтзорда саф тортиб кимнингдир келишини кутишади.

Батальон турган дарахтзордан ўн чақиримча нарида Сталинград. У ердан бетиним отилаётган тўплар гумбури ва портлаётган бомба ва снарядлар гулдуриси эшитилиб туради. Дам у ер, дам бу ерга дайди снаряд тушиб портлайди. Аҳён-аҳёнда самолётлар ўғри мушукдай вағиллайди.

Шербўта ўз танкчилари билан ротанинг ўрта қисмида сафда турарди. Батальон танкчилари нега сафланганларини билишмас, комбат эса сабабини айтмас эди. Унинг қиёфасида сергаклик ифодаси намён эди-ю, аммо нотинчлик аломати кўринмасди.

Бирдан ҳамманинг назари дарахтзор сўқмоғига тушди. Сўқмоқдан генерал-лейтенант Мишутин келарди. У дарахтзордан чиқиб, танкчилар томон бурилди. Ёнида полк командири полковник Кусенко.

Мишутинга бундан бир ойча муқаддам қуршовда қолган қисмини қуршовдан олиб чиқиш ва душманга қарши курашда зўр маҳорат ва матонат кўрсатгани учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган юксак унвон берилган ва генерал-лейтенант унвонига сазовор бўлган, ҳам танк корпуси командири этиб тайинланган эди.

Шербўта уни бундан бир йил аввал кўрганди, у полковник эди. Генерал формасида у яна ҳам салобатли бўлиб кетибди. Лекин меҳр билан боқиши ўша-ўша. Назарида сал озибди.

— Батальон, смирно!—команда берди Чоговадэе. Батальон роз туриб жим бўлди. Батальон командири танкчилар генералининг буйруғи бўйича сафланганлиги ҳақида рапорт берди.

Генерал танкчилар билан саломлашди. Сафдагиларга бошдан-оёқ разм солди. Сафда турган наст бўйли, бугдойранг, қош-кўзи қоп-қора, кўзи хиёл қисик танкчининг олдида келди:

— Танкчи, ёшинг нечада?

— Йигирмада, ўртоқ генерал.

— Еш кўринасан-ку?

— Авлодимизнинг суяги шунақа пачоқ ўзи, ўртоқ генерал.

Генерал кулимсиради.

— Жуда соз. Бизга қанақа арзинг бор?

— Ҳеч қанақа арзим йўқ. Ҳаммаси жойида, ўртоқ генерал.

Генерал танкчи билан гаплашиб бўлгач, танкчиларга мурожаат қилди:

— Мен фронт ҳарбий совети номидан сизларга раҳмат айтиб, мукофотлар топширгани келдим. Капитан Чоговадэе командирлик қилаётган танк батальони қўмондонлик буйруғини аъло даражада бажарди. Душмanning механизациялашган катта бир гуруҳ қисмларини тор-мор қилиш ва кўп ҳарбий техникани қўлга туширишда матонат кўрсатди. Бош қўмондон корпуснинг барча танкчиларига раҳматнома йўллади. Шу жумладан сизларга ҳам. Бундан ташқари, қўмондонлик капитан Чоговадэени ва батальондаги барча танкчиларни орден ва медаллар билан

мукофотлади. Юксак мукофот билан ҳаммагизни табриклайман!

Сафда бир овоздан: «Служим Советскому Союзу» деган садо янгради.

— Ҳа, дарвоқе,—давом этди генерал,—бундан бир ҳафта муқаддам Солянка қишлоғини фашист газандаларидан тозалашда еттинчи взвод танкчилари зўр маҳорат кўрсатишди. Дарё кемачилари улардан гоёт миқнатдор. Қани, команда беринг, еттинчи взвод танкчилари уч қадам олдинга чиқишсин!—деди генерал, Чоговадзегга боқиб. У команда берди:

— Лейтенант Саидов! Ўз взвод танкчиларинг билан уч қадам олдинга!

Биринчи ротанинг олдинги сафида турган Саидов билан бирга олтига танкчи бараварига уч қадам босиб олдинга чиқишди. Ҳалок бўлган танкчилар ўрни ҳали тўлдирилмаган эди.

Генерал давом этди:

— Сизлар, совет танкчиларига муносиб жанг қилдинглар, мен ҳам ўз номимдан сизларга раҳмат изҳор этаман!

Взвод танкчилари бир овоздан жавоб қайтаришди:

— Ватан учун хизмат қиламиз!

Чоговадзеге командаси билан взвод танкчилари ўз жойларига қайтишди.

Генерал сўзини давом эттирди.

— Ҳа, ўртоқ танкчилар, шунақа, ботирлик билан олға интилган жангчигина ғалаба қозона олади. «Бўридан кўриккан киши ўрмонга қирмайди» деб, халқ бекорга айтмаган. Шундай эмасми, йигитлар!

Сафда завқли жонланиш юзага келиб, танкчилар бир-бирларига қараб жилмайиб кўйишди. Шербўта тўлқинланиб, ўзини базўр тутиб турарди. Юаига қизиллик югуриб, вужудини тер босганди.

Генералнинг тўрт оғиз ёқимли сўзи, унинг самимийлиги танкчиларга беқиёс руҳий бардамлик бахш этди. Чоговадзеге юзида фахрланиш ва гурур аломатлари қалқирди.

Генерал ёруғ чехрада полковникка мурожаат қилди:

— Мукофотларни олиб келинг.

Полковник орден-медаллар ва раҳматнома солинган қутичани келтирди. Генерал энг аввал ўз кўли билан «Жанговар қизил байроқ» орденини Чоговадзеге кўкрагига тақиб қўйди. Сўнгра полковник генералнинг

ижозати билан мукофотланганлар рўyxатини ўқиб турди, генерал эса мукофотларни бирма-бир топширди.

Шу жумладан Шербўта биринчи даражали «Улуғ Ватан уруши» ордени билан раҳматномага мушарраф бўлди. Раҳматнома қалин оқ қоғозга олтин ҳарфлар билан ёзилган бўлиб, Бош қўмондоннинг маршал формасидаги расми билан безатилганди.

Мукофотлар топширилиб бўлгач, генерал қаддини тиклаб, сафдагилар диққатини ўзига жалб қилди:

— Ўртоқ танкчилар! Сизларни яна бир зўр қувончли хабар билан табриклайман. Бош қўмондон буйруғи билан корпусимизга «Гвардиячи танк корпуси» деган шарафли ном берилди. Бундан кейин гвардиячиларга хос жасорат билан жанг қилишимиз керак...

Танкчилар полковникнинг «Қизил байроқ» ҳамда биринчи даражали «Ватан уруши» орденлари қадалган жанговар байроғини келтиришди ва бирин-кетин байроқни ўпишди. Байроқ остида капитан Чоговадзеге бошлиқ батальон танкчилари гвардиячилар сафига қабул қилинди...

Маросимдан кейин генерал-лейтенант полковник билан капитанни четга қараб етаклади. Сал наридаги катта бир тенкча олдида тўхтаб, ярим овозда гаплаша бошлашди...

Генерал-лейтенант полковник ва капитан билан келгуси жанглар устида, нари борса ўн беш минут гаплашгандир. Йўқса ундан ҳам оз. Қувончи ичига сиғмай, тўлиб-тошаётган Шербўта шу озгина фурсат ичида бутун босиб ўтган умр йўлини ва қалбига яқин кишиларни хаёлан бирма-бир кўнглидан ўтказди...

Шербўта эсини танибдики, дадасининг ҳар доим айтдиган гапи: «Қаерда бўлмагин бошқаларга ўрнат бўл. Одамлар кўриб: «Саидполковникнинг ўғли зап йигит бўпти-да. Отасига раҳмат» деб ҳавас қилишсин. Менга фақат ана шу бир оғиз «Отасига раҳмат» деган сўз бўлса бас...» дерди. Қани энди, қандай мукофотларга сазовар бўлганини, раҳматномалар олганини дадаси кўрса... Эҳ, қанақа қувонар эди... У, ёш бола эди. Бир куни ўрик тагида пақ-пақ ўйнардик, дадаси билан аяси супада аллакимнинг тўйи устида гаплашар эди. Бирдан аяси: «Ўғлим, биз этиб бориб попопчи чевар холангни олдинга сопке», деб буюрди. У ҳаш-паш дегунча Эскижувоздаги попчи Севар холасини халлослатиб етказиб келди. Аяси попопчини кўриб: «Ҳой, бола, бу нима қилганинг?!» деб ҳанг-манг бўлиб қолди. Попопчи лабини чи-

риб чиқиб кетди. Дадаси бошини тебратиб кулди-да: «Қўй, хафа бўлма. Қулогит шунақа бўлиб эшитилишида. Майли, катта бўлиб қуйилиб қолади. Мана кўрасан, бирам азамат йигит бўлсинки...» деди, аясини юпатиб. Аяси: «Қонқийди, шу гап уқмасни бир одам бўлганини кўрсам», деб қўйди хўрсиниб.

У ёшлигида чиндан ҳам мана шунақа «гап уқмас», ўйинқароқ, шўх эди. Яна бир куни, у шу хилдаги чалкаш «хизмати» учун аясидан бир кўтарим гап эшитди. Аммо аламини бошқадан олди. Яъни кўчага чиқиб кетаётиб, ухлаб ётган мушукнинг думини босди, қараб турган кучукни тепиб юборди, жўжалик товукнинг жўжаларини қувлаб тўзатиб ташлади ва сочини юйиб ўтирган синглиси Қамарнинг сочини юйиб қочди. Бир зумда ҳовли худди киссаурлар шилган оломон тахлит қий-чув бўлиб кетди. Аяси: «Ха, баттол! Қўлимга тушарсан...» деганича қолаверди. Лекин аяси жон-дилидан яхши кўрарди.

Эҳ, қани энди ҳозир аяси ўша «гап уқмас», «учар» ўғли қанақа одам бўлганини бир кўрсан... Басо-чи? Ёнимда бўлганида фахрланиб бир қоп семирармиди...

Капитан генерални кузатиб, қайтиб келди. Генерал билан полковник дарахтзор сўқмоғидан ичкарилаб кетишди. Капитан келгач, Шербўтанинг хаёлий сайри бирдан тинди. Капитан сафдагиларга команда берди:

— Рота командирлари, мейнинг ертўламга! Қолганлар тарқалишсин!

Командирлар капитаннинг ертўласига келгач, кичик командирлар ҳамда жангчилар орден-медалларини нишонлаш тадбирига киришишди.

Неча-неча ойлardan бери ғамхона бўлган ҳорғин дарахтзор, баногоҳ, бир неча дақиқа бўлса-да, завқёб бир масканга айланди...

ШЕРБЎТАНИНГ СЎНГГИ ЖАНГИ

Қирқ учинчи йил баҳори. Бу йил Сталинград диериди табиат эрта уйғонди. Жанглар оташида димиқиб ётган ел капалак қиёс яйраб эсади. Жароҳатланган сахро энтиқиб-энтиқиб нафас олади. Соғ жойи қолмаган она ердан униб чиқаётган нимжон чечаклар ҳаёт завқи билан қуёш нурига талпинади, қушлар беғубор ҳавода эркин парвоз қилади...

Илгарилари шу паллада Оқтошда Наврўзи оламини байрам қилишга тайёргарлик кўришарди. Кўкялпис ва жағ-жағ теришиб, тандирда кўксомса ёпишар, кўкчучвара пиширишар ва маҳалла-маҳалла бўлиб сумалак солишар эди. Эҳ, ўша бахтиёр кунлар...

Шербўта ўз қисми сафида қиши билан жанг қилди. Қиш ичи икки бор ярадор бўлиб санбатда, кейинги сафар дала госпиталида ётиб чиқди...

Жанглар гулдирози Сталинграддан олислаб кетган. Сталинград саҳролари этагида Ростов учун жанг борарди. Саҳродан Ростовга йўл очиқ. Капитан Чоговадзе батальони танкчилари икки кунлик дам олишдан сўнг, Алексей дарёси бўйидаги дарахтзорда юришга шай бўлиб туришарди. Шербўта ўз взводи танкчилари билан катта йўл яқинидаги чангалзор ортида жойлашган. Тонг отиб, қуёш чиққан. Уфқни ўраб турган булутлар кун юрар томон сузмоқда.

Вазият унча қисталанг эмас чамаси, капитан Чоговадзе дарахтзордан эллик-олтмиш одим наридаги дўнгликда эндигина униб чиқаётган яшил гиёҳларга суқланиб қараб турибди. Танкчилар ҳам дарахтзор қирғоғида гўч-тўп бўлишиб ўзаро суҳбат қилишмоқда. Танклар люклари очиб қўйилган. Олиса самолёт ва тўпларнинг сўниқ овози оғда-сонда қулоққа чалинади.

Ногаҳон «Машиналарга!» деган команда янгради. Жангчилар ўз танкларига қараб югуришди. Рота ва взвод командирлари эса комбат ҳузурда тўпланишди.

Шербўта ўз взводи билан Березка қишлоғи учун плацдарм ҳисобланган «327» тепаликка ҳужум қилишга буйруқ олди. Тепаликда тўп ва миномёт нуқталари борлиги назарда тутилди. У аввал ўша нуқталарни яқсон қилиб, сўнг Березкани эгаллаши лозим эди.

Шербўта взводга келиб жанговар топшириқни танкчиларга тушунтирди-да, танк кабинасига кириб, шлемофонни кийиб, рация трубкасини қўлига олди:

— 237, 248! Менинг ортимдан қолманглар!— команда берди бошқа танк экипажларига.

Учала танк бирдан мўлжалга отилди. Тепалик етти километр узоқликда эди. Орада туя ўрқачилай дўнглик, у ерда турли буталар ўсиб ётарди.

Юқори тезликда бораётган танклар бирпасда тепаликка яқинлаб қолишди. Бироқ гумон қилинган ўт очиш нуқталари жим-жит эди.

Нишондан кўзини узмай, ҳаммаёқни диққат билан

кузатиб келаётган Шербўта тепалик ёнбошидаги катта сарой ёнаётганини кўрди. Хаёлидан: «Аблаҳлар яна бирон ёвузликни ўйлаб чиқаришмадимикан?» деган гап ўгди-да, танкни саройга қараб бурди. Сарой дарвозаси маҳкам беркитилган эди. Лекин очиб, ташқарига назар ташлаган эди, саройдан одамларнинг жон ҳолатда инграган овозлари эшитилди. Саройнинг орқа томонидан аланга бостириб келарди. Шербўта чаққонлик билан саройнинг олд томонидан бостириб кириб, у ерда даҳшатли манзарани кўрди. Ўттизга яқин хотин-халаж чолу гўдак қўл-оёқлари боғланган, бош-юзлари ёрилиб, қонга беланган ҳолда ётишарди. Кўпчилиги ўтда жизганак бўлиб ўлган эди.

Шербўта рация орқали учала танк экипажига буйруқ берди:

— Тезда танклардан тушиб, одамларни саройдан ташқарига олиб чиқинглар! Тез бўлинглар!

Ўн икки нафар танкчи саройга отилди. Бир нека дақиқа ичида ўлик-тиржикни бурқсаб турган тутун ва олов ичидан ташқарига олиб чиқишди. Тирикларнинг ҳам аксарияти беҳуш эди. Бир ўрта ёшдаги аёл бошини кўтариб: «Боқчага боринглар, боқчага...» деб қўли билан кун юрарни ишора қилди. Шербўта икки танк экипажини шу ерда қолдириб, ўз танки экипажи билан болалар боғчаси томон югурди. Кўчада ўн бир ёшлардаги бола уларни боғчага бошлаб кирди. У ерда бундан ҳам даҳшатлироқ воқеа юз берган эди. Ўн еттита боғча ёшидаги бола битта хонада отиб ўлдирилганди. Мураббий аёл эшик олдида боши ёрилган, кўкраги қип-қизил қон, узала тушиб ётарди. Турли ўйинчоқлар хона билан битта бўлиб сочилиб кетганди.

Хонага отилиб кирган Шербўта лол бўлиб қолди. Фожиа болалар овқатланиб ўтиришганда, содир бўлган. Столда турган идишларда сули ёрмасидан тайёрланган бўтқа. Қайси бирлари емоққа улгурган, қайси бирлари эса эндигина ея бошлаган. Бири қоп-қора нон бурдасини кафтида қисиб қотиб қолган, бирининг тишлаб турган нони юзидан оқиб тушган қон билан ивиб кетган. Столнинг юқори томонда иккита ёшгина қизча ёнидаги ўғил боланинг пинжигга кириб жон берган. Хонанинг бир бурчагида бир каттароқ қизча қўғирчоқни пинжигга қисиб, мук тушганча қолган...

Шербўтанинг ёшдан хиралашган кўзи қўғирчоқ қучоқлаган қизчага тушган ҳамон лол этиб хотирасидан

сўнгилси Қамар ўтди... Қамар кичкиналигида доим ўтда қўғирчоқ ўйнади. Шербўта қачон кўчадан кириб келгудай бўлса, Қамар худди ана шу қизчадек, қўғирчоқини қўйнига тикиб бурчакка қисилиб оларди. Шербўта: «Қўғирчоққа, қўғирчоқингга тегмайман» деб, секин чиқиб кетарди...

Лол турган Шербўта ушбу кечмишни хаёлидан ўткаркан, хонадаги мудҳиш манзарадан кўз узмай қалтироқ овозда нафрат ўқиди:

— Йирт-қич-лар!!!

Кўзи жикқа ёшга тўлиб қотиб турган Шербўтанинг бағри гирён бўлиб, лаблари тўхтовсиз титрарди. Ҳайҳот! Бу қандай қонхўрлик! Шунча гўдаклар қонини тўкиш учун қанчалик ёвуз, қанчалик хунрез бўлиш мумкин!.. Халқда: «Ўрмонда ёлғиз ётган гўдакка арслон тил тегизмайди» деган гап бор. Наҳотки, бу қонхўр фашистларнинг гўдакларга ҳайвонларчалик шафқати бўлмас! Э, лаънати фашистлар!..

Шу орада хонага бир чўққисоқол кекса киши ҳансираб кириб келди:

Жаллодлар қочиб кетишпти. Улар қишлоқдан узоқда эмас. Мен уларни дарахтзорда яшириниб ётиб кўрдим. Тезроқ бўлинглар! Тезроқ!—деди у фашистлар қочган томонни қўли билан кўрсатиб.

Шу пайт бронемашиналарда пиёда жангчилар етиб келишди. Шербўта улардан дарҳол аҳолига ёрдам беришни илтимос қилди-да, ўзи учала танк билан душман изига тушди. У юқоридаги люкни очиб тик туриб олган, механик ҳайдовчига нуқул:

— Газ! Газ бер,—деб хитоб қиларди.

Танклар қишлоқдан чиқиб, икки-уч юз метрча бошишган ҳам эдики, Шербўта дарахтзорга қараб қочиб когаётган бир гуруҳ атоматчи фрицларни кўриб қолди. Шлемофондан қичқирди:

— Бобров! Газ! Акрамов! Пулемётни нишонга келтир!

Шербўта танки билан фрицлар ораси эллик метрча қолганда, Акрамов билан Бобровга хитоб қилди:

— Оловда ҳалок бўлган хотин-қиз, қариялар учун! Ваҳшийларча ўлдирилган гўдаклар учун! Иккала пулемётдан фашистларга ўт очинглар!

Акрамов билан Бобров жон-жаҳдилари билан пулемётларнинг тепкисини босишди...

Шербўта взводи танклари дарахтзор бўйлаб, энди ялангликка чиққан эди, узоқда душманининг уларга қар-

ипи ўрмалаб келаётган бир гала танки кўринди. Шербўта дарҳол люкни ёпиб, рация трубкасини қўлга олди:

— Олдимизда душман танклари! Жангта ҳозирланинглари! 237, 248, ҳушёр бўлинглар!

Бир томонда Шербўта взводининг учта танки. Унинг ўзи биринчи танкда анча олдинда борарди. Иккинчи томонда, улардан уч барабар кўпроқ танк чанг-тўзон кўтариб келмоқда эди. Чанг ортида қанча танк келяпти — бу номаълум. Шербўта боғчадан чиққанидан бери ўзига келгани йўқ. Вужуди безгак хуруж қилаётгандек қалт-қалт титрарди. Кўз олдидан болалар боғчасидаги даҳшатли манзара ҳеч шари кетмасди. У, ниҳоят рация трубкасини оғзига тутиб, овозининг борича қичқирди:

— Хамма тўплардан бараварига фашист танкларига ўт очилсин!!

Бир зумда тўплар гумбури билан танклар шақир-шуқури ҳаммаёқни тутиб кетди. Иккала томондан отилаётган тўплар ва пулемётлар овози борган сари авжига минарди. Ана лов этиб биринчи, иккинчи, сўнг учинчи танк ёнабошлади. Иккитасини бирдан ерга шўнғиб, ҳаракатдан тўхтади.

Шербўта ўт бўлиб кетган эди. У тўхтовсиз «237! 248!» дея хитоб қилиб, ўз танкидан ўт очарди. Бехосдан «248» билан алоқа боғланмай қолди...

Шербўталар учун оғир вазият вужудга келди. Бироқ не бахтки, узоқда чангитиб келишайтган батальон танкчилари кўриниш беришди. Соғ қолган тўққизта фашист танки бирдан чекиниб қоча бошлади.

Шербўта «237» билан бирга уларнинг кетига тушди. Қувлаб бориб, кенг ялангликка чиқишди. Ялангликда яна бир фашист танкини портлатишди. Ялангликдан ўтиб, бир қишлоққа яқинлашиб қолишди. Қишлоққа кираверишда узун тепалик ёнида бутазор кўринди. Кутилмаганда ўша бутазорда отилган тўп снарядидан Шербўтанинг танки бирдан шарақ этиб, тўхтаб қолди. Тўхтаган пайт яна бир снаряд келиб тегди. Кейинги снаряд олди зирҳни тешиб, механик-ҳайдовчини ҳалок қилган, олдинги снаряд эса, ён томондан тегиб, ўқловчининг юрагини юлиб кетган эди.

Шербўта наводчик Акрамовга тезда танкни тарк этишни буюрди, сўнг ўзи чиқди. Чиқди-ю 237-танкка қараб югурди. Лекин унга этиб боролмади. Яна бир снаряд уни ўрага улоқтириб ташлади. Акрамов командири ёнига югуриб келди. Лейтенант қоп-қора қонга беланиб ётарди

Бир оёғи қайрилган, ҳаммаёғи қон. Танида ҳаётдан асаб йўқ. Акрамов кўзида ёш, командирининг парижон сочларини силаб, пешонасидан ўпди. Чарм курткасини ечиб юзига ёпди-да, бир лаҳза бош эгиб, сўзсиз видолашди.

Акрамов югуриб бориб 237-танкка чиқиб жангни давом эттирди. Шу орада батальон танкчилари етиб келишиб фашистларни қувлаб кетишди...

Жанглар совигач, сержант Акрамов лейтенант Саидов ҳалок бўлгани ҳақида қисмга ахборот берди. Танк батальони Шербўтани ҳалок бўлганлар рўйхатига тиркаб, ота-онасига таъзиянома юборди...

КИМГА АЗА, КИМГА ТҮЙ

Оқтошда сел тошқинидан кейин салкам бир йил ўтди. Шу орада Жўравой ота ўз кампири билан биргалашиб Ғози устанинг ёрдамида тошқинда вайрон бўлган Басоатлар уйини қайтадан тиклади. Аммо янги тикланган уй юзини кўриш Саодат онага насиб қилмади. У тошқин пайтида зотилжам бўлиб касалхонада узоқ ётди. Басоат ёзи билан муттасил касалхонага қатнади. Докторлар қанча ҳаракат қилишмасин, лекин онанинг ҳаётини сақлаб қолишга олмади. Басоат амакиси ва қўни-қўшнилар кўмагида онасини сўнги йўлга кузатди...

Шу давр ичида Кимсаннинг ишлари эса ривож топди. У райисполком раиси муовини этиб тайинланди. Унинг ўрнига қишлоқ Совети раислигига колхоз ҳисобчиси Саримсоқ Кенжаев сайланди.

* * *

Оқтошда қизгин чигит экилаётган палла, кундуз соат ўн иккилар чамаси ики йўрға от қўшилган извош қишлоқ совети биносига келиб тўхтади. Извошдан Кимсан билан Саримсоқ тушиб ичкарига кириб кетишди...

Шу кунларда Кимсан Оқтошга кўклам экин компаниясини ўтказиш учун райондан вакил бўлиб келганди. Чигит экилаётган далаларни эрталабдан бери Саримсоқ билан бирга айланди. Даладаги аҳволни кўриб, МТС директорига телефон қилиш учун Саримсоқ билан бирга қишлоқ Советига келган ери эди.

Кимсан девордаги телефон қулоғини чандон бураб, МТС раҳбарларидан биронтасини ҳам тополмади. Шу вақт кекса почтачи мотодиклда бир даста газета-журнал

ва хат келтирди. Ҳаммасини коридордаги стол устига қўйдию, бир хатни тўғри кабинетга кириб, Саримсоқнинг қўлига берди. Хат қишлоқ совети номига ёзилганди. Конвертда: «... Н-чи гвардиячи танк қисми» деган ёзув бор эди. Саримсоқ конвертни очиб ўқиди. Ўқидию, ранги ўчиб, уни Кимсанга узатди. У хатга кўз югуртираркан, қошларини керди. Хатда: «Танк взводи командири лейтенант Шербўта Саидов Ватан озодлиги учун фашист босқинчиларига қарши олиб борилган жангда қахрамонларча ҳалок бўлди. Ватаннинг содиқ фарзанди Саидовнинг ота-онасига чуқур қайғу изҳор этамиз...» деган сўзлар ёзилганди. Кимсан енгил нафас олди, дафъатан унинг кўнглидан: «Та-ак», демак, асосий суянчиги ҳам қулогини ушлаганича кетибди, энди бунисиниям йўлимиздан четга чиқарсак, ошиғимиз олчи...» деган гап ўтди.

У хатга бир зум тикилиб тургач, Саримсоққа юзланди:

— Ҳайитвой ота қаерда?

— Шу ерда бўлса керак.

— Қани, чақир!

Саримсоқ ташқарига чиқиб, чинор тагида ухлаб ётган қоровул чолни бошлаб кирди. Кимсан унга қараб чайналди:

— Ҳайитвой ота, анави магазиннинг қоровули бор-ку, ҳаҳ нимаиди?

— Миртолиб.

— Ҳа-ҳа. Миртолиб тоға. Уша билан бирга мана бу хатни Саидполвоннинг уйига обориб, хотинидан кўнгли сўраб келинглар.

Ҳайитвой ота сесканди. Шапақлашган кўзларини енгининг учи билан артиб, уларни катта очди:

— Ҳа, Саидполвонга бирон нима бўптими?

— Саидполвонга ҳеч нима бўлгани йўқ, ўғли Шербўтадан қорахат бор.

— Э аттанг! Елғизгина ўғил эди... — дея Ҳайитвой ота тек туриб қолди.

— Кўп эзилмай, тезроқ қимирланг! — деб ўшқирди Кимсан, чолнинг куюнаётганидан гаши келиб.

Чол маъюс қиёфада илтижо қилди:

— Ўзингиз ҳам мулла Саримсоқ билан бирга борсаларинг тузук бўлармиди, бирга ўйнаб-ўсган ўртоғингиз эди. Моҳира биби сизни кўриб ўғлини кўргандай бўларди. Шундай қилинг, ўғлим, — деди ота, уни одамгарчиликка даъват этгандай.

— Биз ҳозир боролмаймиз, зарил ишимиз бор, ката

кўнлар келишяпти, кутгани борамиз. Тушундингизми?

Чолга бу гап оғир ботди. Бужмайган юзларининг тиришлари янада чуқурлашди, салқи қовоқлари осилди. Ичида: «Тавба! «Зарил ишимиз бор» дейди-я! Шунданам зарил иш бўларканми? Катаковларни кутармиш. Садқайи одам кет-ей, ким айтади сени бирга ўйнаб-ўсган дўсти деб?» деди-да, Кимсаннинг қўлидаги хатга базўр қўл узатди. Хатни олиб, бошини сарак-сарак қилганча оғир қадам ташлаб Миртолиб тоға томон юрди.

Кўп ўтмай Саидполвоннинг хонадонидан «Вой, болам-ей! Кўзимнинг оқу-қорасидан жудо бўлдим!» — деган йиғи овози эшитилди...

Кимсан билан Саримсоқ «қорахат»ни Ҳайитвой отага тошпириб, ўзлари тушлик қилгани извошда Кимсанларни кига кетишди. Тушликдан сўнг Саримсоқ идорасига қайтди. Кимсан қайқадир отланиб турган эди, эрталаб бозорга кетган отаси—Шамсипакар кириб келди. Эгнида эски бўз яктак, бошида ёғи чиққан эски чуст дўппи, оёғида йиртиқ калиш, бир белбор белида, иккинчи қўлида, юзидаги терни артарди.

Кимсан дадасини яхши кайфиятда кўриб, хушнуд бўлди.

— Ҳорманг.

— Бор бўл, ўғлим.

— Ишларингиз қалай?

— Иншоолло ёмонмас. Бу ҳафта капаратип томонидан икки туёқ, ўзимиздан уч туёқ сўйдик.

— Ҳа, яхши. Қорнингизам очгандир, овқат тайёр.

Ота-бола айвонга қараб юришди. Ичкаридан Санобар биби кўришди. Адолат бир қўлида сочиқ, иккинчисида обдаста, қайнотасига пешвоз чиқди.

Шамсипакар кўп йиллардан буён бозорбошида хусусий қассобчилик қиларди. Бир йил муқаддам ўғли уни район матлубот жамияти томонидан очилган қассобчилик дўконига жойлаштириб қўйганди.

Шамсипакар чордона қуриб ўтириб олиб, пишиллаб навшанар, Кимсан вақти-вақти билан пиёлага чой қуйиб, унга узатиб турарди.

— Иш билан бўлиб уч-тўрт кундан бери бемалол гап-лашолмаймиз-а, дада. Бу шоллар нима бўлди?

Шамсипакар оғзидагини қулт этиб ютиб, пиёладаги чойдан бир хўплаб ўғлига қаради:

— Тениктошдагини экканимизга беш кун бўлди. Янги раис ўзимизбон силлиқ йигит экан. Бошдан-оёқ ўзи

эктириб берди десамам бўлади. Аммо-лекин Қайрағочда-гиси сал мужмал бўп турибди.

— Нимага? — ҳавотирланди Кимсан.

— Ер-ку тайёр. Аммо лекин бу Парда лаънати тар-хашлик қилиб, ҳеч боргани унамапти.

— Ҳа, қорни тўйиб қоптими у бемазангизни?

— Нуқул касалман дейди.

— Демак, паймонаси тўлибди-да? Пушаймон бўлади.

Майли, ўзим одам топаман. Пардангиз масаласини кейин гаплашамиз. Ҳа, айтмоқчи, қанча ер тайёр бўлди?

— Икки гектарча бор.

— Икки гектар... Яхши. — Кимсанинг юзида қаноат ифодаси намойн бўлди.

— Энди дада, менга беш-ўн минг сўм пул керак.

— Нима қиласан?

— Керак-да... Утган куни шаҳарга мажлисга борган-дим. Комиссион магазинида хотинларбоп қорақўл пальто кўрдим. Саккиз минг сўм тураркан. Ундан, ташқари, яна битта эркаклар учун чарм пальтоям турибди. Какраз шулар менга керак эди. Ўлчамиям худди буюртма бўл-гандай...

— Бўпти-да, ўғлим. Худо бизни дунёдан қисмаган. Пулни ҳар қанча ишлатсанг ҳам жойига ишлатсанг бўл-гани. Иннайкейин тагин шуниям айтиб қўяйки, ўғлим, ҳаргиз кўзга ташланадиган бўлиб кийинма. Одамзотнинг назари ёмон бўлади. Мени кўряпсан-ку, кўрган одам бир ғарибу бечора дейди.

— Хотиржам бўлинг, дада.

— Биламан, ақл-фаросатинг жойида. Шунчаки ўз ишингта пишиқ бўлгин дейман-да, ўғлим. Ҳа, айтгандай, раисполком бўламан деётгандинг. У нима бўлди?

— Яқинда, дада, яқинда. Ҳалиги пул какраз шу маса-лага керак-да, дада.

— Ундай бўлса, маъқул. Умуман, ўғлим, бунақа за-руратга, ҳамда пул чиқадиган ерга зинҳор пулни аямас-лик керак... Аммо-лекин ҳаргиз беҳуда сарфга юра кўр-ма. Беҳуда сарф дунё заволи, унинг юзи қурсин, ундан ҳар доим сақланиш керак...

Шамсипакар ўз ҳамқишлоқларидан ҳам жисм, ҳам маънавий жиҳатдан буткул фарқ қиларди. Унинг юзи ялпоқ, гўштдор, кўзлари кичик, кишига боқишлари ўй-ноқи, мешқорин, гавдаси тўнка тахлит. Шу боис унинг исм-шарифи тамоми қатта-кичик тилида «Шамсипакар» эди.

Шамсипакарнинг турқ-таровати ва феъл-атвори, гап юртиши, ўғлига насиҳат қилишлари, кишилар билан билан муомаласи ва нағмагарчилигию-олғирлигидан пи-хиви ёрган бадавлат тулқинлар муҳитида тобланганлиги яққол кўриниб турарди...

Шамсипакар ўзининг муғомбирлигидан ташқари яна айрим хусусиятларга ҳам эга эди. Яъни, кези келганда «Мендан усут келмасин» деб, ҳамтовоқ дўстининг оёғи остига киши билмас сув қуяр, аҳил дўстлар орасига пин-ҳона игво уругини сепиб турарди. Агар мўмай пул уна-диган гўсхўрларни учратгудай бўлса, дарҳол уйига так-лиф қилар, «хўжа кўрсин» учун қўй сўяр, меҳмонларни мўлроқ ййдириш ниятида қиттак-қиттак қўйиб берарди... Унинг совунида кир юлмаган содда кишилар: «Шамси-пакар заб меҳмондўст одам-да» деб мақтаб юришарди...

Хуллас, Шамсипакар мана шунақа донги кетган бе-қийс хирри банд эди.

Кимсан дадасининг теран маъноли насиҳатидан маъ-навий қувват ҳис этиб, уни дадил ишонтирди.

— Дада, кўнглингизни тўқ қилаверинг. Ҳамма иш сиз айтгандай бўлади.

— Иншолло, омадинг келсин, ўғлим.

— Раҳмат, дада.

Шамсипакар дастурхонга фотиҳа қилди, Кимсан из-вошга ўтириб, Учкўприк маҳалласига йўл олди. У етиб келганида, аммаси ичкари уйда дастурхон йиғиштираёт-ган эди. Кенг хонанинг уч томонига гиламлар устидан тўшалган атлас-шоҳи кўрпачалар ҳали йиғилмаган, дас-турхондаги ушатишган патир нонлар, сомса-қатламалар йиғиштирилмаган, учта гулдор патнисдаги ушатилмаган қатлама, патирлар, қант-қурс, писта-бодомлар тоқчаларга олиб қўйилганди.

Қуюқ салом-алиқдан сўнг Кимсан хонадаги вазиятга қараб сўради:

Меҳмон борми дейман?

— Ҳа, кечқурун поччангизнинг областдаги хўжайин-ларининг хотини келишувди. Эндигина уларни кузатиб турган жойим. Ош тайёр, укажон, овқатланасизми?

— Раҳмат, ҳозиргина овқатландим.

— Қани ўтиринг, ҳеч бўлмаса чой ичарсиз.

— Ҳа, чой ичиш мумкин.

Кимсан тўрдаги атлас кўрпачага чўкиб кўкиш бахмал ёстиққа ёнбошлади. Патнисдаги қант-қурс, писта-бодомлар

тоқтадан дастурхонга қайтиб тушди. Муяссархон чойнак-ни олиб чой дамлагани айвонга чиқди.

Кимсаннинг поччаси Нодирбек Муяссархондан йи-гирма ёш чамаси катта бўлиб, анчадан бери Тошқўрғон-даги районлараро савдо базасида мудир бўлиб ишларди.

Муяссархон чой дамлаб кирди.

— Опажон, бир маслаҳатли иш бор, — шунга келув-дим.

— Аввал бир пиёла чой ичинг, иш қочмас, — деди Муяссархон, пиёлага чой қуйиб, Кимсанга узатаркан, — яхши маслаҳатли ишми, ишқилиб.

— Ҳа-да, — деди Кимсан кўзини қисиб.

— Қани, эшитайлик-чи.

— Ўша Басоат ёган суянчигидан қорахат келди.

— Йўғэ, қачон?

— Шу бугун, бояроқда.

— Буни қаранг-а!

— Ҳа, гап шунақа, опажон, биз у ярамасни келин, қиламиз деб юрибмиз-а, у бўлса бизга душманлик қилиш фикрида экан.

— Ҳэ, юзи курсин у лаънати, — деди Муяссархон кўлини силтаб.

— Қўяверинг, тавбасига таянади. Мана, ишонган суянчиги ҳам гумдон бўлди. Энди унинг ўзини тинчитиш керак. Раисполкомга раис қиламиз деб юришганда, у ўша сассиқ гапларни чувамасин, дейман-да.

— Ҳа, гапингиз тўғри, олдини олган маъқул.

— Маслаҳатимиз, опажон, мана шу ҳақда.

Муяссархон сергакланди.

— Бўпти-да. Бир ўйлаб кўриш керак.

— Ўйлагандаям, опажон, жуда пухта ўйлаш керак.

— Хотиржам бўлинг, қўлимиздан келмайдиган иш йўқ, укажон. Қанча вақт берасиз?

— Опажон, ортиқча шопилманг. Ҳозир сассиқ гап-лар чувашга унинг вақти йўқ, калласи ўқишни бити-риш — диплом олиш билан банд. Аммо диплом олган-дан кейин тили чиқади. Диплом қўлига тегмасдан ишни битириш керак. Битиргандаям ниҳоятда усталик билан биров изини тополмайдган қилиб тинчитиш керак.

— Тушунарли...

— Опажон, сиз яхшилаб ўйлаб кўринг, мен кейин-роқ келаман.

— Хўп бўлади.

Кимсан мамнуният билан кўзгалди.

* * *

Моҳира хола қора кийиб аза тутганининг учинчи куни. Басоат онасининг қайси бир маросимини ўтказиш учун чошгоҳ маҳали Оқтошга келди. Қўшни хотинлар-дан «қорахат» хабарини эшитиб, жони чиққандай бўл-ди. Анчадан кейин ҳушини йиғиштириб олиб, Моҳира хола-нинг ҳовлисига кирди. Кунбўйи унинг оғир муси-батига шерик бўлиб ёнида турди, юрак-юрагидан изтироб чекди.

Эртаси куни Басоат катта амакиси ва унинг кампири бошчилигида йигирматача ҳаммаҳалла аёлларни чақи-риб, онасининг маросимини ўтказди. Кечга бориб ҳамма тарқалди. Тунда Басоатга ҳамроҳ бўлиш учун фақат амакисининг хотини қолди. У ҳам хуфтонни наридан-бери ўқиб, айвонга жой солдириб, уйқуга кетди. Басоат-нинг кўнглига қил сиғмасди. Уйга кирди, эшикка чиқди. Ташқари қоп-қоронғи. Ичкарида нимжонгина ёниб тур-ган осмачироқ деразадан айвонга хира нур тўқади. Ан-дўхли хаёллар Басоатни ғамгин юрагини ғижимлайди. Бирдан хўрлиги келиб, айвон устунига пешонасини қўй-ди-да, инграб юборди. «Оҳ, аяжон! Сўнгги ишончим ҳам барбод бўлди...»

Басоатнинг пешонаси устунга қадалган. Кўз ўнгида Оқтош Қадим хиёбони. Оп-поқ ойдин кеча... ногоҳ «Бу совғани мен сўнгги нафасим чиққунча юрагимда сақ-лайман» деган садо қулоғига чалиниб, энгикиб пошона-сини устундан олди, у ёқ-бу ёққа алавллади. Атроф жим-жит, ҳовли қоп-қоронғи. Амакисининг хотини Жаннат кампир муштдек бўлиб айвонда жимгина ухлаб ётарди. Басоатнинг кўзларидан юмалаб тупашган мунчоқ-мун-чоқ ёшлар ёноқларидан сизиб тушиб, кўксига қуйилар-ди. У беҳолгина бир-бир босиб, ичкари кирди. Кириб эшикка яқин турган столчага кўлини қўйганча тек ту-риб қолди. Столчада кеча китоб ўраб келган «Қизил Ўзбекистон» газетаси турганди, беихтиёр газетга қара-ди. Кўзи йирик ҳарфлар билан ёзилган «Совинформбюро ахбороти» деган ёзувга тушди. Тушди-ю, гўё уйқудан уйғониб кетгандай сергакланди. Урушни ўйлади. Бирдан қалбидан қайғу чекиниб, фикрлари равшанлашди. Дили тилга кирди: «Ҳа-я, бу мусибат биргина менинг бошим-га тушибдими? Ахир, бу касофат уруш дардидан не-не одамлар хонавайрон бўлмади, не-не келинчаклар тул, гўдаклар етим қолмади, ота-оналар азамат фарзандлари-

дан, болалар ота-оналаридан айрилмади? Лекин, жони бор одам борки, ҳаммаси уруш бошлаган ўша фашистларга қарши жон-жаҳди билан оёққа турган! Хўш, менчи? Мен нима қиляпман, душманни тор-мор этишга ҳисса қўшиш учун? Шер менга, ўқиб муаллима бўлгин, деган... Шундагина унинг руҳи мендан рози бўлади» деди, ўзини дадил тутиб, Кўнгли бир қадар таскин топгандай, осойиш топди. Деразага қаради, субҳи содиқ оппок этақларини ёйиб кунчиқарда янги бир куннинг туғилётганидан хабар берарди.

ЎЛИБ ТИРИЛГАН ОДАМ

Шербўтанинг танкида юз берган фожиянинг эртаси куни. Одатда, жанг тугагач, жанг майдонига санитарлар етиб келиб, ярадорларга ёрдам беришар, ҳалок бўлганларни йиғиб олиб, дафн қилишарди. Бу сафар негадир санитарларнинг дарағи бўлмади. Урушда вмалар бўлмайдди дейсиз...

Жанггоҳ худди ёнғиндан кейинги вайронага ўхшарди. Ҳаммаёқ ўнқир-чўнқир. Кўкатлар қорайиб кетган, атроф жим-жит. Бу ердаги жону-жониворлар қаёққадир бадарға бўлгандай. Хатто кунбўйи бекинмачоқ ўйнаётгандай ҳар қаламда мўралаб турадиган каламушлар ҳам кўринмайди. Шербўтанинг пачоқланган танки ўша қийшайганича ётибди. У ер-бу ерда куйиб хароби чикқан танк ва бронемашиналар гавдаси қорайиб кўринади. Осмон гумбазида бир гала қушлар қанот қоқмай сайр қилади. Даштдан қишлоққа кираверишда йўлнинг чап тарафидаги тепаликда бир неча туп қайин дарахтлар кўзга ташланади. Дарахтларнинг жануб томонидаги шохлари куйган. Ошпоқ танаси бўёққа бўялгандай, шимол қисмидаги соғлом шохларига бир тўда қарға кўниб олиб, овозининг борича қағиллашади. Қаргаларнинг ёқимсиз қағиллашлари жанггоҳни баттарроқ ваҳимали қилади.

Тўсатдан икки машина пайдо бўлиб, жанггоҳ сукунати бузилди. Машинадагилар интендант хизматидаги ремонтчилар эди. Улар жанггоҳдаги танклар ҳолатини белгилаш учун келган эдилар. Уч киши бир машина билан Шербўтанинг танки томон юрди. Танкка яқинлашиб келиб, юзига танкчилар курткаси ёпилган одам устидан

чиқиб қолишди. Ерга тушиб бир зум қараб туришган эди, куртка сал қимирлади.

— Юзини оч! — деди ёнасида биттадан шпал бор ҳарбий киши, иккинчисига буйруқ қилиб, У аста курткани олди.

Танкчилар кийимидаги одам лейтенант эди. Ярадорнинг юзларига оқиб тушган қуқоқ қонга тупроқ ўтириб қолган. У беҳуш ётар, билинар-билинемас нафас оларди. Кўкрагидаги жанговар орденлар ва гвардиячи нишони қуёш нурида ярқ ётиб кўзга тушланарди.

Ремонтчилар ҳайрон бўлишди. Ярадорни ўрнидан қимирлатиш хавфли. Жиддийроқ медицина ёрдами уларнинг қўлидан келмайди. Ҳалиги шпал таққан бир қарорга келиб, ёнидагига ўгирилди:

— Сержант!

— Эпитаман, ўртоқ майор.

— Тездан машинага ўтир! Санбатга бориб навбатчи врачга воқеани тушунтир. Санитар машинаси билан бир киши етиб келсин. Тез бўл!

Сержант машинага қараб югурди.

Қуёш қоқ тепага келган пайт санитар машинасида сержант билан ёшгина санитар жувон етиб келди. Жувон ярадорни ётган еридан қимирлатмай уч хил укол берди.

— Астагина киссаларини қаранг-чи, бирон ҳужжат бормикан? — деди санитарга майор.

Ярадор гимнастёркасининг чап киссасидан партбилет чиқди, у Шербўта Саидов номига берилган эди. Суриштириб ўтиришга фурсат йўқлиги учун майор санитарга:

— Санбатга олиб кетаверинг, кейин аниқлаб биламиз, — деб қўяқолди.

Уколдан ярим соатлар кейин санитар ҳарбийлар ёрдамида танкчини машинага ётқизиб, ўзи билан бирга олиб кетди.

Уни укол билан кунбўйи санбатда олиб туришди, эртасига беҳуш ҳолда дала госпиталига жўнатишди.

Шербўтанинг дала госпиталига келганига уч кун бўлди. У ётган палатага тўртта каравот қўйилган, иккитасида икки ярадор, учинчисида, кираверишда ўнг тарафда Шербўта, тўрттинчиси бўш эди.

Тўрттинчи куни эрталаб соат саккизларда палатага кексароқ ҳамшира кириб келди. У ярадорларнинг бирига укол, иккинчисига дори бериб бўлиб, охирида Шербўтанинг ёнига келиб курсига ўтирди. Термометрни олиб

эндi кўлтигига кўймоқчи бўлиб турган эди, у «Ая, аяжон, мени...» деди алаҳлаб. Салдан кейин яна: «Аяжон, Басоатни...» деди инграб. Ҳамшира бу сўзларни тушунмай елкасини қисди.

— Маша хола, у «мама, мамочка» деяпти, — деди боши, юзи бинтланган ярадор, татарча талаффуз билан. Маша холанинг термометр ушлаб турган кўли ҳавода қолди. Бир кўли Шербўтанинг пешонасига ётди, кўзларига жиққа ёш қуйилиб келди, ич-ичидан ёнди. Ахир, у ҳам она-да! Она учун боланинг бегонаси бўладими?..

Иситма оловида ёниб, беҳуш жон талашаётган Шербўта балким «Ая, аяжон! мени ўлим чангалидан қутказинг. Басоатни асранг!» демоқчидир? Ахир, она илоҳий қудратга эга-да. Шунинг учун ҳам чақалоқ илк бор «Она» деб тил чиқаради. Умри тугаб дунёдан ўтаётганда ҳам «Она» деб жон беради...

Шербўта бешинчи куни соат ўн иккиларга бориб ўзига келди. Бир зум кўзини очиб ётди. Лекин тарқоқ, хиралашган фикрини йиғолмай яна ҳушидан кетди. Госпитал врачларининг ҳаракати билан эртаси куни иситмаси пасайиб, ҳуши ўнгланди. Аммо қимирлашга мадори йўқ, нуқул чанқар эди.

Соат ўн бирларда ҳарбий врач капитан билан ҳамшира Маша палатага ярадорларни кўргани киришди. Капитан Шербўтани кўриб, бўлгач, ундан астагина сўради:

— Қайси қисмдан бўласан?

Шербўта беҳолгина:

— Полковник Кусиенко полкидан, — деди эпитилар-эпитилмас.

Госпиталда аниқ бўлишича, снаряд парчаси Шербўтанинг чап оёғи тиззасидан пастини мажақлаб кетган. Ундан ташқари, боши икки еридан ёрилган.

Дала госпиталининг олиб бораётган даволаши ана шу белгиларга асосланган диагноз бўйича эди.

Шербўта кечки пайт ўзини бир оз тузук ҳис этди. Кўзи юмуқ, ўйлари чайкалиб ётган эди, пешонасига иссиқгина кафт тегди. Кафтнинг беозор-мулойимлиги онасининг кўлига ўхшади. Бу аяси! Кўл аясининг кўли. Ҳа, ўша қиш қаттиқ келган йили, муз ташиб сув оламан, деб сувга тушиб кетиб, шамоллаб ётганида, аяси худди шундай пешонасини ушлаб ўтирганди. Ҳозирги кўл ҳам ўша кўл, ҳечам бошқаникмас. Бу қандай каромат? Аяси бошида ўтирибди... Аста кўзини очди. Бошида оқ халат-

ли аёл ўрта ёшларга борган ҳамшира ўтирарди. Бу ким? Ажабо! Кўл кўлга ўхшар экан-да...

Бу Маша эди. Шербўта кўзини очипи билан ундан меҳрибонона сўради:

— Қалайсиз? Бирон ерингиз оғрийштимиз? Нимани хушлайсиз?

— Сув, — деди астагина, ҳамширанинг илиқ юзига термулиб.

Маша сув олиб келиш учун оёқ учида юриб палатадан чиқди. Шербўта яна кўзини юмди. Юмуқ кўзларининг икки бурчигидан юмалаб тушаётган ёш юзларидан ўрмалаб ёстиққа томарди.

Ўша куни Шербўта икки-уч соат тинч ухлади, ором олди. Ҳатто туш ҳам кўрди. Тушида бир азим дарё бўйида ўтирганмиш. Суви шишадек тиниқ, бир маромда оқармиш. Ногоҳ оқ елканлари ёзилган ҳашаматли кема пайдо бўлибди. Кемадагиларнинг ҳаммаси ясениб олган эди. Улар Шербўтанинг тантана билан кемага чиқаришибди. Бир вақт қараса, кема ўзининг жонажон Оқтош кишлоғига бориб тўхтабди. Қирғоқ тўла ҳамқишлоқлари. Улар орасида дадаси билан аяси ҳам юришганмиш. Кема тўхташи билан аяси келиб: «Ҳа, болам, тобинг қочди-ми?» деб пешонасини ушласа, дадаси: «Мен сени худди мана шунақа дарё бўйлаб оққин, деб орзу қилардим, балли, ўғлим деб елкасига қоқармиш. Бир пайт узоқдан қучоғини очиб Басоат чопиб келаётганмиш...

Енидаги каравотда ётган ярадорнинг қаттиқ инграши билан Шербўта уйғониб кетди. Тун алламаҳал бўлиб қолганди. Кечқурун унинг пешонасини ушлаб кўрган ҳамшира ярадорнинг ярасини қайтадан боғлаётган эди.

Шербўта уйғонган заҳоти яралари сирқираб оғрийганини сизди. Лабини тишлаб аранг бир қимирлаб қўйдиди-да, ҳозиргина кўрган тушини ўйлай кетди...

* * *

Иигирма бир кун деганда Шербўта сал дармонга кириб ўтирадиган бўлиб қолди. Бошидаги жароҳатлар деярли тузалди. Аммо умум аҳволи ниҳоятда заиф ва оёғида мутлоқ ўзгариш йўқ эди. Дала госпитали жароҳлари «Синган ерлари битиб кетади» деган умидда даволашар ва гипс қўйишга ҳозирлик қилишарди.

Ана шу даволанаётган кунларидан бирида, иттифоқо,

бир тасодиף юз берди. Дала госпиталига полкдоши танк командири лейтенант Мельникни олиб келишди. Снаряд унинг қўлига оғир шиваст етказганди.

Ярадорларга тушлик бериб бўлингач, Маша Шербўта ётган палатадаги бўш жойга Мельникни бошлаб кирди. Унга каравотни кўрсатиб, ўзи шошиб чиқиб кетди.

Шербўта «Бизга қанақа қўшни олиб келишди экан?» деб бошини кўтариб, янги ярадорга қаради. Қаради-ю, уни таниб қичқириб юборди:

— Семён, салом, сен ҳам ярадор бўлдингми, оғайни? Семён Мельник бошқа ротадан Шербўтага ўхшаб

танк заводи командири эди. Улар батальон йиғилишларида учрашиб туришар ва бир неча бор биргаликда жанг қилишиб, дўст бўлиб қолишган эди. Шербўта палатасига таниш киши келганидан хурсанд бўлди. Бироқ Мельник на салом берди ва на алик олди, Шербўтага қараб бақрайганча тик турар, соғ қўли билан кўзларини ишқалар эди.

— Сен... С-ен... — деди Мельник дудуқланиб, лекин тайинли гап чиқмади.

Шербўта Мельникнинг ҳолатини кўриб ажабланди. Каравотга ўрнашиброқ ўтириб, унга тикилди. «Семён бунақа дудуқ эмас эди-ку? Бечора контузия бўлибди-да», деди фикран.

Мельник эса ҳамон Шербўтага тикилиб турарди. Ниҳоят, оғиз жуфтланди:

— Сен-сен шу ердамисан?

— Ҳа, шу ердман, даволанаяпман, контузия бўлдингми дейман, оғайни?

— Й-йўқ, — дея чўзиб жавоб қилди Семён, кўзларини Шербўтадан узмай.

— Ҳа, нима бўлди?

— Ярадор бўлдим, — дудуқланди, чап қўлига ишора қилиб.

— Бўлмаса, нега соқовга ўхшаб дудуқланасан?

— Узим шундай... — дея елкасини қисди.

— Қани кел, оғайни, ўтир, фронтдаги гаплардан гапир.

Семён кўзларига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай, анча вақт иккилам бўлиб ўтирди. Охири узил-кесил ишонди. Ҳақиқатан ҳам Саидов!

Икки полкдош фронт янгилликлари ва ўтган-кетган таниш-билишлари устида узоқ суҳбатлашишди. Шербўта Мельникдан ўзининг «ҳалок» бўлганини ва бу ҳақда

юртига хабар кетганини билди. Билди-ю, ўзини тутолмай, бошини ёстиққа ташлади. Қалбининг қайси ери узалиб, қайси бир ери синиб, танаси чок-чокидан сўкилгандек бўлди. Палатанинг девору томлари бошига қулаб тушгандек туюлди. Тили танглайига ёпишиб, кўзини туман қоплади. Қорахат туфайли орзу-умидлари кўкка соврилган, энди севганига у қандай етиша олсин? Жудолик ўтида адо бўлган ота-онасини қайси йўл билан тирилтира билсин?! Э, воҳ!

Шербўтанинг кўз ўнгида мотамсаро Басоат, сочларини юлиб, бўтадай бўзлаётган муштипар онаси, икки қўли билан бошини чапгаллаганича ерга тикилиб ўтирган рамгин отаси ўтар эди.

У анчагина карахт бўлиб ётди-да, сўнг ичига чўғ тушгандай сапчиб ўрнидан турди.

— Жангга ярамасам, севганимдан айрилсам, ота-онамни кўролмасам, менга бунақа ҳаётни нима кераги бор?!

Шербўтанинг бундай аҳволга тушиб қолганига, гўё ўзи айбдордай, Семён хижолат тортарди. У бечора нима ҳам қилсин. Қутилмаганда Саидовни кўриб, аввалига ўз кўзларига ишонмай ҳайратланди. Кейин у тирик эканига қувониб кетиб, айтиб юборди. Палатада ётган бошқа икки ярадор воқеадан воқиф бўлишиб, ҳайрон бўлиб қолишди. Бош-юзи бинтланган йиғит Шербўтанинг руҳий тушқунлигини кўриб, унга ҳамдардлик билдириш учун ёнига келиб ўтирди. У сиртдан ёши Шербўтадан бирмунча улут, кўшни кўрган киши кўринарди. Унга меҳрибонлик билан боқиб, насихат қилди:

— Иним, менга қаранг. Менинг ёшлигим Туркистон Сайрамида ўтган. Узим фронт газетасида ишлайман... — Шербўта «Фронт газетасида ишлайман» иборасини эшитгач, унга эътибор бериб, гапига қулоқ солди.

— Сиз «Жангга ярамасам» деб куюняпсиз. Врачларнинг айтишларича, танқчи экансиз, учта жанговар орденингиз бор эмис. Шунга қараганда, фашистлар билан ҳисоб-китобни анча тўғрилаб олибсиз, етарлича жасорат кўрсатибсиз. Энди бу борада армонингиз бўлмаслиги керак, гарчи душманни охиригача тор-мор қилишда қатнаша олмасангиз ҳам. Амин бўлинг-ки, бу вазифани энди кўролдош дўстларингиз адо этади. Хуллас, бу ёғидан ташвиш тортманг, ўз бурчингизни ҳалол бажарибсиз. Энди, иним... — у Шербўтанинг қонсиз ҳаста юзига астойдилроқ тикилди. — Севган ёрингиз ва ота-онангиз

масаласига келсак — бунга сабр-тоқат керак. Ажаб эмас. тез вақтда шифо топиб ўз меҳрибонларингиз билан дийдор кўришсангиз. Ҳозирча «англашилмовчилик» бўлди, мен ҳаётман» деб тўрт энлик хат ёзиб юборсангиз олам гулистон бўлади. Ниҳоят, энди, иним, икки калима сўз ҳаёт хусусида. Мен бир вақтлар дорилфунунда ўқиб юрган кезларимда мавлоно Низомийдан бир нарса ўқиган эдим. У киши: «Одам бамисоли чирок, умрининг охиригача бошқалар учун ёнади» — деб ёзганди. Очигини айтсам, шу бир жумла сўз ўз ёшлигимнинг камол топишида катта рол ўйнади. Дарҳақиқат, ўзингиз ўйлаб кўринг. Ҳамма ўзи учун яшаса, нокулай келган чоғда ҳеч суриштирмай-нетмай ҳаётдан воз кечаверса, дунёдаги борлиқ нарса фақат ўзи учунгина яшаса, унда нима бўлади? Мана, мисол учун мевали дарахтларни олайлик. Улар ўзлари учун мева тутадиларми? Йўқ. Халқда «Шафтоли шохим дейди...» деган қўшиқ бор. Негаки, шафтоли бечора шохлари синиб кетгунча инсон учун мева яратади. Модомики, ҳаққоният шундай экан, нима учун энди кимдир фақат ўзини кўзлаши керак? — У савол назари билан Шербўтага тикилди. Шербўта эса назар бўлди чоғи, қонсиз юзига хиёл қизил ранг тепчиди.

Шу пайт ҳамширанинг кузатувида палатага врач кириб келди. Гаплар бўлиниб, газетачи ўз каравотига бориб чўкди. Врач ярадорларни бирма-бир кўриб чиққач, газетачини ўзи билан бирга қандайдир консультацияга олиб чиқиб кетди.

Мельник тушунмовчиликдан Шербўтани ранжитиб қўйдим, деб кўнгли ҳижил эди. Врач палатадан чиқиши ҳамон, у Шербўтанинг кўнглини олиш истагида қошига келди.

— Дўстим, мени кечир...

— Йўқ, Семён, — гапни бўлди, Шербўта, — мен сендан ҳеч ҳафа эмасман, сенда айб нима.

— Кел, дўстим ҳозироқ ота-онангга хат ёзайлик, битта кичик хат билан бу англашилмовчилик ўрнига тушади.

— Тўғри айтасан, оғайни, газетачи ҳам шу маслаҳатни берди.

Мельник «Ҳа, мана бу бошқа гап», деганча қоғоз-қалам ахтариб, ҳамширанинг ҳузурига кетди. Хат ёзиш иштиёқида турган Шербўта палатадан Мельник чиқиши биланоқ бу фикрдан қайтди. У ётиб олиб ўйланди: «Менинг ётишим бўлса бу... Аҳволим жуда танг. Оёғим ма-

йиб... Тағин ким билсин... Ҳўп майли, мана, фараз қилайлик: «Қорахат»дан кейин йиғлаб-сиқтаб юришиб, энди кўниккан пайтларида хатим етиб боради. Қайгулари севинчга айланади. Йўлимга кўз тутишади. Мен бўлсам бу ерда оғир ҳолатда ётибман, эртага нима гап, нима сўз менга қоронғу. Бордию, тувалмай кўнгилсиз ҳодиса юз берса-чи?.. Хушxabар кетидан яна совуқ хат борса, унда уларнинг аҳволи нима бўлади? Йўқ, бу шошқалоқлик! Ҳозирча эски яра эскилигича қолиб турсин. Бўлар иш бўлган. Мабодо шифо топиб соғайиб кетсам, хат ёзиш қочмайди. Алғов-далғов қилгандан кўра менга мана шуниси маъқул!» деди, қатъий фикрга келиб.

Қоғоз-қалам кўтариб кирган Мельникка: «Оғайни, ҳозирча қўйиб турайлик, кейин ўзим бошқачароқ қилиб ёзаман» — деган важ қилди. Мельник рози бўлди.

Кунлар ўтди. Дала госпитали жарроҳлари Шербўтанинг оёғини гипслаб, стационар госпиталлардан бирига жўнатишга қарор қилишди. Кечаси соат ўн иккиларда санитар поездди кўпчилик ярадорлар қаторида Шербўтани ҳам олиб, мамлакат ичкарисига жўнаб кетди...

Моҳира хола ҳасса таяниб юриб, ўғлининг «учини» базўр ўтказдию, ҳолсизланиб ётиб қолди. Эндигина мактаб ёшига тўлган Қамар ўқишини ташлаб эртадан кечгача аясининг бошида ўтириб қолди. Хола ўғлининг уруш бошланмасдан аввал юборган танкчи кийимдаги расмини ёстиги тагида олиб ётгани-ётган. Гўё ўғлининг иси келадигандек, ҳар замонда суратни ҳидлаб қўяди. Қамар эшикка чиқиши ҳамон суратга тикилиб, юм-юм йиғлайди. У кириб келиши билан кўзёшларини артиб, суратни жойига яширади.

Моҳира хола кўнгил сўраб кирган хотинларга эрининг тили билан: «Ҳа, кўшга келган тўй экан...» деб кўз нури билан ер чизади.

Шербўта ҳарбий хизматга кетаётганида эри: «Айси, қўй ўзингни койитма. Кўшга келган тўй, битта сенинг ўғлинг эмас, ризқи қаерга сочилган бўлса, териб еб келади...» деган эди. Моҳира хола шу кунларда доим эрининг ана шу гапларини эслар ва шундай деса, гўё қайсуси камаётгандек туюларди.

Хола ўғлининг «қирқи»ни ҳам боши ёстиқда ўтказди. Эндиликда қайғусини енгиллаштириш илинжида умр йўлдошини эслаб, гамнок нигоҳини узоқ-узоқларга тикар, ундан хабар кутарди.

Ўғлидан «қорахат» келишидан ўн кунлар муқад-

дам Саидполвондан хаф келган эди. У Москва яқинидаги Воскренск шахрида ишчи батальонида хизмат қиларкан. У ўз хатида ўгли хусусида бир оғиз ҳам сўз ёзмаганди. Моҳира хола эрини эсларкан, ўзига-ўзи: «Ха-а, ўглини шундай бўлганидан хабардор экан-да. Мени хафа бўлмасин деб оғиз очмаганакан-да», деб ўйларди.

Саидполвон хатида ўгли ҳақида оғиз очмаганини бойси бордир? Балким ўша «жонини қутқариш учун осонгина пленга тушиб шаънимизга доғ туширди...» дейилган таъна аламида уни тилга олишга ор қилгандир? Бу борада аниқ бир нарса дейиш қийин. Бетоб ётган Моҳира хола ўглининг куюгида қоврилиб, эри ҳақида қайғурарди...

Хароратли асад якшанба кечида раисполкомнинг икки от қўшилган извоши Шамсиевлар уйи олдига келиб тўхтади. Извошдан аввал Шамсиев, унинг орқасидан тўладан келган, оқ кителли киши тушди. Еши қирқлар чамаси, юзи япалоқ, сергўшт, бурни пачоқ, кўзлари йирик, бугдойранг, соқол-мўйлаби сип-силлиқ қилиб қирилган, сочи чап томонга таралган, серсавлат.

— Қани, ўртоқ Муродов, бемалол! — деди Кимсан мулозамат билан меҳмонни ичкарига таклиф қилиб.

— Йўқ, ўзингиз бошлан!

— И-я, уй эгаси учун меҳмондан азиз нарса борми?

Қани, юринг!

Дарвозадан ичкари киришди. Меҳмон учун жой тоқ остидаги баланд сўрига тайёрланган эди. Сўрига қизғин гилам солинган. Уртада хонтахта, Атрофлатиб шойи кўрпачалар тўшалган. Хонтахтада мунтазир турган ноз-неъматлар оқ доқа билан ёпиб қўйилганди.

Меҳмон билан мезбон сўрига чиқишди. Меҳмон тўрига ўтиб, парёстиқни сўри панжарасига қўйиб суяниб ўтирди. Мезбон докани астагина олиб, дастурхонни очди. Дастурхонда сомса, натир, парранда гўшти яхнаси, қанд-курс, писта-бодом ва турли рангдаги шипалар...

Адолат елиб хизмат қилиб юрибди. Санобар биби айвон тўрида хонтахтани олдига қўйволиб, чордана қуриб ўтирарди.

Серткалдуф мезбон меҳмонни таомга таклиф қилди:

— Иштада очини учун қиттак-қиттак ичамиз. Қайси бири маъқул сизга? — шипаларга ишора қилди.

— Бу мижозимга тўғри келмайди, буниси тузук, — деди меҳмон, хиёл ийманганнамо.

Кимсан кўнжани четга суриб қўйиб, қадаҳларга ароқ тўлдирди. Хушхўр газаклар муҳайё қилиб қўйилди.

— Азимжон ака! Сизнинг соғингингиз учун! Хизмат бобида кўқори мартабаларга кўтарилишингиз учун! Қадаҳлар жаранглади...

Салдан кейин хонтахта тепасидаги тоқ ёғочига ўнинчи осма-чироқ осилди, кўчадан кираверишдаги девор қозигига бир фонус, ҳовли рўпарасидаги тут дарахтига яна бир фонус, ичкаридаги хоналарга турли чироқлар ёқилди. Дастурхонга бирин-кетин суяқ-қуюқ таомлар кела бошлади.

— Азимжон ака! Шу қадаҳни ажралмас дўстлигиниз учун ичамиз!

Ичишди. Кимсан яна қўйди.

— Ҳурматли Кимсанжон! Мен шу қадаҳни сизнинг олижаноблигингиз учун кўтараман!

— Раҳмат, Азимжон ака!

Қадаҳлар уриштирилди...

Дақиқа сайин қадаҳ кўтаришлар ва бир-бировига ширин истак баҳшида қилишлар авжига миша борди. Хилма-хил хушхўр газаклар, думба-жигару, қовурилган гўштлар хонтахтага кетма-кет келиб турди.

— Азимжон ака, дейман, дўст бўлганга яраша мана шунақа ажралмас дўст бўлсанг киши. Нима дедингиз? — Барака топинг. Только шундай!

Кимсаннинг кўнглидаги тугун аста ечила бошлади.

— Баъзида шунақа дўстлар йўлида гов бўладиган ярамаслар ҳам чиқиб қолади.

— Унақа говни йўлдан шартта олиб ташлаш керак-да, Кимсанжон дўстим.

Кимсан учун шу гап керак эди.

— Яшаб кетинг, Азимжон ака!

Шакаргуфторлик тобора қуюқлашиб борарди. Адолат хонтахта атрофида бетиним хизмат қилар, гоҳ-гоҳида икки улфат ўртасида ўтаётган гаплар унга ёқин-қирамай тек туриб қоларди. Ниҳоят, Адолат ранжиди, кўли ишга бормаи, ичкарига кириб кетди. Қайнонасининг: «Ха, нима бўлди?» деган саволига «мазам йўқ» деб жавоб қайтарди. Шундан кейин хизмат Кимсаннинг орасига қолди.

Хуфтон маҳали кинога кетган Шоди кўчадан кириб келди.

Рўпарага келиб, сўридагиларга бир хўмрайди-ю, са-

лом ҳам бермай ёнига буррилиб тўғри аясининг қошига борди.

— Тагин меҳмондорчиликми?! Энди буниси ким? — деди у, онасига захарханда қилиб.

Санобар биби Шодига кўзини чақчайтирди, индамади. Шоди у ёқ, бу ёққа назар ташлади-да, онасидан сўради:

— Кеннойим қани?

— Ичкарига кириб гумдон бўлди, — дея пўнғиллади Санобар биби, ачитиб.

Шоди онасига норозилик билан қараб қўйди-да, кетига қайрилиб, ерга тикилганча ичкари кирди.

Шоди эндигина ўн тўртга қадам қўйганди. У ёш бўлишига қарамай, айрим болалардек вужуди билан ўйинга берилмас, уст-бошини чанг-чунгга беламас ва шу билан бирга, уни ким ишга буюрмасин, ҳуши келмас, ўзини катталардай вазмин тутарди. Авваллари акасининг кетидан қолмай юрарди. Оқтошда сел тошқини бўлдию, шу-шу у акасидан ўзини тортди. Неча кунлаб уни кўрмаса ҳам, иши бўлмасди, учрашганда ҳам гап сўрамаса, индамасди. Шоди мактабга борганда болалар арпа ва зогоранон еганларини кўрса, ўзининг бутдой вонни сира томоғидан ўтмасди. Аксари қолларда мактабдан оч қайтарди. Шу феъл сабаб бўлса керак, уйдаги тўкин-сочияликка гаши келарди. Ҳозирги «Тагин меҳмондорчиликми?!» деб аччиғланиши ҳам ана шу фазилат таъсиридан эди.

Шоди ичкарига кирди, хафа ўтирган келинойисини кўриб, ачинди. Адолат у билан илиқ сўрашди, сир бой бермади.

Ўтириш ярим кечагача давом этди. Охирида пўстдум-бали ошни еб, меҳмон қўзғалди. Уй соҳибларига қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, извошга чиқди.

Кимсан меҳмон ўтирган ўриндиққа семизгина тугунча қўйиб унга оқ йўл тилади. Ҳайдовчига «эрталаб келинг!» деган топшириқ берди. Извош ўрнидан жилгач, Кимсан хотиржам бўлиб, папирос чекди. «Та-ак. Энди Муродов ҳам ўзимизники. Қайси мақомга чалсам шунга ўйнайди. Парда ярамаснинг масаласи ҳам ҳал», деди-да, кўтаринки кайфиятда дарвозани занжирлади. Кўздан ғойиб бўлган Адолатдан хавотир олиб, тўғри ётоқхонага кирди. У кириши билан Шоди индамай қовоғини солган қўйи чиқиб кетди. Адолат дераза раҳига

тирсагини қўйиб, деразадай ташқаридаги қоронғуликка ўйчан тикилиб ўтирарди!

Кимсан димоғдорлик билан гап қотди:

— Ҳа, ўзи нима гап? Тобинг хирароқ кўринади?

Адолат кўзини деразадан узмай жавоб қилди:

— Тобим эмас, таъбим хира.

— Хўш, сабаб?! Меҳмонга хизмат қилишнинг ялчитмадинг?!

Адолат эрига индамай тик қараб қолди. Кимсан асабийлашди:

— Тумтаймай гапирсанг-чи!?

— Меҳмонингизга Парда тоғани нималар деб чақдингиз?

— Ҳа, нима деб чақибман! Жа тилингдан захар томиб қопти?!

— Бир мўъмин одамнинг бошига шунақа кулфат солиш инсофданми?!

— Шу дейман, хизмат қилиш ўрнига гап пойлабсан-да, а, манжалақи?!

— Оғзингизга қараб гапиринг! Мен унақа гап пойлайдиган насткашдан эмасман! Ҳамма гапингизни хизмат қилиб юриб йўлакай эшитдим. У кунни дадангиз «сиримизни билган лаънатини гумдон бўлгани маъқул!» дейётганди. Энди билсам, ўша шўринг қурғур ҳақида гаплашган экансизлар-да. Яхши эмас, бундай қилишларинг. У бечоранинг нима гуноҳи бор? «Оёғим зирқираб оғрийдиган бўп қолди. Бундан кейин шолингизни эколмайман», деб отангиздан узр сўраганими? Мен ўша Парда тоғани яхши биламан, маҳалламизда туради. Бешта боласи бор, хотини касалманд, ўзи бир бечора одам...

— Бас қил, ҳадеб валдирайвермай! Ҳа, у «бечоранг» бир нима қип қўйибман?! Мунча ёнини олмасанг!

— Қўйинг-е... — Адолат нигоҳини шартга ундан узиб, деразага қаради. Бир дам деразага тикилиб тургач, яна унга ўғирилди. — «Жа ярамас одам, тинмай чайқовчилик қилади, уни қўлга олинмаса бошқаларга касофати уради», деб роса уқтирдингиз-ку. «Бир нима қипманми» дейсиз!

— Бекор айтибсан, манжалақи! Бу тухмат!

— Тавба! Тухмат эмиш-а!

Эр-хотин жанжали бир вақтгача давом этди. Шифтдаги осма чироқ ёғдуси, гўё уйдаги можародан кўнгли

беҳузур бўлаётгандек, эшикдан кирган шабададан бир алангаланиб, бир пасайиб турарди. Ҳар аланга олганда қоп-қора дуд, уйда қисилиб қоладигандек, очиқ дераза томон юлқинарди.

Шоди уйдан айвонга чиқдию, «Тагин акам кенно-йимни уриб-нетиб юрмасин. Агар урадиган бўлса, кенно-йимга бўлишаман», деди-да, ўзини эшик орқасига олди. Ҳамма гапни эшитди. Акаси кенно-йисини урмади. Фақат Парда тоға ҳақида уни сўқди, холос. Аммо у меҳмон ўзи ким, билолмади, «қўлга олмасан...» жумласининг ҳам туб маъносига тушунолмади. «Эртага кенно-йимдан сўраб билволаман», деди-да, аста юриб айвондан тушди.

Кимсан Адолатга: «Сен манжалақи ҳадингдан ошиб кутиряпсан, танобингни тортиб қўяман», — деб ўшқирганича, эшикни тарақ этиб ёпиб, ташқарига чиқиб кетди.

Адолат эса икки қўли билан лўқиллаб, қаттиқ оғриётган бошини чангаллаб ўтириб қолди. У дилабгор эди. Унинг кўзига бу данғиллама уйдаги ҳамма нарса қалбаки, жирканч бўлиб кўринарди. Назарида Кимсан билан кечираётган ҳаёти ҳовли ортидаги гўнг тепада ўсган юзи чиройли, ичи ирий бошлаган гулга ўхшарди...

«АЖАБ», БУ КИМ БЎЛДИ?

Шербўта тушган санитар поезди ҳар ерда тўхтаб-тўхтаб, еттинчи кун деганда уларни Астраханга олиб келиб туширди. Лекин Шербўта Астрахан госпиталида ҳам ҳадеганда ўзига келавермади. Баъзи кунлари иситмаси кўтарилиб, ўзини билмай қоларди. Шифокорларнинг меҳри, даволашлари оқибатида аста-секин иситмаси тушди. Аммо сиҳати ҳамон оғир, кунлари гамгин, тунлари оромсиз эди.

У ўз дарди билан бирга ота-онасининг, Басоатнинг ҳам ташвишини тортар, назарида уларга бир нима бўлгандек кўнгли ҳеч ёришмасди. Палатадаги ҳамроҳлари ҳам унга ўхшаш оғир ярадорлар бўлиб, беш киши ётишарди.

Уларнинг иккитаси рус, биттаси қозоқ, яна биттасининг кимлигини билишмасди. Унинг бош-кўзи кўшиб бинтланганди. У гапирмасди. Гоҳо-гоҳо фақат «ажаб» деб қўярди. Бир оғиз «ажаб» сўзида қанақа мазмун мужассам эди, у фақат унинг ўзига аён эди. Бу «ажаб»

деган ким ўзи? Номалум. Шербўта «ажаб» деган таллаффузидан ўзбек деб тусмол қиларди. Номалум ярадор ҳам «ажаб» нидосидан сўнг мунгли инграб, жим бўлиб қоларди. Ҳар ким ўзи ганириб, ўзи эшитар ва дардидан нолиб, гингширди.

Рус йигитлари «ажаб» иборасига унча эътибор берилмасди. «Ажаб» қаттиқроқ чиққан пайтда кўз қирларини ташлаб қўйишарди, холос. Лекин қозоқ йигити ҳар «ажаб» садоси эшитилганда, гўё унга гашираётгандек, «Не ажаб» деб бошини кўтарар, жавоб ололмай, лабини буриб бошини ёстиққа қўярди.

Шербўта ўзи билан ўзи овора, бировга ҳамдардлик қилиш ёки узоқ суҳбатланишга қурби етмасди.

Кунлар ўтиб, ярадорлар бир-бирлари билан танишиб олишди. Рус йигитларининг бири, Володя Пешков сизранлик, учувчи, иккинчиси Степан Сологубов владимировлик, тўпчи, қозоқ йигити Ўсарбой Пирмамбетов Қизил Ўрдадан, пулемётчи ва ниҳоят, «Ажаб» Шербўтанинг ҳамюрти, зенитчи, Соли Иззатов экан. Бироқ улар бир-бирларини мутлақо танишмасди.

Мана, тақдир тақазоси билан икки ҳамюрт диёридан узоқ Астрахан госпиталида бир палатада ҳамдард бўлиб ётишарди. Каравотлари ёнма-ён эди. Ниҳоят, танишиб олишди.

Оқшом чўкиб, чироқлар ёнди. Кечки таом ейилиб, идишларни ҳамширалар йиғиштириб олиб чиқиб кетишди. Ташқаридан дарёдаги параходларнинг бўғиқ гудоги ўқтин-ўқтин эшитилади. Деразалар ортида кимнингдир гурунги, яна кимларнингдир қаҳ-қаҳ отиб кулишлари шундоққина эшитилиб, палатада ётган ярадорлар жисмида бардамлик уйғотаётгандек ва уларни гурунга, ҳаётга чорлаётгандек бўларди.

Дераза ёнида ётган учувчи Володя тўсатдан қаттиқ томоқ қирди. Ярадорлар сергакланишди.

— Палатада армиянинг ҳамма туридан бор экан. Биз армия тузсак бўлади, — деди у, ўзига-ўзи гапиргандай.

Степан қўзғалиб бошини кўтарди. У гапдон, шўх йиғит эди.

— Ҳа, фрицларга даҳшат солиш учун қўл-оёқсиз батальон тузсак ёмон бўлмасди, — деди, оғриқдан афти бужмайиб.

Алламаҳалгача бири қўйиб, бири гапириб, биридан кейин иккинчиси улаб, гурунглашиб ётишди.

Вақт алтамаҳал бўлгач, Володя, Степан ва Ўсар уй-куга кетишди.

Шербўта билан Иззатов бедор эди. Иззатов гоҳ-гоҳ инграб, юраги куяётганидан шикоят қиларди. Бир вақт Иззатовнинг каровати ёчирлади. Шербўта ўша томон назар ташлади. Иззатов сўниқ товушда «укажон, ажаб» деди-да, калтагини инграб жим бўлди...

Шу пайт Володя бирдан қаттиқ қичқириб юборди:

— Орқангда фашист самолёти, ўт оч!!!

Степан билан Ўсар чўчиб уйғониб кетишди. Бошларини кўтариб Володяга қарашди. Володя босинқираган эди. Степан Володя билан бўлдию, Ўсар Иззатовга гап ташлади:

— Хой ажаб! Сен тузукмисан?

Иззатовдан садо чиқмади. Ўша «укажон, ажаб» деганида, ёғи тугаб сўнаётган чироқдай, нотекис тепинаётган заиф юрак, «ажаб» дейишга аранг қурби етиб, кейин узилган эди...

Володянинг қичқириви билан палатага ҳамшира кириб келди. Ҳаммани кузатиб чиқди. Иззатовга назар солдию, югуриб палатадан чиқиб кетди.

Бир неча дақиқа ўтгач, ҳамшира билан бирга навбатчи врач ҳозир бўлди. Улар ҳеч қаёққа қарамай, тўғри Иззатов томон боришди...

Шербўта ҳамюрт жанговар оғасидан ажралиб, кўзлари ёшга тўлди.

Госпитал маъмурияти Иззатовнинг учта жанговар орден ва иккита медалини ҳужжатлари билан оиласининг адресига жўнатди.

Ана шу ғуссали кунлардан бирида госпиталга округ госпиталидан икки киши кириб келди. Бири бош жарроҳ, иккинчиси унинг ёрдамчиси экан. Бош жарроҳ дегани полковник Степаненко, ёши қирқнинг тепасида, қотмагина, бўйи ўртадан баландроқ, ёрдамчиси эса капитан, ўттиз ёшларда.

Кундуз соат ўн бирларга борганда подполковник госпитал ходимлари билан биргаликда операцияга тайёрланган ярадорларни кўздан кечириб бошлади. Ҳар бир ярадорни кўриб бўлгач, госпитал жарроҳига ўз маслаҳатини айтар ва бироқ шошилиш чора кўриш зарур бўлса буйруқ берарди.

Навбат Шербўтага келди. Подполковник унинг юзига бир қараб қўйдю, гипсланган оёғини бўшатишди буюрди. Гипсдан бўшаган оёқ бармоқларини ушлаб...

ди. Бармоқларда жон йўқ. Қайта-қайта синчиклаб текширди. Тиззадан пастда ҳаётдан асар йўқ эди.

Подполковник госпитал жарроҳи билан русча бўлмаган аллақандай нотаниш сўзларни телга олиб, ярим овозда шивирлади. Сўнг Шербўтани ўтқизди. Фонендоскоп микрофонини унинг кўкрагига ва орқа кураги остига қўйиб, диққат билан эшитди. Кўриб бўлиб, Шербўтага ўзланди:

— Йигит, оёғинг гипс билан тузалмайди. Охири сенга жуда азоб беради. Шуниям айтиб қўяйки, вақт ўтгандан кейин бирон тузукроқ тадбир қўллашга ҳам кеч бўлади. Рози бўлсанг, оёғингни тиззадан пастини кесиб ташлаймиз. Даволаб тузатамиз. Кейинчароқ протез қиламиз. Ҳудди аввалгидек бемалол юраверасан, — деди шифокорларга хос тўғри сўзлик билан.

Шербўтанинг юраги шиг этиб кетди. Аъзойи-баданини тер босиб, бўшашиб қолди. Юзини подполковникдан тескари ўгирди. Аллақайси нуқтага бир зум тикилиб турди-да кўзини юмди. «Бу шўр пешонада шунақа кўртилик ҳам бор экан-да. Дарҳақиқат кесмаса бўлмасмикан-а? Яна уч-тўрт ой кутсам қанақа бўларкан? Бордию, у айтгандай, вақт ўтиб қолса-чи? Ке, таваккал. Шунча гамхўрлик қилаётган одамлар ёмонликини раво кўришмас. Яхши бўлсин дейди-да, умрнинг буёғи фойдага қолган...» деб ўзича мулоҳаза қилди-да, ялт этиб подполковникка боқди:

— Майли, розиман.

— Ҳа, мана бу ақлли гап, — деди подполковник, Шербўтага мамнун тикилиб: «Таажжуб. Бу сўлгин сиймо негадир кўзимга иссиқ кўринди. Кимларнидир эслатади. Ҳа, майли, кўзимга шундай кўрингандир», — деб ўйлади-да, сўнг ўз гапини давом эттирди. — Операция вақтини кечроқ айтаемиз. Балки операцияни ўзим ўтказарман. Ҳа, айтгандай, — дея подполковник госпитал ходими томон ўгирилди, — ярадорнинг касаллик тарихи билан мени таништирсангиз.

— Ходим қўлидаги папкани подполковникка узатди. У папкани очиб, эътибор билан бир бошдан ўқий бошлади. Ўқир эдию, қиёфасида аллақандай тўлқинланиш намён бўларди. Ниҳоят, енгил ҳаяжон ичида Шербўтага қаради:

— Йигит, Оқтошликмисан?

— Ҳа.

— Ўша Фарғона тоғлари эгагидаги Оқтошдан-а?

— Ҳа, ўша ердан.

Подполковникнинг юзлари ёришиб, бир муддат ўйчан унга тикилиб қолди.

... Минг тўққиз юз йигирма олтинчи йил. Ёанинг энг иссиқ кунлари. Фаргона қишлоқларини беэгак касали босган. Ҳар қаёқлардан мутахассис врачлар келишган. У бир йил аввал мединститутни битирганди. Унга Оқтош қишлоғи тегди. Ишни қишлоқнинг энг чекка еридан — тегиримон бошидан бошлади. Бир куни мазаси қочинқираб, қишлоқ марказига келмоқчи бўлди. У ерда медпукт бор эди. Ариқ бўйлаб, тор сўқмоқдан юрди. Дармони қуриб, сув бўйидаги дарахт соясига ўтирди. Иситма борлигини сезиб, дори ичди. Лекин иситмаси борган сари кўтарилаверди. Кетмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, боши айланиб, йиқилиб тушди. Йиқилди-ю, ҳушидан кетди. Бир вақт кўзини очса, медпуктда ётибди. Кун кечга тортиб қолган. Ёнида ҳамшира ва яна бир чол ўтирибди. Ҳамширанинг айтишича, ўша йиқилиб қолган куни қоронғида иккита деҳқон медпуктга уни кўтариб олиб келишибди. Етти кун деганда кўзини очди.

Оқтошга боришдан аввал улар Оренбургда бўлишган эди. У ерда тарқалган терламага қарши курашда қатнашиб, Оқтошга келганди. Ўша ерда — Оренбург тарафларда терлама касалини юқтирган экан.

Ўша ётганча йигирма кунча ётди. Уни медпуктга олиб келган чол медпуктнинг ёнида қимирламай, ҳолидан хабар олиб турди. Чол ҳар куни бир коса мастава олиб кирарди. Мастава серқалампир ва қатиқланган бўларди. Чол: «Ич, товариш! Ичсанг, воҳ бўласан» — деб бош бармоғини кўрсатиб турволарди. Ичмаганига қўймасди. Косани бўшатиб олиб чиқиб кетарди...

Подполковник бир зум хаёл сургач, сўнг ҳамроҳларига юзланди:

— Бу йигит хотирамга тоабад ўрнашиб қолган ўтмишдаги бир воқеани эслатди. Фурсати билан бафуржа сўзлаб бераман. Шу он киссасидан қутича олди. Чама-си, тамаки чекмоқчи бўлди. Бироқ дераза рафида меъёрида билқиллаб, қошқоғидан буғ чиқариб турган кумушранг темир стерилизаторга кўзи тушди-ю, қутичани қайтариб киссасига солди. Калласини чайқаб: «Вот это да!» — деди-да, хотиржам қиёфада Шербўтага боқди:

— Демак, операцияга қатъий келишдик-а? Шербўта «келишдик» маъносига бош ирғади.

Шундан кейин подполковник бошқа ярадорларни кўра бошлади.

Округдан госпиталга икки кунга келган подполковник яна бир кунга рухсат сўраб қолди. Шу уч кун ичда бир неча оғир операциялар қилди. Шербўтанинг оёғини ҳам бошидан охиригача ўзи операция қилди.

Моҳир созанда учун ҳар парда ҳам оҳанрабо бўлгандек, подполковник қўлида жарроҳлик асбоблари чаққон ва бенуқсон ҳаракат қиларди. Шербўтанинг мажақланган чап оёғининг тиззадан пасти кесиб ташланади.

КУТИЛМАГАН УЧРАШУВ

Кунлар ўтди. Шербўтанинг оғир дард юкидан дол бўлган қадди, гўё танк остида қолиб, сўнг ростланган дарахт сингари, секин-аста тиклана борди. Қўлтиқтаёқ билан палатада, сўнг коридорда юрадиган бўлди.

Бир куни тушликни еб, дам олмоқчи бўлиб туришган эди. Палатага навбатчи врач кириб келди. У подполковник Степаненконинг телефон қилганини, ҳол-аҳвол сўраб, салом айтганини ва ўзи ҳаракатдаги армияга хизматга кетаётганини айтди: Охирида: «Биз подполковник билан маслаҳатлашиб, эртадан бошлаб сенга қўлтиқтаёқ билан ташқарига чиқишга рухсат берадиган бўлдик», — деди.

Шу дақиқадан сўнг Шербўта ўзида тетиқлик ҳис этиб, палатада тургиси келмай қолди. Қалбидagi қурум босган эзгу-истаклар жонланди.

Анча пайт ухламай шифтга қараб ётди. Тун ярмида тўсатдан бошини кўтариб, шерикларига қараб қўйди-ю, аста туриб кийинди. Қўлтиқтаёқни олиб, бир-бир босиб, ойнаванд эшик олдига келди. Бир қўлида қўлтиқтаёқ, иккинчи қўли билан эшик қабзасини ушлаб аста кўтариб, эшикни очди. Коридор ним қоронғи. Ташқарига чиқадиغان икки табақали эшик олдига кичкина лампочка қизғиш шуъла тўкиб турибди. Коридорнинг этагига жойлашган хона эшиги ёпиқ. Одатда навбатчи ҳамшира шу ерда бўлиб, эшик ҳамиша очиқ турарди. Ҳозир ёпиқ эди.

Шербўта ташқари эшик олдига келиб, эшикни туртган эди, очилмади. Қулф. Лекин калити оғзида экан. Эшикни секин очди. Ташқарига чиқиб, қайта ёпди. Таш-

қарига чиқиши билан навбахорнинг майин, ёқимли салқин ҳавоси кўксини тўлдирди. Зинада туриб, кўксини кериб соф ҳаводан тўйиб-тўйиб смирди. Суқланиб атрофга боқди. Осмон тип-тивиқ. Шарқ томон бўзариб, юлдузлар сийраклашиб, бирин-кетин сўнмоқда. «Ажабо! Ҳаво қандай мусаффо!»». Шербўта сеҳрлангандай бир зум қимир этмай турди. У шу лаҳзада ҳамма-ҳамма дар-хасталиклардан ва ойлаб вужудини кемирган дарду аламлардан тамомила фориғ бўлгандай енгил тортди. Эркин нафас олиб, зинадан пастга тушди. Йўлқадан бориб боғ ичкарисига қараб кетди.

Госпиталд боғи ярим гектарча ерда бўлиб, ҳар томонга йўлкалар кетганди. Боғда қандай дарахтлар ўсаётгани аниқ кўринмасди. Ичкариси қоп-қоронғи эди. Шербўта йўлқадан бориб, боғ шарқидаги дарахтлар томон юрди. Кўнгли равшан, дилида қандайдир хурсандлик бўладигандек ҳис бор эди. Тўғри бориб кекса дарахт остидаги скамейкага ўтирди. Скамейка шарққа қарапти қўйилганди.

Уфқ тешароғи очроқ қирмизи рангга бўялиб, тонг отди. У қуёш бош кўтараётган тарафга узоқ қараб турди-да, сўнг кун юрарга боқди. «Оқтош худди мана шу томонда, насиб қилиб, дийдор кўришар эканман», — деди орзуланиб. Шу пайт қулоғи остида: «Шунча ҳам узоқми?» «Унутиш сиздан», деган таниш овоз эшитилгандай бўлди. Кўз ўнгида ясашиб олган Басоатнинг гўзал сиймоси бир лаҳза шамоён бўлди-ю, аста-секин хиралашиб, тонг ҳавосига сингиб кетди.

Шербўта бир энтикиб олди. Худди уйқусидан уйғониб кетгандай бўлиб, кўзларини ишқалади. Бу орада боғнинг шимолидаги йўлкада бир ярдор йигит кўринди. У томонда госпиталнинг иккита бўлими жойлашганди. Ярдор йигит скамейкада ўтирган Шербўтани кўрдию, бир нима демоқчи бўлди шекилли, у томон аста қадам ташлади. Ярдор йигитнинг чап кўзи бинт билан бошига ўраб боғланган эди. Устида тупроқ рангли халат, бошида халат рангидаги беретка.

Ярдор йигит Шербўтанинг рўпарасига келиб тўхтади. Хаёл суриб ўтирган Шербўта уни сезмади. Йигит бир томоқ қирди-да, русчалаб мурожат қилди:

— Оғайни, тамакингиз борми?

Шербўта чўчиб бошини кўтарди. Ярдор йигитга тикилгача ҳанг-манг бўлиб қолди. У ҳам Шербўтага

ҳайрат билан тикилди. Шербўта ярдор йигитдан кўзини узмаган ҳолда ҳассасига суяниб оёққа турди.

— Епирай! Дўстим «Бажо»мисан?!

— Шербўта?!

Қучоқлашиб кетишди...

Эндигина уйғонган офтоб акация шоқлари орасида қисилиб-қимтилиб, икки жанговар дўст учрашувини кўзатар, ранг-рўйларини товлантириб, бошлари узра ҳовуч-ҳовуч зарҳалини тўкарди.

— Кўзларимга ишонмайман. «Бажо» дўстиммисан ўзинг?

— Сенинг-ку, жўра, кўзинг иккита, менинг кўзим эса битта, у ҳам сабил ногирон. Мен ишонмасликка ҳақлиман. Сен ўша Шербўтами, акун?!

Яна қайтиб қучоқлашиб олишди. Сўнгра бирига-бири жой кўрсатиб скамейкага ўтиришди.

— Сабил, бу тағин тушим бўлмасин! Қани, бир туртин-чи, жўра!

— О, Бажо-е, Бажо-е, ўша-ўша Бажосан-а, дўстим. Қара-я, бир-биримизни йўқотганимизга икки йил бўл-япти.

— Қани, жўра, тезроқ гапир. Қандай қилиб бу ерларга келиб қолдинг?

— Ўзинг-чи?

Ҳаяжонли дамдаги узун-узун саволлар ва қисқа-қисқа жавоблар сўнггида, хотиралари жамланиб, саргузаштларини айтишди.

Шербўта ўз ҳижоясини ўша Тула яқинидаги жангларда, Орзубек уни беҳуш ҳолатда танқдан олиб чиқиб, санитарларга топширгани ва ўзи ҳалок бўлгани ҳақидаги Корнилов ҳижоясидан бошлади...

— Шундай қилиб, жўра, Сталинград жангларидаям иштирок қилдим дегин?

— Ҳа-да...

Шербўтанинг ҳижояси Берёзка қишлоғи учун бўлган жангда оғир ярдор бўлиб, беҳуш ётиб қолгани ва ўз қисми уни ҳалок бўлганлар рўйхатига киритиб, ота-онасига хабар қилган ерига келганида, «Бажо» типирчилаб қолди.

— Тўхта, жўра, тўхта! Ҳали ота-онанг сени ўлган деб юришиптими?

— Шундай, дўстим, — деди Шербўта, титроқ овозда.

— Кейин хат ёзмадингми?

— Йўқ, алғов-далғов қилишни истамадим...

— Ҳай, майли, бўлар иш бўпти. Қани тузалавергинчи, бир маслаҳатини қилармиз...

— Мен ҳам шундай деб ўйладим, — деди Шербўта қўлидаги гугурт чўши билан қулоғини қовлаб.

— Майли, хафа бўлма, жўра. «Бир ўлиб тирилганнинг умри узун бўлади», дейишади. Умринг баракали бўларкан.

— Ҳай, майли, Инсоннинг умри шу. Хўш, ўзинг нима қилиб юрибсан бу ерда?

— Аста сўрама, жўра. Бу бош деганинг не кулфатларни кўрмади, — деди Юсупов, ўнг қўли билан бошини ушлаб, чуқур тин олиб, — ўша ярадор бўлганингдан икки-уч соат кейин «гуп» этиб танқимизга бир нарсани келиб текканини биламан. Эртасими, ё яна бириси куними бош-кўзим танғилган, икки қўлим танамга боғлиқ ҳолда ётибман. Билишимча, лазаретдаман. Эсим кирди-чиқди. Бошимдаги оғриққа чидаб бўлмайди, чап қўлимда жон йўқ, ўнг қўлим зирқирайди. Эсимни йўқотдим. Яна ҳушимга келдим. Самолётлар овози эшитилади, атрофда бомбалар портлайди. Бир-икки соатдан кейин замбилга солишиб, машинага чиқаришди. Сезилман, машина тўла ярадор. Қаёққадир олиб кетишди. Узоқ юрдик. Мен аса ётибман, ҳеч нарсани кўрмайман. Машинамиз ўққа тутилди. Шофёр ўқ еди шекилли, машина тўхтаб қолди. Бир неча соатдан кейин, билмадим, кечасими, кундузими, «шофёр келди, шофёр келди» дейишди. Машина юрди. Бир неча соатдан сўнг бир ерга олиб бориб машинадан туширишди.

Одамларнинг гапларига қараганда, дала госпитали. Бош-кўзимни ечиб дори қўйишди. Мен ҳеч нарсани кўрмайман. Қўлларимни ечиб, дори қўйиб, гипслашди. Билмадим, беш кун ётдимми, яна поездга солиб қаёққадир олиб кетишди. Поездда икки кун юрдик. Туширмоқчи бўлган эдилар, рухсат бўлмади. Эртасига поездда яна қаёққадир жўнаб кетдик. Хуллас, уч ойгача муқим бир жойда турмадик. Рязан дейишдимми, яна қайси шаҳар номини айтишди, охири шу ерга келиб тўхтаб қолдик. Кейинроқ билсам, Аспрахан экан. Бир ярим йилдан бери шу ердаман. Врачларнинг отасига раҳмат, қилмаган ҳунари қолмади. Бир кўзимни апақага келтиришди, бир оз хиралити бор. Иккинчи кўзимга бир ой бўлди пишпа кўз қўйишди. Ҳали иш теккан ерлар битганча йўқ. Қўллар ҳам шунақа. Бирини тузатишди-ю, иккинчисини мана бу ердан кесиб ташлаб, протез қилиб қў-

йишди. — Юсупов ўнг қўли билан чап қўлининг тирсагидан сал баландроқ ерини кўрсатди, — қисқаси, жўра, бу ёғидаги умр фойдага қолди.

— Дўстим, баравар бўлмиз. Сендан бир қўл, бир кўз бўлса, менда бир оёқ... — Шербўта маллашим почасини кўтариб, чап оёқ ўрнидаги протезни кўрсатди. — Шунисигаам шукр. Аммо дўстларимиздан қанча-қанчаси жонфидо бўлишди. Орзубекни айтгин-а. У бечора мени деб, ўзини ўлимга берди. Шундан афсусдаман.

— Ҳа, кўп олижааноб дўстлар жонларини фидо қилишди, — деди Юсупов чеҳрасини тунд қилиб.

— Шунақа, дўстим, юрагим тўла армон... — Шербўтанинг аъзойи бадани жимираб кетди, алами юрагини сиқиб юборди. Сўнг қўққисдан бошига урилган фикрдан, саччиб тушди.

— Тўхта жўра, ўша жанг бўладиган кунни биз томонга бир ефрейтор қочиб ўтганди. Уни старший лейтенант Сухов олиб қолувди. Эшитмадингми, нима бўлди экан ўша ефрейтор?

— Эшитмадим, жўра. Умуман ўша тўс-тўполон қирғинда биров билан бировнинг иши бўпти дейсанми...

Шўрбета жим бўлиб қолди.

— Ҳа, нимади?

— Э-ҳа, бу гапнинг кети узоқ, дўстим, бафуржа сўзлаб бераман... Дўстлар суҳбати қизиб турган маҳалда ҳамширалар келиб: «И-я! Бу қанақаси?! Наҳорлик аллақачон тугаб, палаталарда врачлар юришибди-ку?» — деб иккисини икки тарафга қараб етаклаб кетишди.

Кун сайин Шербўта ҳам, Юсупов ҳам ўзларини яхши ҳис қила бошладилар. Госпитал врачлари Шербўтага қўтиқтаёқ ўрнига асо ясаб беришди. У қўлига асо ушлаб, аста-секин юра бошлади. Аста-секин оқсоқланиб анча ерга юриб борадиган бўлди. Эндиги гап госпиталдагиларнинг «Тузалдиларинг. Энди сизларга рухсат, мана ҳужжатларинг, мана поезд билетларинг, оқ йўл!» дейишида қолган эди. Икки қадрдон дўст шу подиёна сўзлару, бахтиёр дақиқаларни сабрсизлик билан кутишарди...

Иккинчи қисм

ОҚ ИҶЛ

Олмалар қийғос мева тутаётган палла. Урушнинг тўртинчи йили. Босқинчилар она тупроқдан улоқтириб ташланган. Жанглар гулдирси гарб сари тобора йироқлашиб борарди. Шербўта билан Баҳром муттасил балиқ ҳиди келиб турадиган Астраханни тарк этишди.

Иккаласи ўзаро маслаҳатни бир жойга қўйиб, тўппа-тўғри Жийдакапага — Баҳромларникига борадиган бўлишди. Кейин Оқтошга Баҳром ўзи бориб, ё бирон кишини юбориб, Шербўтанинг ота-онасидан хабар олишга, улар соғ-саломат юрган бўлишса, уларни секич-асга «тайёрлашга»... келишиб олишди.

— Кўнгли яримта кексаларнинг юраги мўрт бўлади, қўққисдан бўлган ёмон хабар ҳам, яхшиси ҳам кўнглисиз ҳодисага сабаб бўлиши мумкин, — деди Баҳром Шербўтани кўндириб.

Поезд «поп-поп»лаб борарди, осмонни булут қоплаган, ҳаво дим. Шунинг учун ҳам поезд қайси томондан келиб, қайси томонга кетаётганини билиб бўлмасди. Ташқарида бепоён чўл-сахро. Полкада деразадан ташқарига қараб кетаётган Шербўтанинг юраги сиқилиб, назарида поезд охири йўқ бу сахродан тезроқ чиқиб кетишга ошиқмаётгандек туюлди.

— Бу чўлнинг охири борми, ўзи? Сал тезроқ юрса ўлармикан? — деди тўнғиллаб. Иккинчи полкада ётган Баҳром орқасига ўгирилиб, ўрнидан туриб ўтирди.

— Э, жўра, бизнинг ошиқаётганимиздан бу сабилга нима ҳам. Уни қўй-буни қўй, сендан бир гап сўрасам майлими?

— Хўш, нима гап экан?

— Бекорчилик жўра. Бекорчилиكنинг иши гапдан гап чиқариш.

Шербўта кулди.

— Хўш-хўш?

— Бир қуни гопситалда, кўз остингга олганинг борми деб сўровдим, бошингни тебратдингку, бошқа ҳеч нарса демading. Ҳозир ўша гап эсимга тушди. Ростини айт, жўра...

— Сенга нима десам экан? Борам-йўғам. — У гапни чалғитди.

— Ўзингники-чи, ўзингники?

— Қизиқсан, жўра. Меники бор. Ўғилчам ҳозир тўрт ёшга кирди.

— Соғинибсан-а?

— Соғиниш ҳам гапми!

Шербўтанинг Баҳромга ҳаваси келди. Кўз олдида Басоат пайдо бўлди. У илгаригидай шўх, қувноқ эмас, қандайдир маънос бўлиб тавдаланди.

— Сен бахтлисан, дўстим, — деди Шербўта, оғир хўрсиниб.

Баҳром жилмайди. Шу пайт поезд вагонларини бир-бирига шарақлатиб уриб, силкиниб тўхтади. Чалқар станцияси экан. Гала-говур билан вагонга қоплар қўтарган бир неча киши чиқди. Шулардан иккитаси Шербўталар купесига кириб, юқориги полкаларни эгаллашди.

Шербўта билан Баҳром ўз жойларида чалқанча тушиб ётишди. Ҳар ким ўз хаёли билан банд. Кўп ўтмай Баҳром ёнбошига ётди-ю, аста хуррақ ота бошлади. Шербўта унга ҳавасланиб қаради-да, дилида: «Бажо» хотиржам. Оиласи олдига кетяпти. Хотинидан гап очса, оғзидан бол томади. Мен-чи? Мен худди борадиган жойи йўқ дарбадарга ўхшайман... Басонинг ҳоли нима кечди экан?.. Борди-ю, «қорахат»дан кейин умидини узиб турмушга чиқиб кетган бўлса-чи?..» деди ўқсиниб.

Шербўтанинг ороми йўқолди. Кўнгли бузилиб, кўзлари ёшланди. Шу лаҳзада у ўзини бамисоли кимсиз сағир боладек ҳис этди.

Поезд бир маромда ҳансираб, қоронғи тун пардасини ёриб, тинмай олға интиларди.

ҚУШ УЯСИДА КЎРГАНИГА АМАЛ ҚИЛАДИ

Шербўта операция бўлиб ётган кунлари Кимсан раисполкомга раис бўлиб тайинланди. Биринчи кундан бошлаб у иш фаолиятини тубдан ишчанлаштириб юбор-

ди. Йдорага элдан бурун келиб, ҳаммадан кейин кетар, раисполкомдаги фаррошдан тортиб то масъул ходимгача қўл бериб қуюқ сўрашарди. Бу борада у дадасининг «Ха, муомалада гап кўп. Муомала билан одамларни қул қилиш мумкин, деган насихатига амал қиларди.

Дарҳақиқат, «муомала» тез кунда ўз самарасини кўрсатди. Аппаратда: «Раисимиз жуда ширинсўз, хушмуомала чиқди» деган гаплар тарқалди.

Кимсан Шамсиев ташаббускорликда ҳам анча илгарилари. Район ер шўъбаси бошлигини чақириб, махсус жадваллар туздиришни топширди. Жавалларда урушдан аввалги йиллари ва уруш даврида район қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ишлаб чиқарилиши ва келгуси режалар экин турлари бўйича катта оқ картов қозонларда акс этди. Шу хилдаги жадваллар бошқа тармоқлар бўйича ҳам тузилди. Раис бу жадвалларни ранграмкаларга солдириб, ўз кабинети ва қабулхонаси деворларига остириб қўйди. Райондаги бошқа ташкилотларга ҳам, ўз соҳалари бўйича шундай жадваллар тузилишни топширди. Ходимларга шу каби жадваллар чизилган ён дафтарлар олиб юришни жорий қилди. Ходимлар раиснинг ҳузурига қўлларида ўша дафтарча билан кирадиган бўлишди...

Шамсиев ҳар гал: «Ташаббускорлик хосиятли нарса. Янги ташаббус тилдан-тилга ўтиб, катталарнинг диққатига сазовор бўлади. Катталарнинг оғизига тушди-ми, ўсимга йўл очилди дейвер»,—деб қўяр ва ўзини ташаббускор сифатида шухрат қозониб, тез орада катта лавозимга кўтарилишини хаёл кўзи билан кўриб турарди.

У раисполкомда ишни дастававл маъмуриятдаги икки кишини алмаштиришдан бошлади. Унинг фикрича ҳайдовчи билан оммавий бўлим мудири, бири ўнг қўли бўлса, иккинчиси чап қўли эди. Буларсиз иш кўнгилдагидек бўлмайди. Ана шулар ишончли кишилар бўлиши керак эди. Тезкорлик билан уларни алмаштириш йўлини ҳам пухта ўйлаб қўйди...

Эртаси кун ирталаб у ижроқўм котибини ўз хонасига таклиф қилди.

— Валихон ака, сизга бир илтимос, агар катталикка буюрмасангиз... — раиснинг юзида ийманишга ўхшаш ифода қалқиди.

Валихон ака паст бўйли, тўлагина, юзи оқ-сарикдан келган, хиёл чўзиқ, қушбурун, сочи ва соқол мўйловчи

топ-тоза қирилган ёши қирқнинг тепасида, кўп йиллардан бери ижроқўм котиби бўлиб ишлайди, анчагина раисларни кўрган туйғун, ҳозиржавоб киши эди. Қайси бир хислатлари учун тенгқурлари уни «Валихон олчи» дейишарди.

— Марҳамат, — деди, у ўзига хос таовзе билан қулогини динг қилиб.

— Шофёр йигит масаласи... — Раис андак чайнаиб олди. — Биласиз, ҳали Оқтошдан кўчиб келганимиз йўқ. Баъзан кечалари Оқтошда ётиб қолишга тўғри келади. Шунинг учун ҳайдовчи йигитга малол келмайдиган иш қилсаммикан девдим...

Валихон ака раиснинг мақсадига дарров тушувди.

— Жа саз бўлади-да, Кимсан Шамсиевич.

— Аммо менга сал ноқулайроқ бўляпти...

— У ёғидан сиз хотиржам бўлаверин, Кимсан Шамсиевич, буни мен ўз зиммамга оламан.

Кимсаннинг юзида қониқин аломати акс этди, «Гапга тушунадиган котиб экан. Буни ишга солса бўлади», деди ичида.

— Барака тошинг, Валихон ака.

— Хотиржам бўлинг, Кимсан Шамсиевич, айтганингиздан зиёда бўлади.

— Миннатдорман.

Котиб орқага тисланиб хонадан чиқиб кетди-да, кечки соат бешда ҳайдовчи йигитни раис ҳузурига олиб кирди.

— Кечирасиз, Кимсан Шамсиевич, — тик турган ҳолда мурожаат қилди у, — бир шахсий иш билан кирганим...

Кимсан ҳайдовчи йигитни кўриб, гапга тушунган бўлса ҳам, ўзини гўлликка солиб сергақланди.

— Хизмат?

— Хидиржон билан менда бир фикр туғилди. Сиз кўп вақт кечалари Оқтошда ётиб қоласиз. Хидиржон «Менга ноқулай бўлади» деб, жуда қисиняпти. Шунинг учун илтимос билан кирдик. Хидиржонга рухсат берсангиз.

Кимсан қаддини тиклаб ажабланди. Гўё бу гап унинг учун қутилмаган воқеа бўлгандек, чеҳраси хиралашиб, бир мунча жиддийлашди. Зоҳиран ажабланаётган бўлса ҳам, ботинан: «иш айна муддаодагидек...» деб севинаётганди. Шу йўсин ажабланган киефада Хидиржонга юзланиб:

— Йя, бу қанақаси бўлди?! — деди эътироз оҳангиди.

Қўл қовуштириб турган котиб раиснинг қилиғига дафъатан тушунолмади ҳайрон бўлди. Худди уни танимаётгандай тикилди. Кимсаннинг хиёл қисқик кўзлари гайри-табиий чақнаётганини сизди. Дилида: «Тавба! Найрангини қара-я! Еш бўлса ҳам анча қув кўринади. Хай, майли...» деди-да, Хидиржонга боқиб, «гапиринг!» маъносида бош ирғади.

— Ҳа, шунақа, ўртоқ Шамсиев, — деди Хидиржон тасдиқлаб. — Сиздан илтимос.

Кимсан ноилож бўлган алпозда елкасини учирди:

— Нима ҳам дердик. Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Сизлар нима десаларинг шу-да.

Кимсаннинг юзида турли ифодаларни уқитаётгандай тикилиб турган котиб аллақандай бир ғалати таассурот остида истеҳзоли кулимсираб ичида «қойил...» деб қўйди.

Шундан кейин Валихон ака билан Хидиржон кетма-кет хонадан чиқишди.

Эртаси куни Хидиржон ГАЗ-67 ни Мирзажон деган йигитга топширди. Мирзажон бир неча ой муқаддам ярадор бўлиб фронтдан келганди. У Саримсоқ Кенжаевнинг укаси, Кимсаннинг жиғини эди.

Исполкомнинг оммавий ишлар бўлими мудирини бўлиб ишлаб келаётган Шарипов ўрнига Муяссархоннинг қайниси Бекназар Бердиев деганни олиб келиб қўйди. Бу тadbирни Кимсан Манниёз акаси орқали енг ичида амалга оширди. Бекназар ишга тушгач, Кимсан ўзининг тadbиркорлигидан қувониб: «Та-ак, бу иш ҳам силлиқ-қина битди...» деб таъкидлаб қўйди.

ХЕШ БОЙВАЧЧА ИЗИДАН

Кимсаннинг ўрнига раис муовини вазифасига Мерган қишлоқлик Шокир Азимов тайинланди. У Андижондаги қишлоқ хўжалик техникумини битириб, МТСда агроном бўлиб ишлаб турган пайтда уруш бошланиб қолиб фронтга кетганди. Уч йил фронтда бўлиб, чап елкасидан майибланиб, икки жанговар орден, бир неча медаллар билан қайтди. Келиб МТСда, ўша эски ўрнида ишлаётган эди. Ижроқўмга ўтиб ишлаб турган кунларининг бирида навбатдаги мажлис бўлди. Мажлисда

экин режалари муҳокама қилинди. Азимов «Ғайрат» ва «Комсомол» колхозларининг пахта ҳосилини белгилаш устида Шамсиев билан тортишиб қолди. У: «Бошқа колхозларга нисбатан уларга ҳеч қандай асоссиз кам ҳосил белгиланапти» — деб туриб олди. Шамсиев эса ўз шахсий манфаатини кўзлаб, уларнинг пахта ҳосилини камайтирмоқчи эди...

Кўпчилик ижроқўм аъзолари Азимовнинг фикрини қувватлашди. Ижроқўм Азимовнинг таклифи бўйича қарорга келди. Бу мағлубият Шамсиевга жуда қаттиқ ботди. Ичида: «Ҳаф, сеними!» — деди гижиниб. Лекин у олган сабоқларга амал қилиб, дарҳол ўзини босди. «Тишининг оқини» кўрсатиб: «Бу колхозларнинг шароитини мендан кўра сизлар яхшироқ биласизлар, балким мен янглишаётгандирман...» дея, ўзига хос муғомбирлик билан, силаб-сийпаб вазиятни юмшатди. Гўё орадан ҳеч қандай гап ўтмагандай бўлиб, мажлисни давом эттирди.

Ижроқўм мажлисидан икки ҳафта ўтгач, Мерган қишлоғидаги «Искра» колхозининг раиси Мўмин Давлатов бандалик қилди. У анчадан бери бетоб ётганди. Бу хабарни Шамсиев эшитиб дилида: «Та-ак, иш юришадиган бўлди...» — деди умидворлик билан.

Давлатов ўлиmidан ўн кунча кейин райком бюросида «Искра» колхозини раислигига номзодлар муҳокама қилинди. Бюрода икки-уч киши устида гап юритилди. Шамсиев: «Менда бошқа таклиф бор» — деб ўридан турди. Юзига жиддий тус олиб, тапширманд оҳангга деди:

— Ўртоқ бюро аъзолари! Давлатовнинг узоқ касал бўлиши ва яна айрим сабаблар билан колхоз оғир аҳволга тушиб қолди. Раисликка зўр одам топмасак бўлмайди. Менда бир таклиф бор-у, лекин юрагим юлингандай бўлади-да, — Шамсиевнинг қиёфаси ачингансимон товланиб, бир зум тўхталиб қолди. Бюродагилар сергаклайишди. — Ўртоқ Азимов, ўзи агроном, шу қишлоқлик, каттаюкичлик уни ҳурмат қилади. Баъзи четдан келган раисларга ўхшаб: «Колхоз билан ҳали танишганимча бўлганим йўқ» деб, ишни найсалга солиб юрмай, сайлашган кунидек ишга киришиб кетаверади. Албатта, менга оғир бўлади. Аммо иложимиз қанча. Колхознинг иши юришса ўзимизга осон бўлади. Ижроқўм ёниб кетмас, одам топилиб қолар, — деди-да, Шамсиев «таклиф маъқулми?» дегандай, бюродагиларга назар ташлади.

Эртаси куни кечида колхозчилар йиғилиши бўлиб, Азимов бир овоздан раислик лавозимига сайланди.

Бир ҳафтадан кейин райкомнинг навбатдаги бюросида Азимов ўрнига ижроқўм раиси муовинлигига номзод муҳокама қилинди. Унга қадар Шамсиев номзод устида ҳар тарафлама ўйлашиб, масалани пишириб қўйганди. Бюрода Мансурова мактаб мудири бўлиб ишлаётган Нурматовнинг номзодини таклиф қилди. Муҳокама бошланди. Шамсиев сўзга чиқди:

— Ўртоқ бюро аъзолари! Сизлар яхши биласизлар, ижроқўм маъмуриятида ҳамма касбдан бору, лекин агроном йўқ. Битта агроном бор эди, у ҳам колхозга раис бўлиб кетди. Эндиликда ижроқўм тажрибали агрономга муҳтож. Ахир, районимиз қишлоқ хўжалиги райони-ку! Шунинг учун мен таклиф қилардимки, РайЗО да қўйиллардан буён агроном бўлиб ишлаётган Салим Латиповни тавсия қилсак. У катта тажрибага эга, районни беш панжасидай билади.

Муҳокама давом этди. Мансурова: «Латипов бўлмайдими, ўта фаолиятсиз одам» деб, қарши чиқди. Яна бир бюро аъзоси Мансурованинг фикрига қўшилди. Бир неча бюро аъзоси «раиснинг илтимосини инobatта олиш керак» дейишди. Шамсиев яна сўз сўраб ўрнидан турди:

— Ўртоқ Мансурова! Баъзи кишилар камтарин одамни кўриб қолишса «қўрқоқ» ёки «фаолиятсиз» дейишади. Аслида бундай эмас. Ҳозир уруш вақти, фаолиятли одамни қаердан топамиз? Ахир Латипов билан бевосита мен ишлайман-ку! Ундан ҳам зўр агроном қаерда тайёр турибди экан? — деди-да, гина қилган қиёфада Бегматшоевга юзланди, — ўртоқ Бегматшоев! Шундай тажрибали агрономнинг қадрига етмаслик инсофдан эмас, Латипов муносиб кандидатура, — деди овозини бўрттириб.

Бегматшоев икки-уч йилдан буён шу районда ишлаётган бўлса ҳам, негадир Латиповни яхши билмас экан, шу ваздан у қатъий бир фикр айта олмади. Райкомнинг иккинчи котиби Курчин эса районга келганига бор-йўри бир ой бўлган. Шундай қилиб Шамсиев бюрода ўз фикрини ўтказди. Област ташкилотлари ҳам рози бўлишди.

Уч кундан кейин район кенгаши сессиясида Салим Латипов «Районни беш панжасидай биладиган тажрибали агроном» сифатида ижроқўм раиси муовинлигига сайланди.

Салим Латипов эллик ёшларда, ўрта бўйли, тўладан келган, қориндор, юзи бугдойранг-чўтир, кўзлари қисик, камгап, сўхтаси совуққина шахс. Шу боисдан бўлса керак, уни билган кишилар «Салим палағда» дейишади.

Кенгашда иштирок қилган Саримсоқ Кенжаев кенгаш тугагач, Кимсан акасини янги муовин билан табриклаш ва эшитган гапларини унга етказиш учун ошиқди. Лекин Шамсиевнинг хонасига кирди-чиқдилар бўлиб бир соатча кутиб ўтирди. Охири Валихон ака иккита семиз папка қўлтиглаб чиқди-ю, Саримсоқ хона эшигидан бош суқди. Ичкарига кирибоқ дабдабали вазиятни кўриб, беихтиёр дол бўлди...

— Ака, сиз ўзингиз Латиповни яхши биласизми? Кимсан Саримсоққа синовчан боқди.

— Ҳа, нимаёйди? Яхши биламан.

Саримсоқ ўйланди: «Ўзи уни яхши билар экан-у, балки мен эшитган гаплар нотўғридир? Айтсамми-айтмасамми?» Кимсан хитоб қилди:

— Ҳа, гапир!

Саримсоқ юраги бетламайроқ гапга тушди:

— Бир-иккитаси кенгашда «Шамсиев Салим палағдани ижроқўмда тузлармикан?» деб гудурлашиб ўтиришди...

Кимсан мағрурона ҳо-ҳолаб кулди. Саримсоқ еросимага тушди. Кимсан баланд димоғ билан унга илжайди.

— Яна нима дейишди?

— Кенгаш тугаб кўчага чиқувдим, кўчада иккита нотаниш киши «Тўғри айтасан. У ўз номи билан «Салим палағда», ҳамма уни Латипов эмас, «Салим палағда» дейди. Шунинг учун ҳам йигирма йилдан бери РайЗО да сасиб ўтирибди. Ҳаётда биронта ишни урдасидан чиққанини билмайман», деди. Кейин бир-бирлари билан хайрлашиб кетишди.

Кимсан яна кулди.

— Шу холосми?

Саримсоқ «ҳа, бу гаплар озми?» дегандай, Кимсанга тикилганча анқайиб қолди. Кимсан ўриндиққа ўрнашиброқ ўтирди-да, жиддий қиёфада салмоқлади:

— Укажон, сен жа гўрсан. Бунақа гапларга ақлинг етмайди...

Шу пайт телефон жиринглади. Кимсан трубкани олди. Саримсоқ ўйланди: «Балким, гўр бўлсам бордир.

Қани буёғини эшитай-чи». Кимсан «бир соатдан кейин» деб трубкани жойига қўйди.

— Укажон, мен Латиповни яхшилаб ўргандим. Ҳа, уни «Салим палағда» дейишлари жуда тўғри. Ҳақиқатдан келажаги йўқ бир сушт одам. Укажон, менга какраз шунақа муовин керак-да. У мен билан амал талашмайди, нима десам оғзимга қараб тураверади! Қолаверса шунақа сусткашлар орасида менинг фаолиятим янада яққолроқ кўринади. Энди тушунарлими, укажон?

Саримсоқ ўнғайсизланиб, хиёл қизаринқиради.

— Тушундим, акажон.

— Та-ак. Энди анави юзсиз Азимов деганинг бўлса, мен унга кўрсатаман қанақа қилиб мен билан олишишни. Ижроқўмдан қойил қилиб сурдим. Бироз колхозда ишлаб турсин. Кейин кўради. Колхозда уни илинтириш жуда осон. Сибирга беш-ўн йилга бадарга қилиш — бу чепуха... Хўш? Қани, сенингча рақибинг йўлингда юз бўлиб тургани маъқулни ёки четроқда тошини терганими?

Саримсоқ қисиниб-қимтиниб деди:

— Албатта четроқда бўлгани яхши.

— Ҳа, баракалла. — Кимсан ўзининг тadbиркорлигидан мағрурланиб, қаддини тиклади. Бир лаҳза Саримсоққа маъболи тикилиб тургач, гапни якунлади. — Укажон, сен ўсишинг керак, сенинг келажагинг порлоқ. Шунинг учун, сен, бу гаплардан ўзингга етарли хулоса чиқариб олмоғинг лозим.

— Раҳмат, акажон...

— Ҳа, шундай бўлсин.

Саримсоқ ўзида йўқ, келгуси истиқболлар оғушида Кимсанинг хонасидан чиқди.

ФОЖИА — ИСЕН ИФОДАСИ

Ёз озқлаб қолганди. Шамсипакар бутун наҳорликни барвақт қилди. Санобарбибига: «Бугун пайшанба, гўшт-ёғ чаққон бўлади, тезроқ боришим керак» деб, кун чиқмасдан бозорга жўнади.

Кимсан отасидан кейин нонушта қилиб ўз ишига кетди. У кўча эшиги олдида борганда Санобарбиби унга: «Ҳой, болам, бугун пайшанба, кўп кечга қолма» — деб таъкидлаб қўйди...

Шу кунларда Адолат ҳаёт билан мамот қирғоғида юрганди. Юраги гап, қўли ишга бормасди. У кун тушдан оққан маҳали тўрт яшар ўғилчасини ва икки ярим яшар қизчасини олиб Шоди билан бирга онасини кўргани борди. Шу баҳонада «ашаддий чайқовчи»ликда айбланиб тўрт йилга кесилиб кетган Парда тоғанинг бола-чақасидан ҳам хабар олмоқчи бўлди.

Адолат онасининг уйида кўп ўтирмади. Онаси билан ҳол-аҳвол сўранди-да, «қайтиб келиб бемалол гаплашиб ўтирамиз» деб, олиб келган қанд-қурслардан бир қисмини қозонга ўраб Парда тоғаникига кетди. Болалари Шоди билан онасининг уйида ўйнаб қолишди.

Адолат кўчадан кириб келганда тоғанинг хотини Қундуз хола бошини боғлаб айвонда ётганди. Бир эски қорамтир тўшак тагида, бир кўримсиз малла бўш тўшакни устига ёпинганди. Хола инқиллаб базўр ўрнидан кўзғалиб Адолат билан кўришди.

Қуриб кетгур безгак, бор жонингни танингдан суғуриб оларкан, — деди хола тўсатдан пайдо бўлган эътиборли меҳмондан ҳижолат тортган қиёфада.

Адолат кигизга чўкаркан уни тинчлантирди:

— Ётаверинг, хола, безовта бўлманг, ётаверинг.

Хола бошини ёстиққа қўятуриб ўчоқ бошида тимирскиланаётган қизчасини чақирди:

— Маҳбуба! Келақол, қизим, опангни тагига тўшак сол, дастурхон ёз.

Ярим қарич сочини икки ўрим қилиб, чўчайтириб олган беш олти яшар қизча чошиб келди.

Адолтнинг «қўйинг, Маҳбубахон, овора бўлманг» деган илтижосига қарамай, қизча ичкаридан тўшак олиб чиқди, дастурхон ёзди, патнисда тўртта қинғир-қийшиқ қотирма арпа нон кўтариб келди.

— Қизим, чой қўй, қозондаги думбулингни тезроқ қайнатиб пишир.

— Хўп, ая.

Хола Адолатга юз ўгирди:

— Маҳбуба менга катта дастёр. Акаси опалари билан далага кетишган, колхоз фронт учун маккажўхори ўрдираётган экан, ўша ердан думбул топиб келишяпти.

Адолат ичида: «Ҳа-а, қозондаги думбул, демак ўша ердан экан-да, қотирмани болалар ўзлари қозонда пиширишти-да» — деб қўйди ачиниб.

Адолат Қундуз холани кўрмаганига, икки ой бўлди. Назарида икки йил бўлганга ўхшарди. Холанинг юзи

бужмайиб, пешонасидаги уч қатор ажин янада чуқурлашибди, кўзлари қаърига ўрнаб, киртайиб қолди. Рангида ранг йўқ, сочлари опшоқ. Адолат хўрсинди. Парда тоғанинг йўқлиги бечора холага наҳот шунча таъсир қилса. Таниб бўлмайдиган бўлиб қопти-я.

Адолат босиқ овозда хола билан суҳбатлашар экан, гап орасида атрофга назар солди: Саҳни кенг ҳовли. Кўчадан кираверишда айвонга қаратиб кўтарилган ток, кўрғон атрофида ўнча ҳар хил мева дарахтлари, ўрта майдон экинга мослашган, Лекин ҳеч нарса экилмай, ўт босиб ётибди. Айвонга соябон бўлиб турган ток новдалари хомтоқ қилинмаганидан қалин тортиб, говлаб кетган, осилиб турган шингиллар офтоб юзини кўрмай шўр босиб, яриб ётибди.

Адолатнинг кўнгли зирқиради ва шу оғ: «Оёғим оғрийдиган бўшқолди, бундан кейин шолингизни эколмайман, менга рухсат беринг...» деган товўш қулоғига чалиниб, ғалати сесканди, ўзини ноқулай сезиб, нигоҳини тоқдан узиб кўрғон этаги томон қаради. Кўзи бирдан айвон чеккасида, устун ёнида, оёқларини осилтириб ўтирган тўрт ёшлардаги ўғил болага тушди. Бола яланғоч, қўлида бир шингил кўм-кўк узум, меҳмонга тикилиб ўтирарди. Адолат кўркам кийинганиданми, ёки нотаниш бўлганиданми, бола ундан кўз узмасди. Адолатнинг кўзи унинг кўзи билан тўқнашди-ю, тек туриб қолди. Гўё бола унга: «Дадамми нима қилдинг? Бизни дасиз қилиб, ҳолимизга қулгани келдингми?» деяётгандай туюлиб, кўнгли бузилди, хўрлиги келди. Сабри чидамай кетиш ҳаракатига тушди. Лекин Қундуз хола ундан умидвор бўлиб ўз дардидан гап очди:

— Адолатхон синглим, билолмай қолдиқ, бировнинг мушугини ништ демаган Парда тоғангиз ҳукуматга нима ёмонлик қилдйкин?

Ўпкаси тўлиб ўтирган Адолат дабдурустдан: «Э, хола, ҳукуматда нима гап, бари иллат бизнинг уйдагиларда...» демоқчи бўлдию, ўзини тутди. «Йўқ, майда гап кўпайиб ўлади. Уларга ким тенг кела олади? Икки орада ўзим ёмонотлиқ бўшқоламан» деган тўхтама келиб, холага ҳамдардлик билдирди:

— Хола, мен аминманки, тоғамда ҳеч айб йўқ. Тез кунларда оқланиб келишига қаттиқ ишонаман.

— Вой тилингиздан айланай, қанийди тезроқ кела қолса. Бизни ўтиришимиз шу. Эртага кунимиз нима кечади, билмаймиз.

— Хола, озгина сабр қиптуринг...

— Шунақаю, синглим, — Адолатнинг сўзини бўлди хола, — жўжабирдай жон қон-қақшаб ўтирибмиз, кўртан ҳар бир кунимиз дўзах. Буни фақат худонинг ўзи билади, холос.

Адолат нима деб холанинг кўнглини олишни билмасди. Ўз ёғида ўзи қоврилиб, дами ичида, бошини куйи солиб сасиз ўтирарди. Қундуз хола эса ўз дарди словида чўр бўлиб, нажот изларди:

— Адолатхон синглим! Кимсанбойга айтинг, у киши бош қўшса, тоғангиз тезроқ келармиди...

Холанинг бу илтимосидан кейин Адолатнинг юрагидаги бир дард икки бўлди. У унсиз нидо қилди: «Э-е, соддадил бечора холам! «Бош қўшса» деб зорланади-я! Ахир бу қабиҳ ишга Кимсан ўзи қўл урган-ку! Бу сирни холамга мен қайси тил билан айта оламан?! У тошмеҳр ҳукмрон билан мен бирга ҳаёт кечираман-ку! Холамга қайси юз, қайси виждон билан «хўп, айтаман» деб ваъда берайин?! Э, Худо, осмон узилиб бошимга тушса-ю, мен бу бедаво дарддан қутила қолсам...?! деди-да, Адолат ўзини босиб, бемажол оғиз жуфтлади:

— Хола, жоним билан...

Адолатнинг «жоним билан» дейишида ўзгача маъно бор эди. У шу кезде хола учун жонини фидо қилишга тайёр эди...

Ниҳоят, у хола билан хайрлашди.

Адолат онасининг уйида узоқ ўтирмади. Юрагига ҳеч нарса сизмасди. Онаси чой дамлаш ҳаракатида бўлди-ю, у ичкарига кириб, қўлига қоғоз-қалам олиб бир-нималар ёзди... Кейин онасига: «Зарил ишим бор» — деган ваз айтиб, чойга ҳам ўтирмай, болаларини олиб уйга қайтди. Болалар Шоди билан кўчада ўйнаб қолишди-ю; Адолат ичкарига кирди. Ичкарига кириб, ўзини қўйгани жой тополмасди. Қаёққа қарамасин кўз олинди Қундуз хола уйдаги аянчли манзара гавдаланар, яланғоч бола намоён бўлиб унга: «Дадамми нима қилдинг?...» деб мўлтираб қалбини пора-пора қиларди. Диққати ошиб, юраги гушчиллаб урар, чакка томирлари ўтдай ёниб лўқиллар, асаби қўзиб лаблари пир-пир учарди. Кўзига олам қоронғу бўлиб, ўз ҳаётидан нафратланди. Йўқ! Йўқ! Муҳтожлик гирдобида ғарқ бўлаётган жабрдийда холанинг ночор аҳволига у бефарқ қараб туролмайди! Ҳимоясиз гўдакнинг аччиқ таънасига чидолмайди! У зулм ва жаҳолатга қарши курашади!

Адолат ич-ичидан ёниб бемор хола оиласини ҳимоя қилиш чорасини изларди. Лекин, қўлидан ҳеч нарса келмаслигини ўйлаб, чорасизлигига лаънатлар ўқирди. Эҳ, нима қилсин, қўл-оёғи билан бу тошмехр, золим оила кишанида занжирбанд-ку! Қани энди, бу нопок оиладан фориг бўлса, қанчалар бахтиёр бўларди!..

Ниҳоят Адолат сабри чидамай ўзини каравотга отди, йиғига эрк берди...

Кимсан ишдан кун ботаётган чоғда келди. Онаси тоқ остидаги балинд сўрида хонтахтага тирсагини қўйиб писта чақиб ўтирганди. Кимсан машинасини кузатиб ҳовлига қадам қўйиши ҳамон Санобарбиби ўғлига заҳарханда қилди:

— Анали зоти паст «арзанданг» онасиникига бориб келиб, ошга қовон ҳам осмай, уйда гумдон бўлиб ётибди. У ер юткуринг пайшанбаним унутган бўлса керак!

Санобарбиби «зоти паст арзанданг» сўзини аччиқ киноя билан, бўрттириб айтди. Кимсан бир зум гезариб турди-да, тўнини тескари кийиб, ичкари кирди.

Адолат каравотга дум тушганча ётарди. Кимсан қўли билан туртиб ўшқирди:

— Ҳа яна нима бало бўлди?!

Адолат индамади. Кимсан уни қаттиқроқ туртди.

— Ҳой, манжалақи, сенга айтаяпман!

Адолат қаддини тиклаб каравотга ўтирди. Гулдай юзи бўртиб, жигарранг тус олган, кўзлари қонга тўлиб, қовоқлари шишган, қалам қошлари ғамгин чимирилганди. Жағи асабий қимирлаб, лаблари титради-ю, лекин своя чикмади. Кимсан ғазабланди:

— Нимага ўпшайиб турибсан?! Овангникидан нима балони орттириб келдинг?!

Адолат оёққа турди.

— Менинг онамга тегманг! Ҳар анча бало бўлса ўларингдан ортмайди!

Адолатнинг кескин жавоби Кимсаннинг асабига тегди. У туюқди.

— Ифлос, ҳаддингдан ошма!

— Оғзингизга қараб гапиринг! Мен эмас, сиз ифлослик қилиясиз!

— Нима-нима! — Кимсан Адолатнинг елкасидан олиб қаттиқ силтади.

— Қўлингизни тортинг! Парда тоғадай бир беозор камбағални қаматишдан ҳам ортиқ ифлослик бўладими?!

Кимсан дарғазаб бўлди.

— Сен, аблаҳ, яна ўша ярамасга ён босяпсанми?!

— Парда тоға ярамас эмас, сиз ярамас! Жўжабирдай жонни қон йиғлатиш фақат сиз, ярамаснинг қўлидан келади!

Кимсаннинг асаби қайнаб, ўзини туюлмайд қолди.

— Оғзингни юм, зоти паст гадоёвачча!

Кимсан «зоти паст гадоёвачча» деб, Адолатнинг бева онасининг камбараллигини пеш қилди. Бу ҳақорат Адолатга жуда қаттиқ ботди. Вужудини титроқ босиб, лаблари кўкариб кетди. Чўяндай оғир бошини кучли оғриқ қоплади. Кўзи қоронғилашди. Қалтироқ овозда Кимсанга тик боқди:

— Э, номард, ким гадоёвачча? Ҳимоясиз гўдаклар-ризиқига чанг солган сизлар-ку, юлғич гадой! Сизлардан зоти паст одам борми?! Сиз пасткашлар билан бирга ҳаёт кечиргидан кўра, ўлган минг қатла афзал!—деди-да гандираклаб бориб, шкафдан бир шиша сиркани олиб, даст кўтариб ичиб юборди...

Эр-хотин можаросидан воқиф бўлган Санобарбиби, гўё ҳеч нарса билмагандай, пинагини бузмай писта чақиб ўтираверди.

Бехос кўчадан кириб келган Шоди ичкаридан чиқаётган «зоти паст гадоёвачча», «номард» ибораларини эшитиб: «Акам кеннойим билан уришяпти шекилли» деб, оёғини учида босиб бориб, эшикни аста қия очиб ичкарига мўралади. Мўралади-ю, гиламда кўкрагини чангаллаб ётган Адолатни ва шкаф олдидаги бўш шишани кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди...

Адолат кечаси билан беҳуш ётиб, тонготарда жон берди. Эрталаб Санобарбиби элдан бурун қора либос кийиб: «Войдод, бебаҳо келинимиздан айрилиб қолдик» деб, ҳовлини бошига кўтарди.

Кўнгил сўраб келган хотинларга: «Умри қисқа экан, бандасининг қўлидан нима ҳам келарди, яратганининг иродаси. Худо раҳмат қилгурнинг тилагани бор экан, жума куни бандалик қилди»—дея бости-бости қилди...

Адолат икки болани етим қолдириб, фожиа сирини ўзи билан бирга тупроққа олиб кетди. Аммо унинг бевақт ўлими Шодининг қалбида оғир доғ қолдирди. У камгап, серўй бўлиб қолди. Ота-онаси билан ҳам ёзилиб-гаплашмай қўйди...

ПУЛАТ ХҲУРОЗНИНГ МАРДЛИГИ

Шербўта билан Баҳром тушган поезд ниҳоят, манзилга етиб келди. Миробод станцияси. Перронда одамлар у ёқдан бу ёққа югуришади. Рўшарада ўша деворлари қизил пишқ пишқли, томи оқ тунукали вокзал биноси. Унинг қибла тарафидаги сартарошхона, буфет, омбор, улар этагидаги тут дарахтлари ва дарахтлар ортидаги экинзор ўша-ўша. Булар ҳаммаси иккисига ҳам таниш-қадрдон. Лекин Оқтошга бориш учун нариги станцияга тушиш керак. Шербўта Мирободда кам бўлган.

Вагондан Шербўталар билан кетма-кет проводник ёрдамида иккита артеллериячи кийимидаги ярадор тушди. Бири кичик лейтенант, иккинчиси сержант. Иккови ҳам қўлтиқтаёқли, биттадан оёқлари йўқ. Уларни Шербўта кеча Ташкент вокзалида кўрганди. Шу томонлик эканларини билмаган экан.

Баҳром вагондан тушибоқ, биронта таниш учрамикан, деган умидда перронда юрганларни кўздан ўтқаза бошлади. Шербўта эса кўзига иссиқ кўринган кишилар ва вокзал манзарасини бошдан-оёқ синчковлик билан кузатарди. Ногоҳонда эътибори омбордан сал нарида тут кесаётганларга тушди. Иккита оқ ятакли мўйсафид ошпақчоқ билан зўр бериб тут кесар, бир аёл билан яна бир ўсмир, ҳеч ким билан иши йўқ, кесилган барғи икки эшак аравага пешма-пеш юклашарди. Шербўта ўсмирда ёшлигини кўраётгандек бир пас унга тикилиб қалди. Шу чоғ омбор рўшарасида тўхтаган вагондан ўн-ўн беш ярадор ҳарбий тушди. Перронда вагонларга жаланглашиб юрган бир гуруҳ қария ва ёш болали хотинлар чувиллашиб ўша ҳарбийларга қараб югуриб қолишди. Учта қария апил-тапил ҳарбийлар билан кўришди-да, ўзларини вагонга отишди. Сал ўтмай бир пилотка кийган икки оёқсиз ҳарбий йигитни икки қўлтиғидан суяб ерга олишди. Учинчи кекса тўрт филдиракли аравагани кўтариб тушди. Бир зумда перрон қий чув бўлиб кетди. Тут кесишадиган мўйсафидлар ошпақчоқларини тут каллагига қўйиб, анчагача уларга қараб қотиб туришди. Сўнг бошларини чайқашиб, бир-бирларига алланима дейишди-да, яна ўз ишлари билан машғул бўлишди.

Шербўта машиналар овозини эшитиб, йўлга қаради. Бир студебеккер, бир ярим тонналик «ГАЗ» машинаси

ичкаридан чангитиб чиқиб келди-да, қатор келаётган араваларни қувиб ўтиб, темирйўлга қадалган бостирма олдида тўхтади. Аравалар ҳам бири-кетин келишиб бостирмага қараб қатор тизилишди.

У яна ҳалиги ярадор тушган вагон томон қаради. Перрон анча сийраклашиб қолганди. Охирида икки кекса билан икки ярадор йигит жуфт-жуфт бўлиб келишарди. Улар ортидан рўмоли қўлида, яланғош, оқ сочли бир хотин киши келарди. Унинг икки кўзи вагонларда эди. Шербўталарга яқин келиб, мунг тўла нигоҳда бир унга, бир Баҳромга жовдираб тикилди-да, алланима демоқчи бўлиб лаблари қимирлади. Аммо киртайиб қолган кўзлари Шербўтанинг сертиртиқ юзи ва Баҳромнинг ожиз кўзи ва ногирон қўлида қандайдир маъно уқиди чоғи, сассиз аста бурилиб, вагонлар бўйлаб тамгин юриб кетди.

Поездни жўнатиш учун қўлида байроқча ушлаб келаётган навбатчи лол турган (Шербўтанинг ҳолатини кўриб, ёнига келди.

— Она-да, бечора, она-да, — деди у. Шербўтага меҳрибонлик билан боқиб.

Шербўта навбатчига қараб бошини ликиллатди.

— Икки йилдан бери, худонинг берган куни поезд келишини пойлайди. Икки йил бўлди, ўғлидан хат йўқ. Йигирма ёшга кирган, ёлғизгина ўғли бор эди. Ўзи шу Мирободлик. Минг тушунтирсак ҳам йўқ, келгани-келгани. Эри Халхин қўлида, япон урушида ҳалок бўлган.

Шербўта хўрсиниб қўйди, сўнг Баҳромнинг кетидан аста-секин машиналар турган ерга юрди. Бироқ машиналар ҳам, аравалар ҳам Жийдакашага боришмас экан. Охири катта йўлга чиқиб, бир йўловчи аравани учратишди. Аравани озгин, ранги захил, чўққисоқол чол ҳайдаб борарди. У жийдакаша аҳолиси учун магазинга бир бочка лампамой олиб кетаётган экан.

Кун тепага келган пайт икки фронтчи дўстлар чолнинг аравага жойлашиб олиб, йўлга чиқишди. Араванинг мойсираган филдираклари гийкиллаб борарди. Аравақаш чол ҳар замонда бир «чух-чух» деб қўяр, ориқ саманот чуқур-чуқур нафас олиб, бир маромда босарди.

Ниҳоят улар қишлоққа кун ботарга яқин етиб келиб, Баҳромларнинг ҳовлисига пиёда йўл олишди. Булар ҳовлига кириб боришганда, Баҳри хола ҳеч нарсадан хабари йўқ, кекса балх тут тагида аллақандай ямоқ-ясоқ қилиб ўтирар, келини Мунисхон сал нарида, тут-

нинг ола чалпоқ соясиди келида нимадир туярди. Сочини бошидаги қизғин дуррачага қўшиб чамбарак қилиб олган. Устидаги нурсиз қалами кўйлак энглари тирсагига чача шимарилган. Икки кўзи келида, келининг сопини бир меъёрда кўтариб туширарди.

Баҳром билан Шербўта кўчадан кириб келишди-ю, эшик олдида тўхтаб, манзарани бир дақиқа кузагиб туришди. Баҳромнинг сабри чидамади. Елкасидаги сафар халта тасмасини өчиб ерга қўйди. Қалтагина «ўху» деб йўталди.

— Ассалому-алайкум, онажон!

Баҳри хола, Муниҳон ва унинг ўғилчиси бараварига ялт этиб эшик томон қарашди.

— Вой, Баҳромжон бачажонам омад! Ҳай, Қодиржон! Ҳайло, дадажоват омад!

Баҳри хола аскар ўғлига пешвоз югурди. Муниҳон ўғилчасига дадасининг келганини тушунтиришга ошиқди. Бир зумда ҳовли қувончга тўлиб-тошди. Баҳри хола аскар ўғлининг бўйнидан қучиб «чўли-чўли» ўпар, Муниҳон елкасига осилиб, силкиниб-силкиниб севинч эшини тўкар, ўғилчиси эса ханг-манг бўлиб, гоҳ дадасига, гоҳ нарида турган Шербўтага қараб жовдирарди. Қаерданир пайдо бўлган қари малла ит думини қийпанглади, Баҳромнинг бағрига ташланмоқчи бўлиб, яланиб-юлқаниб, суйкаларди.

Соғинч бўсалари ва меҳр тўла кўз ёшлари меъёрига етгач, Баҳром:

— Шербўта! Кел, буёқча, жўра, — деди-да, онасига таништирди. — Бу менинг энг қадрдон ва жонажон жўрам, ўзи оқтошлик...

Шундан кейин уй эгалари ўзбекча муомалага ўтишди.

Шербўта Баҳри хола ва Муниҳон билан қуюқ саломлашди. Қодиржонни қўлига олиб, бетларидан ўпди.

Баҳри хола билан Муниҳон шоша-пиша тут тагидаги супага жой солишиб, дастурхон ёзишди. Шербўта ҳассасини ёнига қўйиб, тутга суюниб ўтирди. Унинг ёнида Баҳром. Баҳри хола эса «дийдорингга тўйай» деб Баҳромжоннинг рўпарасидан жой олди. Келинини ҳам ёнига ўтқизди. Янги кўйлак кийиб чиққан Қодиржон дадасининг кучорида суюниб ўтирарди.

Муниҳон фотиҳадан сўнг хизматга турди. Дастурхонга арча унидан янги ёпилган саккизта нон терилган патнисини келтириб қўйди. Дастурхонда шундан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Баҳри холанинг чехраси кулса ҳам,

ичидан эил кетиб ўтирарди. «Йўқчилик қурсин. Қани энди қўй сўйса!»

Уй билан битта бўлиб олиб-югуриб, хизмат қилиб юрган Муниҳон бирпасда чой дамлади. Чойнақдаги чойни олиб келиб, қайнонасининг ёнига қўйди-ю, ўзи уйга кириб кетди. Баҳри хола пиёлаларга чой қўйиб Шербўта билан Баҳромга энди узатишга улгурган ҳам эдики, Муниҳон уйдан бир тугунча олиб қайнонасига узатди. Баҳри хола «бу нима» дегандай Муниҳонга қараб қўйди-да, жавобини кутиб ўтирмай, тугунчани өчди. Тугунчида учта тугунча бор эди. Бирин-кетин уларни ҳам өчди. Бирида бир қадоқча новот, иккинчисида бир қадоқча қора майиз ва учинчисида ёнғоқ билан бодом. Новот қизаринқираган, ёнғоқ билан бодом эса қорамтир тус олган.

Баҳри хола ҳайрон бўлди:

— Буларни қаердан олдингиз?

— Сақлаб юргандим, — деди Муниҳон мийғида кулиб, кўз қири билан Баҳромнинг нигоҳини тутар экан.

— Тушунмадим, — дея Баҳри хола ажабланиб, бир Муниҳонга, бир Баҳромга назар ташлади.

Муниҳон даврада бегона одам борлигидан тортинди чамаси, Баҳромга бир қараб қўйди-ю, қайнонасининг қулоғига алланималарни шивирлади.

— Вой, ўлмасам! Ушандан бақча сақлаб юрибман дегн? — Баҳри хола мулоим жилмайиб ўғлига юзланди. — Сен аскарликка кетаётганингда...

— Епирай, — Баҳром ҳаяжон билан ойсининг галини бўлди. Қошларини чимириб, кўзини катта очиб Муниҳонга тикилди. Унг тарафдаги соғ кўзида йилтираб ёш кўринди. «Тасанно» деди баланд овозда ва воқеани эсга олди... Армияга кетишдан бир кун аввал бозорга бориб ёнғоқ, бодом, қорамайиз ва новот олиб келганди. «Фронтга етгунча йўлда еб кетаман» деб йўл озигига қўшиб чамадонига солиб олганди. Ушандан бир қисмини «Сиз ҳам енг», деб Муниҳонга қолдириб кетган эди... Баҳром ўша воқеани эслар эди-ю, рафиқасидан кўзини узмасди.

— Тўрт йилдан бери-я?!

— Яхши кўрардингиз-да, илиндим, — деди Муниҳон кўзини Баҳромдан олиб қочаркан. «Илиндим» сўзини эшитилар-эшитилмас қилиб айтди. Кейин ўчоқ бошига кетди. Қозон осиб, туйиб қўйган оқжўхорисидан гўжа қайнатишга тутинди.

Мунистон ҳовлини тўлдириб хизмат қилиб юрар, лекин қаерда бўлмасин нигоҳини Баҳромдан узмас, қулай келганда у билан бир уриштириб олар ва ҳар боқишда хумор кўзлари ила соғинч «аламини» олмасдан қўймасди.

Супадагилар ўз гаплари, ўз завқ-шавқлари билан овора эдилар. Аммо Шербўта гап орасида Мунистоннинг очилиб-сочилиб юришларини, ҳар лаҳзада Баҳромнинг кўнглини олиш учун гирдикапалак бўлиб жон куйдиришларини, дам ўтмай «Баҳромжон ака, ҳеч нарса керак эмасми?» дегандай табассум қилишларини, борингки, бари юриш-туришини зимдан кузатиб ўтирарди. Боя ўрта бўй, қадди-қомати ўртамиёна, чиройи ҳам «ҳисоби билан» кўринган бу жувон ҳозир, гўё юзидан ниқобини олиб ташлагану, ярқ этиб очилиб кетгандай эди. Ҳар дамда юзидан меҳр ва садоқат нури ёшларди.

Эрталаб поездда келаётганларида Шербўта Баҳромнинг чўлоқ қўли билан битта ожиз кўзига назар солиб: «Буларга келин бола қандай қарар экан? Ногирон бўлиб қайтибсиз-да, деб ўқинмасмикан?», деган хаёлга борган эди. У қаттиқ адашган экан. «Бу жувонда ўқиниш, хафа бўлиш, ноумидлик деган гапдан асар ҳам йўқ. Аксинча у Баҳромга бўлган чин муҳаббатини намойиш қилди. Баҳром айтган «жаннатини» шу бўлса керак. Ҳа, «Бажо чинакам бахтли...» деди Шербўта орзуланиб.

Кун ботганда эшакга пичан ортиб олган Пўлат кўчадан кириб келди. Бу пайт Баҳромни кўргани келган кўни-кўшнилари оёғи тинган, Баҳри хола, Мунистон, Баҳром, Шербўта ўзлари холи қолишиб, завқли суҳбат қуришганди. Суҳбатга Пўлат ҳам қўшилди.

Шербўта биринчи жангга кирганида Андреев «Молодци! Олга! Фақат олга!» деб фашист танкларини биринкетини мажақлаганларини ва Сталинград frontiда ўз танки билан душманнынги ўнлаб тўп ва пулемёт нуқталарини яқсон қилиб, Солянка қишлоғини озод этганини ҳикоя қилиб:

— Киши нафратланаса, бамисоли шер бўлкетаркан. Анча-мунча ўқ ҳам кор қилмас экан, — деди, диққат билан кўлоқ солиб ўтирган Баҳри холага.

— Меҳр тошни эритади, ғазаб тоғни қулатади, деб бекорга айтмаган эски одамлар, болам, — дея маъқуллади Баҳри хола.

Икки қафтани энгагига тираб, нафас чиқармай гапга қулоқ солиб ўтирган Пўлат бирдан томдан тараша тушгандай қилиб сўраб қолди:

— Биздақаларниям аскарликка оладими?

— Хан тур, — деди Баҳри хола, Пўлатни туртиб, — сендақа тирмизакларга ким қўйишти аскарликни.

Пўлат онасига норози нигоҳ билан қараб қўйиб, жим бўлди. Суҳбат яна изига тушди. Лекин Пўлат ўз хаёллари билан банд эди. У хаёлан танкчи бўлиб, душман танкларини мажақлар, занжир гилдираклар билан ёғжиллатиб, окопларни текислаб ўтар, гоҳ пулемётчи бўлиб, ёпирилиб келаётган фашистларни тутдай тўқар эди...

Хўрозлар бир-икки қичқирганда суҳбат ниҳоясига етди. Шербўта билан Пўлатга супага жой солиб берилди. Пўлат боши ёстиқча тегинли ҳамон ухлаб қолди. Шербўтанинги кўзи ҳадеганда илинавермади. Уни хаёл олиб қочди. «Бажо» энди ўз она юртида, меҳрибон онаси билан севган ёри ҳузурда, бири бошини силаса, иккинчиси бағрига босади. «Бажо» қандай бахтиёр! У-чи? Уйдигилар соғ-саломатмикан? Басо тинчмикан?..»

Эрталабки нонушта Шербўтани Оқтошга кузатиш маслаҳати билан бошланди.

— Бугун Оқтошга бир кишини юбориб ҳол-аҳволни билиш керак, — деди Баҳром, аввалги гапини қувватлаб.

— Ҳа, гап бунақайкан... Қўқисдан кириб борсангиз, шундоқ ҳам илвираб турган юраклари ёрилиб кетади, болам, — дея Баҳри хола ўғлининг фикрига қўшилди.

Хуллас, эрталаб кимдир бориб, вазиятни билиб келадиган, шунга қараб Шербўтани кузатишадиган бўлишди.

Кун оққан вақтда Пўлат: «Мен ўтинга кетдим, кечроқ қолсам, хавотир бўлманглар», деб белига бир арпа нонни тугиб, эшагини етаклаб чиқиб кетди. Кеч кириб қоронғи тушди. Ўтинга кетган Пўлат ҳадеганда келавермади. Баҳром ундан хавотир олиб, гоҳ Мунистондан, гоҳ онасидан: «Келмадими? Нега бунақа ҳаяллаб қолди?» деб сўраб қўяди. Баҳри хола: «Кепқолар» деб бепарвогина жавоб қилар эди-ю, лекин ўзининг кўнгли гап эди. Чунки Пўлат ўтинга кетиб, ҳеч қачон бунақа кеч қолиб кетмасди. Мана, икки ҳуфтон бўлдиям ундан ҳамон дарақ йўқ...

Пўлат эса нонуштадан сўнг кўчага чиқиб, қариялардан йўлнинг икир-чикирларига қадар сўраб олиб, Оқтошга жўнаб кетганди. Кун ботиш олдида у чуқур сойга етиб борди. Шу кунларда чуқур сойда олам жаҳон бўта-на сув оқарди.

Сувнинг тўлқинланиб оқини эшакнинг юрагига гулгула солди шекилли, эшак сойга тушишга тихирлик қи-

либ, икки олдинги оёгини қирғоққа тираб туриб олди. Эшакдан тушиб, уни етаклай деса, сув оёгини ерга текизмай оқизиб кетадиган. Бир ёқда қош қорайиб бормоқда. Пўлат эшакни жон-жаҳди билан савалаб, охири сойга туширди. Узи унга маҳкам тирмашди, эшак сойнинг ўртасига борганда тошга қоқиниб, мункади-ю, аммо йиқилмади, қадини тиклаб, соҳил томон дадил юриб кетди. Ниҳоят қирғоққа чиқиб олди-да, силкиниб, баданидаги сувни тўқди. Эшакка канадек ёпишиб олган Пўлат шундагина унинг бўйнидан қўлини бўшатди.

Пўлат икки тоғ оралиғидаги дарага кирган ҳам эди, ҳаммаёқни қоронғи қоплади. Йўл энди яримлаган. Унгириллар оғир сукуватда. Бу жимликни тунги ҳашаротларнинг чириллашию, эшак туёқларининг «тақ-тақ»и бузарди, холос.

Охири Пўлат қоронғи дарадан текисликка чиқиб олди, шу пайт ўнг томондаги қорайиб ётган чангалзордан бир махлуқ чиқиб, тўғри эшакни қора тортиб келаверди. У Пўлатнинг кўзига бўри бўлиб кўринди. Аъзойи баданини совуқ тер босди. Қўлида фақат қамчи. Шонилганидан таёқ-паёқ ҳам олманги. Шу топда калласига ялт этиб бир фикр келди: «Бўри оловдан кўрқади». Зар қоғозга ўраб, сувга ботмайдиган ерига маҳкамлаб олган тугуртни чиқариб, хуржундаги қоғоз парчаларини ёндириб, оловни кўтарди. Махлуқ худди қисқа туташув бўлган электр чиройидек кўзларини бир ёндириб, бир ўчирди. Бундоқ қараса, қуйруғини ҳилсиллатиб тулки турибди. Қўрққанга қўшалоқ кўринади-да. Пўлат тулкига бир пўписа қилиб, эшакни ниқтади.

Тун алламаҳал бўлиб қолган. Оқтош уйқуда. Аллақайёқдан ит ҳуригани-ю, хўроз қичқиргани эшитилди. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи. Фақат муюлишдаги хонада чироқ милтиллади. Бу гузар чойхонаси эди. Бир вақтлар қиш-локда энг гавжум чойхона бўлганди. Энди ўғри урган уйдек файзини йўқотиб, ҳувиллаб ётарди. Чойхона сўри-сида иккита қария жўмраги жез билан қопланган чойнакни олдиларига қўйиб олиб, гурунглашиб ўтиришарди.

Пўлат бу манзарага нарироқдан бир зум қараб турди-да, кейин эшагини кўчадаги дарахтга боғлаб, чойхонага бош суқди. Қисқагина салом-алиқдан сўнг, қарияларнинг олдига чиқиб тиз чўқди. Улар бу нотаниш ўсмир болага бошдан-оёқ разм солиб, бир пиёла чой узатишди-да, гапга солишди.

— Кел, болам. Бемаҳалда нима қилиб юрибсан?

— Ўғли фронтга кетган Саид акани биласизларми? — деди Пўлат, гапни лўнда қилиб.

— Саид полвонни сўрайсанми? — дея Пўлатнинг саволига савол билан жавоб берди кенг авра тўн ичида бир тутам бўлиб ўтирган оқ соқолли оёгин қария.

— Ўғлининг оти Шербўта, ўша Саид тоға-да, ишқилиб.

— Ҳа, ҳа, Саид полвонни сўрамоқчимсан. У сизга нега керак?

— Шундоқ ўзим. Бор-йўқлигини билмоқчи эдим-да, танишининг ўғли бўламан.

— Шукур, саломат юрибди.

— Моҳира хола-чи?

— Уям саломат. Аммо лекин фронтдан «қорахат» олгандан буён бечоранинг суврати одам, холос. Битта-ю битта азамат ўғли бор эди-да ўзиниям.

— Саид полвон яқинда ишчи батальонидан келиб, ўғлининг «йилини» ўтказди, — қўшимча қилди иккинчи қария.

Пўлат қарияларга қайта-қайта миннатдорчилик билдирди. Чоллар Пўлат билан хайрлашиб, чойхонадан чиқиб кетишди.

Тонг отиб, воҳага нур таралиб чопшоҳ бўлди. Кеча ўтинга кетган Пўлатдан эса ҳамон дарак йўқ.

Ҳамманинг ичини хавотир еб ётган эдики, қўққисдан Пўлат кириб келди. Кўзлари қип-қизариб, қовоқлари шишиб кетганди.

— Ҳа, хўроз, ўтин қани? — деди Баҳром кулиб. У авваллари ҳамиша уни «хўроз» деб атарди. — Акун, капалакни учирдинг-ку!

Пўлат салом ҳам, алик ҳам йўқ:

— Билиб келдим, — деди гердайиб.

Баҳри хола бир кечада ранг-рўйини йўқотиб, юзидаги ажинлари чуқурлашиб кетганди. У бутун зардасини тўкиб, «Ҳа, баттол! Қаерларда санқиб юргандинг» — деб койймоқчи бўлди-ю, меҳмон юзидан ўтолмай ўзини босиб сўради:

— Ҳа, нимани билиб келдинг?

— Саид полвон билан Моҳира холани-да, — деди Пўлат, оғзини тўлдириб, ҳаммалари ханг-манг бўлиб қолишди. Ўчоқ бошида турган Мунистоннинг қўлидан косов тушиб кетди.

Баҳри холанинг юзи бирдан ялт этиб ёришди.

— Кеча эрталаб маслаҳатлашиб ўтирганларингда,

ҳаммаининг ораига қараб бир чеккада писиб ўтирувди-я бу ичидан пишган. Сўрамай-нетмай Оқтошга бориб келган кўринади зумраша,—деди Баҳри хола кулумсираб.

— Майли, қани хўрос, гапириб бергин-чи, қандай қилиб билиб келдинг?—деди Баҳром, қўли билан ёнида унга жой кўрсатиб.

Пўлат тўлиб-тошиб ҳикояга тушди...

ДИИ ДОР

Энди Шербўтага йўлдошнинг кераги йўқ. Кун туш бўлган кезде у уй эгаларига, айниқса Пўлатга қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, дўсти «Бажо» билан алоҳида хайрлашиб, эшакка минди.

Кун ботарга яқин Шербўта Оқтошнинг қорасини олди. Довондан тушса жонажон қишлоғи. Эшак жиливини тортиб тўхтатди, астагина ерга тушди. Уни йўл ёқасидаги дўланага боғлаб, теварак-атрофга суқланиб боқди. Кўз олдида туғилиб ўсган, юрагига яқин Оқтош тоғлари савлат тўкиб турарди. Ҳаммаёқ тароватли. Осмон мусатфо. Гириллаб ёқимлик шабада эсиб турибди. Йўлдан йигирма қадамча нарида бир неча тўрғай ҳавода «вижир-вижир» қилиб яйрашапти. Шербўта қўлларини ёзиб, тўйиб-тўйиб ҳаводан симирди.

Болалар билан қийқиришиб бойчечак терган қир хў ана, ям-яшил. Унинг ортидаги қорайиб кўринган қирда ёввойи қўённи қувлашганди. Қунчиқарда «қўшқўнар» шалоласи, суви зилол, шишадай тиниқ. Бир вақтлар болалар билан мана шу шалола пойида балиқ ушлашарди. «Қўшқўнар»нинг ортида баланд чўққи кўриняпти. Унинг бағри қават-қават қорамтир чизма-тароқ. Чизма тароқ у турган ердан худди кўкка чиқадиган зинапоёга ўхшайди. Ундан нарида қорли тоғлар ястаниб ётибди.

Қани энди, ўша болалик қайтиб келса... Хў, ана Кўктепа! Ҳар баҳорда момақалдироқ бўлиб, ёмғир ёқанда, қўзиқорин терадиган жой. Кўктепанинг чап муюлишида қадим қишлоғига борадиган дала йўли. Унутилмас висол дароғи, табаррук сўқмоқ... Басо ҳозир нима қиляпти-кан?..

Қуёш аллақачон «Қўшқўнар» чўққиси ортига шўнғиб, осмондаги бир парча булутга сўнги алвон нуруни тўкаётган дамда Шербўта эшакни ечди-да, аммасининг уйи томон йўл олди.

У ерга етиб келганда қош қорайиб қолганди. Аммаси туйғун хотин эди. Шербўта тўнпа-тўғри уйга бормай, йўлни бу ёқда бурганининг сабабини дарҳол тушуниб дастурхон ёзиб, чой қўйди. Алламаҳалгача ўтган-кетгандан гаплашиб ўтиришди. Аммо Шербўталарниқига тунда боришни эп кўрмай, азонда жўнади. Борса, акаси Саид полвон ҳам, янгаси Моҳира хола ҳам уйларида экан. Шербўта билан бўлган маслаҳатга кўра, Ойлархон «Шербўта тирик эмиш, ярадор бўлиб келган бир аскар йигит уни госпиталда кўрганмиш, ўзиям яқинда келармиш» деб гап бошлади...

— Ана, хотин, айтмовдимми, боланг тирик, у ўлгани йўқ деб,—деди Саид полвон, қачондан бери елкасидан босиб ётган зил тошдан халос бўлгандек енгил тортиб.—Тез-тез тушимга қиряпти, бир кунмас-бир кун лоп этиб кириб келади, ана кўрасан, деб сенга неча марта айтдим. Мана ҳозир ҳам ишонмаяпсан.

— Ишонишга-ку, ишонаман-а,—дея Моҳира хола «ростми шу гап?» дегандек Ойлархонга кўзларини мўлтиллатиб қаради.—Ўша сўхтаси совуқ «қора хат» дармонимни қуритди-да, ўшандан кейинам мана бир йилдан кўп бўлди. «Мана мен, ёруғ дунёда борман» деган икки энлик хат йўқ-да, Ойлархон. Шунга...

— Шунга умидни узиб қўйдим дегин?—дея гапни Саид полвон илиб кетди.—У, ўйнаб юргани йўқ-ку. Уруш бор ерда минг хил ҳодисалар бўлиши мумкин. Ёки хат ёзишнинг мавриди бўлмагандир. Ниятимиз холис, аясил. Мана бугун Ойлар, у тирик деяпти. Ажаб эмас, бугун эрта ўзиям «мана мен» деб кириб келса.

— Қанийди.

— Ҳа, умидни узма. Радиони айтишича, Гитлер ҳам яқинда онасини учқўрғондан кўрадиганга ўхшайди. Ана шу кунни кутавергин-чи, хотин.

Дастурхонга фотиҳа ўқилди. Ойлархон ўрнидан тура ётиб ярим-ҳазил, ярим чин тарада: «Келин ойи, суюнчини катта қилаверинг» деб чиқиб кетди.

Саидполвон синглисини қузатиб қўйиб, далага кетди. Бир гуруҳ кексалар билан шу кунни арпадан бўшаган пайкалларга картошка экишди. Тушликда бошқалар овқатлангани чиқишди-ю, Саидполвон қандайдир сабаб билан уйига тушиб кетди.

Худди шу маҳал Шербўта бир қўлида ҳасса, сал оқсанқираб, аммасиникидан ўзларининг уйлари томон келарди. Ҳар қадам ташлаганида кўкрагини тутиб ётган жанговар орден ва медаллар «шаҳир-шуқур» овоз чиқарарди. Унгача ёш бола уни ўраб олган. Кўзлари орден ва медалларда, бир-бирларига туртилиб боришарди. Яна олтмиш-етмиш одим босса Чинорариқ кўприги келади. Кўприкдан ўтди — катта йўл, учинчи эшик қандик қони тўкилган уй.

Шербўтанинг юраги ҳаяжондан гушиллаб урар, вужудини аллақандай ёқимли туйғу қамраб олган, сабрсизлик билан уйи сари интиларди. У беш йилдан бери ота-она дийдорига интизор эди. Ўтган беш йил ичида бошидан не-не савдоларни кечирмади? Неча-неча ўлим билан юзма-юз келмади.

Мана, ниҳоят, ўзи туғилиб ўсган уй. Кириб, чиқиб юрган қадрдон эшик ҳам ўша-ўша. Аммо шартта кириб боришга юрак дов бермайди, юраги қаттиқ тешинади. Ненене даҳшат ва аламларни писанд қилмаган забардаст юрагига ҳозир кўкрак қафаси торлик қилаётгандай эди. Юрак тепинишидан аъзойи-баданидан иссиқ тер қуйиларди. Ниҳоят суюнчи олишга ошиққан болалар эшикни очиб, ичкарига отилишди. Болалар кетидан Шербўта кирди.

Улар кириб келишганида далага ошиқётган Саид полвон Моҳира холанинг «чой тайёр, бир пиёла ичиб кетинг» деган илтимоси билан супадаги тўшакка омонатгина тиз чўкиб, чой ичаётган, Моҳира хола эса нонни ушатиб, эрининг икки бурда нон ейишига маҳтал эди. Саидполвон ўғлига кўзи тушган ҳамоноқ «Ё раб!» деди-ю салчиб ўрнидан турди. Қўлида ушлаб турган пиёладаги қайноқ чой чайқалиб тўкилганини ҳам пайқамай, пиёла ни ушлаган ҳолда бориб ўғлини бағрига босди.

— Дунёда бормисан, ўғлим?!

Моҳира хола ҳам кўзларини катта очиб ўғлига отилмоқчи бўлди-ю, лекин ўрнидан туролмай, ўтирган еридан шушидан кетиб ётиб қолди. Дадасининг оғушида турган Шербўтанинг кўзи онасига тушиб «аям!» дея бақирди юборди. Саидполвон қайрилиб қаради-да, ўғлини оғушидан бўшатиб Моҳира холага интилди. Пешонасини, кўзларини ушлаб кўриб «ҳозир» деди-да, дарҳол даҳлизга кириб кўмғонда совуқ сув кўтариб чиқди. Қўли билан Моҳира холанинг юзига сепди. Иккинчи марта сепганидан сўнг бошини астагина қимирлатиб қўйди. Кўзлар

жиқ ёшга тўлган Шербўта онасини қучиб пешонасидан қайта-қайта ўпаётганда Моҳира хола кўзини астагина бир очиб қўйди. Унинг кўз очиб қўйишидан андак хотиржам тортган Саидполвон ўғлига далда берган тарада деди:

— Она зоти бола учун яратилган экан. Болам деб, ёниб киприклари билан ер чизаркан. Ҳалиям шунчалик бош кўтариб юрганига тасанно дейман. Ўғлим, озгина сабр қилиб турайлик, ҳадемай ўзига келади.

Дақиқалар ўтди. Саидполвон бир неча марта сочиқни ҳўллаб, Моҳира холанинг пешонасига босди, қўлларини уқалади, тўшакни қиздириб оёғини ўради. Анчадан кейин Моҳира хола кўзини очиб ўғлига жилмайди. Шербўта онасининг кўксига бош қўйди-ю, болалик чоғини эслаб эркаланди. Она қўллари билан унинг бошини мулойимгина силаб, юзларидан ўпди, кўзларидан мунчоқ-мунчоқ севинч ёшларини оқизди. Кейин астагина:

— Онанг ўрилсин, ўғлим, бормисан?— деди шодланиб.

— Аяжон, борман, мана, келдим.

— Худога шуқур, ҳамма хотинлар болани бир марта туғса, мен сени иккинчи марта туғдим шекилли, — деди бечора она.

Саидполвон ҳо-ҳолаб кулиб юборди.

Шу пайт «Мардон бува чатоқ бўлқолди» деб кўчадан бир бола югуриб кирди. Саидполвон «қарай-чи, нима гап экан?» деб кўчага чиқиб, ҳанг-манг бўлди. Мардон бува аллақандай беўхшов, сарҳуш ҳолатда кўчадаги толни кучоқлаб турарди...

Кувончли хабар келтирган болалар Саид полвондан суюнчини олиб, ҳеч нарса билан ишлари бўлмай, ирғиш-лашиб чиқиб кетишганди. Оёқлари етган ергача: «Нима дейсан, урушда ҳалок бўлган Шербўта ака қайтадан тирилиб уйига кириб келди!» деб жар солишди. Кўчада ўтирган Мардон бува болалардан бу хабарни эшитиб: «Бир ўлиб, қайта тирилган одам бежиз эмас», деб элдан бурун йўлга чиқди. Хаёл билан кафтини тўлдириб нос отди. Чеккан носни туфлаш хаёлидан кўтарилиб, Саидполвонни кига етиб келгач, нос элтиб қолиб, кўрсатаётган ҳунари эди.

Саидполвон бир амаллаб Мардон бувани етаклаб уйига обориб қўйди.

Саидполвон билан кетма-кет «Шербўта келиб хурсанд бўлқолдиларингми?» деб эшикдан Ойлархон кириб келди.

Кетидан қаердадир ўйнаб юрган Қамар пайдо бўлди.

Боягида хувиллаб ётган жим-жит кулба баногоҳ гав-жум бўлиб, севинчларга тўлди.

ҚУВОНЧ ВА ҚАЙҒУ

Чоққина ҳовли. Гувалакдан ясалган, олди айвон, бир уй, бир даҳлиз. Ҳовлининг шимолида бир туп кекса ўрик. Ўтқазилганига кўп йиллар бўлган, танаси тилим-тилим, шохлари эгри-бугри. Остида пастаккина супа.

Дабдурустдан кўчадан кириб келган кишининг назари энг аввал кекса ўриikka тушади. Унга қарайдию, ўрикда ўтмишнинг яққол аксини кўргандек ҳис этиб, беихтиёр хўрсиниб қўяди.

Супага жой солиниб, дастурхон ёзилган. Дастурхон атрофида меҳмонлар давра қуришган. Гап-гапга тегмайди, келди-кетдининг кети узилмайди...

Офтоб сўндию, келди-кетди тинди. Уй эгалари хотир-жам тортиб ўтиришди. Саидполвон ҳаяжон билан дам ўғлига, дам севинч ёшларини тўкаётган хотинига термулади.

— Онанг йиғлайвериб жонида жон қолмади. «Палон жойдаман» деб бир энлик дилгиром юборганинда мунча эзилмасмиди, ўғлим?

— Шунга имкон бўлмади-да, дада.

— Тушунаман, ўғлим, тушунаман, Уруш вақти...

Саидполвон ўғлининг важини қувватлаб, унинг юзларига меҳр билан боқди. Боқдию, салдан кейин хаёли чувлаб, чеҳраси тунд бўлди. Қулоғи остида: «...Осонгина пленга тушиб, шайнимизга доғ туширди...» деган ибора янграгандай бўлди. Ўғлидан сўрашга чоғланиб, ябларини қимтиди-ю, «Балким беҳуда гапдир. Кўкраги тўла орден-ку. Вақти билан сўрарман», деб ўзига сабр берди. У Шербўтанинг кўкрагига астойдилроқ қаради. Унинг кўкрагида учта жанговар орден, учта медал ярақлаб турарди. Орденлар тепасида битта қизил, учта сариқ лентачалар ҳам бор. Ленталар унинг бир марта оғир, уч марта енгил ярадор бўлганидан нишона эди. Саидполвон лентачаларга эътибор бермади. Бутун диққат-эътибори орденлар билан медалларда эди. Уларга тикилган сари бу нишонлар унга: «Гузарда бўлган гап ноҳақ. Ўғлинг унақа қўрқоқ йигит эмас. У мард. Бунга бизлар шохид»

деяётгандай туюлиб, ўғлидан фахрланар ва ўрнидан шартта туриб, уни бағрига босгиси келарди.

Шербўта ўзини кўргани келганларнинг саволларига бажони-дил жавоб берар, урушда бошидан кечирган даҳшатли воқеаларни ҳикоя қиларди.

Гап айланиб Шербўта асирга тушиб қолганини ва бир тасодифий ҳолатда болаликдаги ҳамқишлоғи Йўлчининг ёрдами билан асирликдан қутулганини сўзлаганда, Саидполвон ҳайратдан бир газ кетига санчиб кетди.

— Ё навсамбилло! Тақдирни қарая! Сени Боймат аканинг ўғли асирдан қутқазар деб хаёлимгаям келмаганди. — Саидполвон ёқасини ушлаган кўйи бир нуқтага тикилиб қолди...

— Болапақир. Ишқилиб, ўзи омонмикан? — деди Моҳира хола, чуқур тин олиб.

Шербўта бирпас ўйланиб тургач:

— Уни ўша ходисадан кейин бир марта кўрдим-у, изини йўқотдим. У ёқдан ўзимиз томонга ўтган эди...

Даврага қисқа муддатли жимлик чўкди. Кейин Шербўта Орузбек ва Иззатов ҳақида гапириб берди...

Орузбекнинг дўстона жасорати хусусида гап кетганда Моҳира хола мунгли овозда «бечора болапақир — бечора болапақир» дея озор чекар. Саидполвон эса сукут сақлаб «кўргилик-да, кўргилик» дерди синиқ товушда.

Шербўта тасодифан Солижон Иззатов билан госпиталда учрашганини айтганда Саидполвон афсусланиб деди:

— Қарагинки, шўрлик Иззатовнинг орденлари жамоага келди-ю, оладиган одам йўқ. Бутун бошли оиладан биттагина ўн яшар ўғилчаси қолган, холос. У ҳам бева аммасининг қўлида.

— Ҳа, бечоралар буткул хазон бўлди, — кўшиб қўйди Моҳира хола.

Шербўта кўрган-кечирганларини гапириб тугатди. Энди уни бу ердаги юрагига яқин кишилар қизиқтирарди. Энг аввал Басоатнинг тақдирини билишга ошиқарди. Аммо бу борада дабдурустдан гап очипга дадасидан истиҳола қиларди. Шу ваядан у асосий мақсадидан бироз чекиниб, узоқдан тушди:

— Қимсан ошнам қалай? Ундан уруш бошланиш олдидан битта хат олганимча кейин хат-хабар бўлмади, — деб дадасига қаради.

Саидполвон кўли билан бошидаги дўпписини бир айлантириб қўйиб, ер остидан хотинига кўз ташлади.

Хотини ерга тинилди. Орага ноқулай сокинлик чўқди. Саидполвоннинг Кимсан ҳақида гапиришга кўпам ҳуши йўқ эди. Шунинг учун:

— Юрибди. Раисполком, — деди истар-истамас. Сўнг кўшиб қўйди. — Ўша ёшлигингдайм сenga айтганим у билан камроқ ўралашгин, улар бизбоп одамлармас деб, сен кулоқ солмаганинг, — деди, ачинганнамо.

— Унинг юриш-туриши билан унча ишимиз йўқ, болам, — кўшимча қилди онаси.

Шербўта ажабланди. «Ўзи нима гап?» деган маънода жовдираб Ойлархонга қаради. Ойлархон ундан кўзини олиб қочди. Шербўтанинг ҳайрати шубҳага айланиб, отасига юзланди.

— Ахир, у менинг ёшлигимдаги дўстим-ку. Ўзи нима гап, унга нима бўлган?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, айтдим-ку, раисполком деб. Одамлардан: «Кимсан амалдорларга сурканиб юриб фронтгайм бормаи, каттакон бўлиб юрибди», деган гапни эшитамизу, ўзини кўрмаймиз.

— Хотини бир кунлик балога учраб ўлди, унинг гўри тупроғи қуримай, Кимсан хотинини янгилаб олди, деган гапларни эшитамиз, — деди Моҳира хола.

— Ўзини кўрмаймиз дедингизми? — Шербўта баттар ажабланиб, дадасидан сўради.

— Ҳа.

— Ўша уруш бошланишида беҳосдан кўчада кўрганимча бошқа қорасини кўрмадим. Ҳалиги шум «қорачат» келибам бирор марта қадам босмади уйимизга. Сен бўлсанг, дўстим деб юрибсан. Қўй, болам, ўшандан бўлак гапни гапир, — деди Моҳира хола кўлини силтаб.

Шербўта кулоғини кавлашга тушди. «Ё уни бирон нарсадан кўнгли олиниб қолган эканми-а? Нимадан ҳам хафа бўлиши мумкин? Ақлим бовар қилмайди...» Шербўта ўйланиб ўйининг поёнига етмади.

Нафсиламр: қишлоғидан неча-неча минг чақирим нарида, Ватан хизматида жон олиб, жон бериб юрган одам, бу ерда дўсти нималар қилиб юганини у қаердан билсин? Басоат Кимсаннинг қабиҳ кирдикорлари ҳақида Шербўтага хат ёзишга тутиндию, лекин уруш бошланиб қолиб, негадир охирига етказолмади. Хат хомаки ҳолида китобга қистирилганча қолиб кетди...

Шербўта дадасига юзланиб, бошқа ўртоқлари хусусида кўчди:

— Тилаволди билан Муродил ҳақида нима гап бор?

Саидполвон жойига ўрнашиб олиб салмоқлади:

— Тилаволдинг кўп хосиятли азамат йигит экан. Бутун юрт бир йилдан буён уни гапирди. Уруш бошланиши билан кетувди. Пилимитчиликка ўқибди. Ўзиям мерган эди-да! Гитлер Масконга яқин қолганда, у Серпух деган ерда хизмат қиларкан. Гитлер Масконни оламан деб ҳужум қилганда, Тилаволди пилимити билан падари лаънатиларни тутдай тўкибди. Охири ўзиям, азамат ўша ерда шахид бўбди...

Шербўта узуни тин олди. Моҳира хола намланган кўзини артди. Саидполвон қадини ростлади:

— Тилаволди ўртоғинг, ана шу юртпарварлигини газетлар роса ёзишди. Ҳозир ҳамманинг оғзида Тилаволди. Кимни кўрсанг «отасига раҳмат» дейди.

— Эл оғзидан туширмаса, ота-онасига енгил бўларкан-да, — деб Моҳира хола эрини қувватлаб қўйди. Шу орада Саидполвон нос чекиб олди.

— Муродил ўртоғинг ҳам Маскон томонда катта иш кўрсатибди. Замбаракчи экан. Замбараги билан қанчаям танкни пачағини чиқарибди. У ергаям Гитлернинг тиши ўтмабди. «Оқтошдан чиққан замбаракчи» деб уни ҳақида радиёл талай гапирди...

Шом чўқди, чироқ ёқилди. Сухбат авжида.

— Ҳа, айтмоқчи, Ўринбой-чи? У қаерда? — Шербўта давом этди.

— Э-э... Ундан асти сўрама. Уруш деган гап чиқди-ю, хумпар бир кечада телва бўлди-қолди. Увадаларга ўралиб кўча-кўйда бир неча кун санқиб юрди. Болалар ўртасида «Ўрин увада» деган лақаб орттирди. Ҳаммадан дашном эшитавергач, кейин қораси кўринмай кетди. Одамларнинг айтишларига қараганда, тоғларда ўликнинг ёрига, тирикнинг тирноғига зор бўлиб, Ўринёввойи бўлиб юрганмиш.

Тўсатдан хаёлида Басоат намоён бўлди, ўша ширин висол онлари, Басоатнинг: «Хо-а, ёқмай қолсин», дея шўх боқишлари кўз олдидан ўтди. Ортиқ чидаб туролмади. Онасининг нигоҳини тутди-да, қимтинибгина сўради:

— Саодат холалар яхши юришибдими, ая?

Моҳира хола индамай бошини эгди. Саидполвон мангайини силаб бу ноқулай вазиятдан қутулиш йўлини изларди. Ногоҳ онасининг пинжида ўтирган Қамар яечанлик қилди:

— Саодат хола ўлиб қолган, Басоатхон опам яхши кўрилиши билан Сталинобод деган ерга кетиб қолган.

Шербўта ялт этиб синглисига қаради-ю, суратдай қотиб қолди. Моҳира хола қўли билан Қамарни туртиб жеркиди:

— Катталарнинг гапига аралашмай тек ўтирсанг ўласанми?!

Қамар изза бўлиб, бош бармоғи билан ер чизиб қолди. Моҳира хола эрига боқиб, «гапирсангиз-чи» дегандай бош ирғади: Саидполвон югиниб олиб, изоҳ берди:

— Гап бундай, ўғлим, ўтган йили сел келиб тошқин бўшти. Саодатбиби шу тошқинда қолиб тоби қочибди-ю касалхонага тушибди. Дўхтирларнинг дори-дармони кор қилмай бандалик қилти. Мен ишчи батальондан шу ҳодисанинг устига келдим. Қизи Басоатхон бўлса, институтни битирадиганди. Қўққисдан: «Басоатхон бир тожик йигит билан танишиб, Сталинободга кетганмиш» деган гап юртга тарқалди. Гаплар шунақаю, аммо лекин, ўғлим, кўнглим қоронғи. Немага деганда Басоатхон унақа енгилтак, қизларданмас эди. Тагин у ёғини билмадим...

Шу дамда бир дайди шамол келдию, чироқ лип-лип этиб ўчди. Ойлархон ўрнидан туриб, гугурт ахтариб кетди. Супа қоп-қоронғи. Ота билан она қотиб қолган ўғлининг юзидан қайғу-алам ифодасини кўролмас, Шербўта эса, уларнинг изтиробларини юзларидан ўқиб-ўқибди. Туннинг қора пардаси бу оғир ҳолатни бир-бирларидан яшириб турарди.

Маъсума синглининг беғараз «ахбороти» Шербўтанинг юрагига снаряд парчасидай санчилди. Ичида нимадир узилди, қаеридир жиз этди, беҳол тортиб бўғин-бўғинлари бўшаниб кетди. Таъби хираланиб, нигоҳи бир қора нуқтага қадалди. «Ҳа-а, аммам кўнглим учун айтган экан-да, «унча хабарни йўқ, шаҳарда ўқийтганмиш» деб. Э, воҳ! Фронгда торган шунча азоб-уқубатларим каммиди?..»

Шербўта бўғилиб кетиб, гимнастёркасининг тугмаларини ечди. Қўли кўксига эдию, кўзлари тун пардасини ёриб узоқ-узоқларга тикилар, жароҳатланган дили унсиз инграб нола қиларди: «Эй, шафқатсиз, шум тақдир! Шунча кўргулик озмиди?! Ҳой, Басо, у аҳду паймонларимизни нега кўкка совурдинг?! Ахир, сен бундай вафосиз эмасдинг-ку, Басо?..»

Шербўта карахт бўлиб қолганди. У супани тўлдириб ўтирган кишиларни мутлақо пайқамасди. Дадаси нос чекди, зарда билан кафтини этагига уриб артди, қоронғида

тимирскиланиб бир нимани ахтарди, ўрнидан туриб қаергадир бориб келди. Шербўта уни ҳам сезмади. Моҳира хола бу нохуш хабарни бевақт айтиб юборган қизалогидан ранжиб, қимирламай ўтирар, ўғлининг кўнглини кўтаришга чора изларди.

Тун ярмидан оққан. Ҳовли жим-жит. Шербўта супада бедор ётарди.

Бир вақтлар бу супада ётишни яхши кўрарди. Эрта баҳордан то кеч кузгача кечалари супа уники бўларди. Туни билан гир-гир эсадиган майин шаббода-ю, соф ҳавонинг гаптини сурарди.

Беш йиллик айрилиқдан сўнг у яна ўша яхши кўрадиган супасида ётибди. Лекин... лекин у ширин хаёллар, эзгу орзу-умидлар энди йўқ, кўнгли бўм-бўш, таъби хира. Кўзларига уйқу келмайди. Кафтларини устма-уст қилиб боши остига қўйиб олган. Нигоҳи кунчиқар уфқда. Ногоҳ тарвуз тилигидай ой кўринди. У худди тоққа қорни билан сурилиб интилаётган гўдакдай жуда секин кўтариларди. Бир зум бу манзарага тикилиб ётди-да, диққати ошиб, тескари ўгирилиб олди. Шу онда супанинг ҳузурбахш шабадаси ҳам, ойнинг ўрмалаб чиқиб келиши ҳам кўнглига сиғмасди. У ўзини оғир жанглр кетидан изғирин ялаб кетган яп-яйдоқ Сталинград саҳросида ярадор бўлиб ётгандек ҳис этарди.

Шербўтани хаёлот ўз домига тортди. «Таажжуб! Табиат баъзан шундай сахий, шундай мўъжизакорки, ўлган одам қайта тирилади, баъзан эса қўлинг етиб турган нарсадан бенасиб бўласан киши...»

АРМОН ВА ҚАТЪИЯТ

Даҳлиздан гира-шира тушиб турган чироқ ёруғи бўлмаса, ташқари қоронғи эди. Аммо шундоққина рўпарада чўлпён юлдузи тонг яқинлигидан дарак бериб, парпираб турарди. Саидполвон ҳовли рўясида нимадир ахтариб тимирскиланади. Моҳира хола даҳлизда супра ёзиб, «тап-туп, тап-туп» ун элайди. Қамар ўчоқда ўт қалаб чой қайнатиш ҳаракатида.

Сайдполвон ўзига ўзи алланима деб ҳудудлади-да, даҳлизга кириб, шифтдаги осмачироққа қўл узатди.

— И-я, бу нима қилганингиз? — деди Моҳира хола хайрон бўлиб.

— Эговни тополмайман.

— Мен чироқсиз қандай...

— Ҳозир, хотин, ҳозир...

Сайдполвон чироқни олиб чиқди-ю, изига қайтариб олиб кирди. Чироқни жойига осаркан, қизини огоҳлантирди:

— Қизим, шовқин қилма, аканг уйғониб кетмасин.

— Ҳэ, акаси аллақачон туриб, айланиб келаман, деб чиқиб кетган, — деди Моҳира хола.

Сайдполвон ажабланди:

— Шунча барвақт-а?

— Уёғини сўрасангиз, сезишимча, болапақир кечаси билан кўз юмгани йўқ.

Сайдполвоннинг жини қўзиди.

— Ахир, бу чархи палак дунё шунини раво кўрса нима қиласан?! — Иккиси жим бўлиб қолишди. Чойнак ювётган Қамар ҳаракатдан тўхтаб, қулоғини динг қилди. Сайдполвон узун тин олгач, хотинига боқиб деди:

— Ўғлинга насиҳат қил. Тақдирда ёзилгани шу бўлса, ортиқча хафачиликдан фойда йўқ. Пешонасига битган бирон бошқаси бордир.

— Шунақаю, у бошқача эди-да...

— Биламан. Илож қанча? Тақдирга тан бериш ҳам керак...

— Ҳа, энди... қўлимиздан нима ҳам келарди. Эсимга тушса юрагим ўртаниб кетади...

— Қўй, энди бу гапни қўзгама. Яхшиси, ўғлиннинг ярасига малҳам топишни ўйла.

Моҳира хола ўйчан нигоҳини супрага тикиб, ун элашда давом этди.

Сайдполвон «бўпти, қолган гапни кейин гаплашармиз кеч қоляпман», деб, эшикка чиқиб, чироқ ёруғида «ғарт-ғарт» қилиб кетмон эговлашга тушди...

Шербўта кўчага чиқиб, юқорига қараб юрди. Ҳали тонг ёришмаганди. Басоатларнинг эшиги рўпарасида тўхтади, хувиллаб ётган ҳовлига эҳтиром ва ўқинч, қайғу ва алам билан боқди. Тошқинда вайрон бўлиб, қайтадан тикланган уй тонг қоронғусида яхши кўринмасди. Кекса тол ёнидаги кўча эшиги тол соясида қорайиб турса-да, Шербўтанинг назарида «мана мен, ўша қадрдон

эшикман» деяётгандай эди. У эшикка яқин борди. Эшикка узоқ тикилди. Бу эшик Басо билан чопқиллашиб ўйнаб юрган қувноқ ёшлигининг гувоҳи эди. «Айланиб кетай Шер боламдан, келақол, болам. Басо! Қурчоғингни йигиртир, Шер болам келди!» деган товуш Шербўтанинг қулоғига чалингандай бўлди. Сесканиб кетди. Бу товуш Саодат опанинг товуши эди. Шербўта қачон кўчадан кириб келса, Саодат опа шундай деб уни эшик олдида кутиб оларди. Шербўта билан Басоат опага тақлид қилишиб, ўша кезлардан бошлаб бир-бирини «Шер», «Басо» деб аташга одатланган эдилар.

Шербўта қорайиб турган эшикдан кўз узмасди. Эшикка тикилганича Басо билан кекса ног тағидидаги сўри атрофида бекинмачоқ ўйнашганларини эслар, мактабда ўқий бошлаганида шўхлик қилиб, пичоқ билан ногни ўйиб, қинғир-қийшиқ қилиб «Шер—Басо» деб ёзган харфларда ўзининг олисда олиб кетган болалигини изларди. Начора! У чуқур тин олиб, «уф-ф» деди-да, боши эгилган кўйи чапга қайрилиб, бир-бир босиб юқори томон юрди. Маҳалладан чиқиб кунботарга қараб кетган сўкмоқдан бориб, қабристонга келди.

Шербўта данг очик турган икки тавақали кўҳна эшикдан кириб келганда, тонг ёриша бошлади. У эса эски қабрларни ортда қолдириб, янги қабрлар орасида Саодат опанинг қабрини ахтарди. Барча қабрлар бир-бирига ўхшаш, ҳеч қандай белги ва ёзув йўқ. Айлана-айлана бир номалум қабр қаршисида тиз чўқди. Атроф жим-жит. Ўтмиш ғуборидан саргайган бўйдор майсалар оғир сукунатни сақлаб, ҳорғин тебранишади. Боши эгик, лаблари пичирлаётган Шербўтанинг назарида Саодат опа шундоққина унга тикилиб жилмайиб тургандай. У лабига тушган шўртоб намни сезмасди. Қулоғига «Шер болам, келдингми? Басо унақанги енгилтак қизлардан эмас» деган овоз чалингандай бўлди. У қабрга тикилганча узоқ ўтирди. Ниҳоят, тонг отди. Шербўта қабристондан чиқди-да, қир томон йўл олди. У «Кўктепа»га етиб келганда, офтоб «Қўшқўнар» чўққиси узра тиг тортиди. Қирлар офтоб нурида товланиб, ажиб бир манзара касб этди. Ёнбағирлардаги ўтлоқлар чўққилар соясида ўзгача жозибадор ва сўлим кўринарди. Ҳаво мусаффо, тароватли. Ложувард осмонда тўрғайлар муаллақ туриб олиб, шўх вижирлашар, баланд қирлардан какликларнинг «қиқир-қуқир» сайроғи эшитиларди. Шербўта какликлар сайроғига беихтиёр қулоқ осди. Бу ердаги барча жилгаю,

тепалар, қиру сайхонлар унга таниш, болалиги ўтган кадрдон жойлар. Бу ерларни у жуда-жуда соғинган. Атрофга боққан сари кўзлари қувониб, гаптин дили аста-секин ёриша борди. Чошгоҳгача қирларни кезди. «Кўктепа» жилғасидан чиқиб, «Кўшқўнар»га яқинлашаётганида қўй боқиб юрган мўйсафид билан ўсмирга дуч келди.

Урушдан аввал Шербўта бу мўйсафид ҳақида: «Бошидан кўп иссиқ-совуқни кечирган, жуда гаплашадиган доно одам» деб эшитганди. Ҳозир у билан гаплашгиси келиб ёнида ўтириб қолди. Ўсмир қўй-эчкилар билан бўлди-ю, мўйсафид Шербўта билан гурунглашди.

Шербўта одатдаги ҳол-аҳвол сўрашлар ва фронт ҳақида сўзлаб сўнгра ўзи учун жумбоқ бўлган масала юзасидан «... хабариз борми?» деб сўраган эди, мўйсафид:

— Эшитганим бор, ўғлим. Эшитишимча бу гапни Шамсипакар уруғидан кимдир тарқатган. Аммо лекин бу гап қанчалик рост экани ҳақида бирор нарса деёлмайман, — деди ҳамдамхаёллик билан.

— Қишлоқдагилар нима дейишяпти?

— Э, ўғлим, кўчадаги гапларга ишониб бир нарса деб бўлади-ми? Шамсипакардан балога қолади киши. Бу Шамсипакар деганинг шайтонни авраб дилхирожга ўйнатадиган иблис...

Шербўта Шамсипакар ҳақида бунақа салбий гапларни биринчи марта эшитиши эди. У ўйланиб қолди. Кеча дадасининг: «... Бизбоп одамлармас...» деган гапи кўнглидан ўтди. Бирпасдан сўнг ўйчан нигоҳини отага тикди.

— Муслим ота, шохсан ўзингиз нима деб ўйлайсиз?

Мўйсафид Шербўтага давомли тикилиб, озгин қўлларни билан опшоқ соқолини бир-икки силаб олди-да, босиги билан деди:

— Ўғлим, дунё ёмонлардан ҳоли эмас. Ёмонларнинг бети қурсин. Мана шу ерлар, — мўйсафид қўли билан атроф қир-адирларга ишора қилди. — то ҳў олисдаги баланд чўққиларгача жиқ тўла писта эди. Писта пишиғида бутун юрт ёприлиб чиқиб писта терарди. Қўққис уруш бошланиб қолди. Ҳамма фронт билан бўлди. Яккатутда Шамсипакарнинг икки ака-ука холаваччаси туришарди. Иккови иккита эшак-арава қилиб олиштиб писталарни кеса бошлашди. Икки-уч йил ичида тамоми пистани ўтин қилиб сотиб битиришди. Бир куни уларга дуч келиб қолиб, «бу нима қилганларинг? Бутун юртнинг рисқини қийапсанлар-ку, бундай пистани яна қайта барпо қилиш

осонми?!» дейишимни биламан, иккови баравар ёқамга ёпишди. Шу-шу бошқа оғиз очмадим. Шундай қилиб, шунча пистадан асар қолмади. Бу лаънатилар кейин бозорбошига кўчиб кетишди. Шу кунларда бозорда даллолчилик қилишади. Ўғлим, бу гапни сенга айтишдан мурод шуки, бу Шамсипакарнинг уруғидан ҳарқандай пасткашликни кутиш мумкин. Аммо-лекин, сен сўраган гап хусусида аниқ бирор нарса айтмайман.

— Раҳмат, Муслим ота, раҳмат.

Шербўта мўйсафид билан қуюқ хайрлашиб йўлига кетди. У «Кўшқўнар» кун чиқаридаги ёлғизоёқ йўлда тоғдаги буғдойзорларни кўриб келаётган колхоз қоровулини учратиб у билан ҳам суҳбатлашди. Ундан Басоат ҳақида: «Севгани билан Сталинобод томон кетганмиш...» дан бўлак бирор тайинли гап чиқмади. Шербўтанинг таъби хира бўлиб, яна юрагига гапшик чўқди. «Кўшқўнар» дан тушиб, «Сариқтош» ўтлоғига қараб бораркан, Муслим отанинг гапларини ўйлаб кўнгли ёришар, лекин колхоз қоровулининг айтганлари эсига тушиб бўлашиб кетар эди. Гўё у Шербўтанинг кўзига таъна билан тикилаётгандек ва «Мана, сенинг Басоатинг қанақа номаъқулчилик қилди. Уят!» деяётгандай туюларди. Шербўта беҳосдан «Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас!» деб юборди. Ўзини тутиб чор-атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ эди. Ҳаракатидан ўзи уялиб кетди. Йўл-йўлакай хаёли минг бир кўчаларга кириб чиқди. Охири ўзига ўзи таскин бериб, «Бўлар иш бўлган...» деб кўнглини совутган бўлди.

*

Шом чўкиб, чумчуқлар чирқиллаши тинган. Осмачироқ одатдагидек, супа тепасидаги ўрик шохига илинган. Супада Саидполвон хонадонидогиларнинг ҳаммаси жам бўлиб, кечки овқатни тановул қилиб ўтиришарди.

Моҳира хола саҳарда нохуш чиқиб кетган ўглини кўчадан ёруғ чехрада кириб келганидан ўзида йўқ хурсанд. Кечки овқатга туршак солиб, ҳафсала билан шавла қилган эди.

Саидполвон кун бўйи далада кетмон чопиб, жуда чарчаганди. Шавлани наридан-бери еб, ёстиққа ёнбошлаганича мудраб ётарди. Ўғли кириб келгач, қаддини кўтариб ўтирди. Ҳомуза тортди-да, бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, унинг гапини Шербўта илиб кетди.

— Далада ишлаётган хотин-қизлар билан чолларни кўриб, жуда ҳавасим келди. Айниқса, хотин-қизлар...

Саидполвон ўглига синчков қараб қолди.

— Дада, гапнинг дангали, мамлакатда уруш кетяпти. Ўзингиздан қолар гап йўқ, бекор юрмай, бир ишнинг бошини тутсам дегандим...

Бу гап Саидполвон билан Моҳира холага осмондан олма тушгандай бўлди. Дамлари ичларига тушиб, дафъатан бир нима деёлмай, бир-бирига қараб қолишди. Ўрик шохидаги осмачироқ ҳам, гўё Шербўтанинг журъатига ҳайратланаётгандай, шабадада бир липиллаб қўйди. Моҳира хола чироққа бир хўмрайди-да, кейин эрига кўз қирини ташлаб, «ахир, бир нарса десангиз-чи!» дегандай ишора қилди.

— Заг гапни гапирасан, ўғлим. Ўзинг кеча келган бўлсанг, аҳволнинг маълум. Лоақал бирор ой дамигни олиб, бундоқ ўзингга келволгин, кейин...

— Шунинг айтинг. Ё жонингда қасдинг борми, жон болам? — деди Моҳира хола безовталаниб.

— Кечадан бери дамни роса оляпман. Даланиям кўриб келдим, қимирлаган жон борки, куйманиб ётибди...

— Куйманиб ётган бўлса, улар сента ўхшаб урушдан майиб бўлиб келганлари йўқ. Йўл азоби — гўр азоби деган. Шу аҳволда неча кун йўл юргансан.

— Дада, мён ўзимни яхши сезяпман. Ишсиз туролмаслигимни ўзингиз яхши биласиз. Раъйимни қайтармай, розилик беринглар, яхши бўлади.

Ота билан она фарзандларининг аҳди қатъийлигини, у бир сўзга бўлиб ўганини билишарди. Лекин рангирўйини кўриб ва бир оёғи ясамалигини ўйлаб, унинг ишга чиқиш ҳақидаги гапини ҳеч ҳазм қилишолмасди.

Шербўта сўзини узилган еридан давом эттирди:

— Мен урушда одам боласининг қанчалик улуг ва олийҳиммат эканини ўз кўзим билан кўрдим. Ахир, мен бир ўлган одам эди. Мени ўлим чангалидан одам боласи қутқариб олди. Бир азамат йигит мени деб ўзини қурбон қилди. Ёки оёғимнинг тузалишини олинг. Бир оёғим жароҳатланиб ирий бошлаганда, танда мадор йўқ, жон қил учида илиниб турган пайтда менга куч-қувват берган ҳам шу одам боласи. Мен ўла-ўлгувимча шу одамлардан қарздорман. Агар оёққа туриб кетсам, қолган умримни шундай яхши одамлар хизматига бағишлайман, деб аҳд қилганман. Шунинг учун илтимос қиламан, розилик беринглар.

Ота билан она ўғилларининг қанчалар ўтюррак эканлигини аён кўриб турардилар. Айниқса, Саидполвоннинг

ифтихори ичига сирмасди. У ўғлининг одамийлигини ва ундаги вродани кўриб қувончидан кўзлари ёшланди. У яқтаги энги билан кўзларини артар экан:

— Ҳамма гапнинг маъқул, ўғлим. Шунчаки, сизнинг-ни оз-моз ўнглаб олгин демоқчи эдик-да, — деди розилик оҳангида. Шербўтанинг чехраси ярқ этиб ёришди.

— Раҳмат, дада.

Саидполвон ўғлининг режасини билишга қизиқди:

— Хўш, қани нима иш қилмоқчисан?

— Орзубек деган қирғиз дўстимнинг мени ўлимдан сақлаб қоламан деб, ўзи ҳалок бўлганини батафсил гапириб бергандим. Ушанда, агар соғ-саломат она юртимга етиб борсам, дўстим Орзубек Айтбоев хотираси учун бир олма боғ яратай, деб аҳд қилгандим. Ишни шундан бошлашни ўйлаб турибман...

— Буни яхши ўйлабсан, ўғлим, дўстинг учун ҳар қанча қилсанг оз, — деди Саидполвон. — Хўш боғни қардан қилмоқчисан?

— Экин ердан сўрасам, колхоз раҳбарларигаям малол келади. Ҳам «мен боғ қилдим» дейишга арзимайди. Шунинг учун «каламашвор»ни сўрамоқчиман. Ҳар қандай тракторни ҳайдаш қўлимдан келади. Бульдозердан ёрдам қилишса бас...

— Меҳнати гоят кўп-у, — деди Саидполвон ўйланқираб.

— Ҳечқиси йўқ. Меҳнатдан хавотир бўлманг, дада.

Моҳира хола ўғлининг раъратидан фахрланиб, эрига бир илиқ қараш қилди-да, қистириб қўйди:

— Ҳа, «яхшидан боғ, ёмондан доғ қолади», деганлар.

АРСЛОН ИЗИДАН, ЙИГИТ СЎЗИДАН ҚАЙТМАС

Шербўта бугун ўрнидан жуда енгил турди. У ишга тушиб ҳақида ота-онасининг розилигини олганидан беҳад хурсанд эди. «Энди тезроқ раисни топиб, ишчи битириш керак», деди ўзига-ўзи далда бериб.

Чопшоғ пайтида у ҳассани олиб, колхоз идораси томон йўл олди. Колхоз идораси Шербўталар уйдан ярим чақиримча нарида эди.

Шербўта раис билан бўладиған гапни нимадан бошлаш устида ўйланиб кетаётган эди, йўлда почтальонни кўриб, хаёли бўлибди. Чўлоқ почтальон бир қўлида конверт,

елкасида сумка, Шамат аканинг эшигини жуда эҳтиёткорлик билан қоқарди. Унинг чеҳраси сўник, боши эгик эди. Хадегада ичкаридан товуш чиқавермади. Ниҳоят кўшни ҳовлидан эшигина қизча чиқиб: «Шоҳида холам йўқлар, далага кетганлар», деб жавоб қилди. Почталъон худди шундай жавоб кутган эди чамаси, сал енгил тортгандай бўлди. Хатни сумкасига солиб, йўлига жўнади. Почталъоннинг афти-ангоридан Шербўтанинг юраги шувиллаб кетди, кўнгли мудҳиш воқеа содир бўлганини сезди. «Шоҳида онави адо қилади-ку!» деди хўрсиниб.

Шербўта раиснинг олдига кетаётганини унутди, бутун хаёлини Шоҳида опа қайғуси эгаллаб олган эди. Анча ергача ҳасса билан ер чизиб борди. Идорага яқинлашиб қолганида, торкўча бошида эшакаравага юк ортаётган болага дуч келди. Бола ердаги қопни аранг кўтариб, аравага илинтирган эди, сирғаниб тушиб кетди. У яна қопга ёпишди-да, зарб билан кўтарган эди, елкасидан ошиб яна ерга тушди. Боланинг биров билан иши йўқ, ўтирволиб, «мана сенга, мана сенга!» деб қопни муштлай бошлади. Шербўта кулимсираб болани бир зум кузатиб турди. Ичида: «Ҳа, тирранча! Чумолига ўхшаб, ўзингдан катта юкка ёпишибсан-да», деди-да, келиб қопни аравага ортиб берди. Бола хурсанд бўлиб фронтовик акасига илжайди.

— Отинг нима, йиғитча?

— Мелиқўзи.

— Кимнинг ўғлисан?

— Солижон ака Иззатовнинг, — дея шахдам жавоб қилди бола.

Шербўта ҳайратланди. «Шунақа аломат ўғилчаси бор экан-а, раҳматлик». Кўз ўнгида госпитал намоён бўлди. Қулоғига «Ажаб», деган мунгли овоз чалинди...

— Шунақа дегин? — деди Шербўта ўйланқираб, кўзини Мелиқўзидан узмай.

— Сиз дадамни танийсиами?

Шербўта ўйланиб қолди. «Ҳа, танийман, госпиталда бирга бўлганмиз», деса, кўнгилсиз воқеани гапириб, Мелиқўзининг қалбини жароҳатлайди. «Йўқ» дейишга эса тили бормади. «Вақти-соати билан айтиб берарман» деди-да, гапни чалғитди:

— Эшитганим бор, қондагилар нима?

— Пилла. Аммам тутган, пунктга опкетяпман.

— Шунақа дегин, оббо азамат-ей. Эҳтиёт бўл, қопинг яна аравадан тушиб кетмасин...

Мелиқўзи эшагига минатуриб фронтовик акасига савол берди:

— Муаллим онам пилладан фронтдаги летчикларга парашут қилади, деб айтдилар, шу ростми?

— Рост! — деди Шербўта жилмайиб.

Мелиқўзининг чиройи очилиб, кўзлари чақнаб кетди. Сакраб эшакка миниб қамчини босди.

Мелиқўзи ялангоёқ, яланбош, устидаги оқ бўз кўйлак офтобда ўнгиб кетган, лабининг чап томони яра, кўллари худди мушук тимдалагандай ёрилиб кетган. Ўзи шу аллоода-ю, юзида табассум, кўзларида тафаккур-га ўхшаш завқли бир ифода порлайди.

Шоҳида опа қайғуси гамида ҳорғин келаётган Шербўта Мелиқўзини кўрдию, унинг жўшқин ҳаракатидан завқланиб, жисмида ғайрат жўш урди. У идора томон шахдам кетди.

Идорада Тоға Сурмахон опа билан гаплашиб ўтиришган экан. Сурма онанинг эғнида қорамтир чет кўйлак, бошида кулранг дурра, оёғида қора брезент этик. Сурмахон опа Шербўта билан илиқ сўрашди-да, Тоғага:

— Майли, йиғилишни кечқурун соат тўққизда ўтказайлик, — деб шопилганича чиқиб кетди.

Шербўта Сурмахон опа тўғрисида уйига келган куни дадасидан эшитганди.

«Раис билан бўладиган гада у ҳам бўлса ёмон бўлмади», деб ўйлади-ю, лекин унга бирор нарса дейишга улгурмади.

— Ке, ўғлим, яхши юрибсанми? Хизмат? — деди Тоға, Шербўтага очиқ чеҳра билан боқиб. У кўкиш фуфайка кийиб олган, кўриниши ташвишли эди. Тоға Шербўта билан сўрашдию, лекин ундан садо чиққунча ҳам бўлмай, столда турган газеталарга қаради. — Кечқурун йиғилишда муҳокама қилмоқчимиз, муносиб ҳисса қўпишимиз керак, — дея стол устидаги газеталарга ишора қилди у.

Столда икки дона «Қизил Ўзбекистон» газетаси ёнмаён турарди. Шербўта столга яқин келиб, газеталарга назар солди. Бири 27-май, иккинчиси 30-майдаги сонлар. 27-майдаги соннинг биринчи саҳифасида йирик, тўқ қора ҳарфлар билан терилган: «Ўзбекистон К/б/П Марказий Комитети секретари ўртоқ Юсуповга, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раис ўртоқ Мўминовга, Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг раиси ўртоқ Абдурахмоновга» деган хатга кўзи тушди.

30-майдаги соннинг биринчи бетида эса, «Барча завод

ва фабрикалар коллективларига, колхозчилар ва совхоз ишчиларига. Фронтга янада кўпроқ яроғ-аслаҳа, хом-ашё ва озиқ-овқат етказиб берайлик!» деган мурожаат берилганди.

Шербўта беихтиёр Тоғадан сўради:

— Тоға, булар қанақа мактуб?

— Мана буниси, — дея 27-майдаги газетани кўрсатди Тоға, — Ўзбекистон оталиридаги 12-гвардиячи ўқчи дивизиясидан. Дивизия командири, сизларнинг ишончларингизни оқлаш учун дивизия жангчилари душманга қарши жуда қаттиқ жанг қилипти. Албатта, ишончларингизни оқлаймиз. Ғалабамизни тезлатиш учун сизлар ҳам давлат тошпириқларини ортиғи билан бажаринглар, депти, — деди Тоға, бошидаги дўшисини бир айлантириб олиб. — Буниси, ўғлим, Тошкентдаги кўнгина завод-фабрика ишчиларининг колхозчиларга мурожаати. Улар: «Бизларга кўпроқ хом-ашё етказиб беринглар. Тезроқ фашистларни йўқ қилайлик», деб ёзишибди.

Шербўта «Тоғанинг гапи тугагандир» деб ўйлади-да, сўзни нимадан бошлашни билмай, столга тикилганча бир сония туриб қолди. Столнинг бир бурчида қандайдир ҳужжат турарди. Шербўтани кузатиб турган Тоғанинг кўзи ҳам ҳужжатга тушди.

— Ҳа, айтгандай, — дея Тоға давом этди, — озод бўлган районлар учун республика махсус эшелонда қўй жўнатыптикан. Бечоралар шип-шийдам-да. Шунга биз ўз улдушимизни қўшимиз керак. Йиғилишда буниям гаплашиб олмоқчимиз. Ишқилиб, кўпчиликдан қолмайлик, деймиз-да, ўғлим.

— Жуда тўғри қиласизлар, раҳмат сизларга, — деб Шербўта ёзилиб нафас олди. Хурсанд бўлганидан бир нималар демоқчи бўлди-ю, гапи томоғига тиқилиб айтолмади. Тоға газетадаги мактуб, мурожаатда айтилган гапларни халқ қўллаб-қувватлашидан кўнгли тўқ бўлиб, ўриндиққа ўрнашиб ўтирди.

— Ҳа, дарвоқе, хизмат, ўғлим?

Шербўта дилидагини баён қилди:

— Тоға, менга бир занжирли трактор билан булдозер курагини тошиб берсангиз...

Тоға бароқ қопларини чимирди:

— Ҳа, тинчликми?

— Бир «қўлбола» бульдозер ясамоқчиман.

— Хўш?

— Кейин «каламушвор»даги наст-баландликларни суриб текислайман, баҳорда янги боғ қиламиз.

Тоға бу таклифга унча эътибор бермади, у шу топда эътибор берадиган ҳолатда эмас, бошидаги юзта ташвиш бу гапни хаёлига яқин йўлатмас эди.

— Ўғлим, ўзинг кўриб турибсан, ишимиз бошимиздан ошиб ётибди. Иккиламчи теп-текис ерлар ҳам экилмай қолиб кетяпти. Куч йўқ. Қолаверса, сен ҳали ишлаш тўғрисида асти ўйлама. Ўзинг кечагина келдинг. Соғлигингни тузат, дам ол.

Тоғанинг гапи Шербўтага ёқмади. Бир зум чеккаси-ни қашиб турди-да, эътироз билдирди:

— Биринчидан, даволанишга ҳозир эҳтиёж йўқ, яхшиман. Иккинчидан, ҳадемай барча ерларингиз ишга тушади. Учинчидан, боғ керак...

Тоғанинг зардаси қайнайди. Дилида: «Ҳамманинг фикри-зикри фронтга кўпроқ яроғ-аслаҳа, озиқ-овқат етказиб бериш билан банд бўлиб турган бир пайтда, қаёқдаги ўнқир-чўнқирларни кавлаб ўтириш кимнинг кўнглига сиғади шу топда? Тағин ўзи нима ҳолда-ю», деди-да, ўз фикрини қувватлади:

— Ҳозир бунақа ишнинг вақтимас. Кейин, сен даволанишнинг керак, ўжарлик қилма, ўғлим! — деди Шербўтага меҳр билан тижкилиб. Тоға сўнги жумлани айтаётганда, Шербўтанинг протезли оёғига кўзи тушиб қолди. У ҳассага суяниб, протезли оёғини сал олдинроқ кўйиб турганди. Тоға протезни кўриб бир пас жим бўлиб қолди. Кейин аста бошини кўтариб, юзига разм солди. Қонсиз юзи ва серқандиқ ёноқлари унга: «Оёғини кўрдингми?!» деяётгандай туюлди. Тоғанинг кўнгли бузилди. — Йўқ! Инсофдан эмас, сен даволанишнинг керак,

Шербўтанинг хуноби ошди. Лекин ўзини оғирликка олиб, нима учун бу ишга бел боғлаганини тоғага муфассал сўзлаб берди...

Тоға яна ўз фикрини ёқлади:

— Бу гапларингни ҳаммаси тўғри. Мен юз фоз қўшиламан. Аммо-лекин ҳозир хонаси эмас, кейинчароқ.

Шербўта энди ўзини тутиб туролмади.

— Агар сиз трактор бермасангиз, Жийдакапага кетман, ҳозирнинг ўзидаёқ жўнаганим бўлсин, — деб зарда билан оёққа турди. Тоға уни тўхтатди.

— Киши шунчаям ўжар бўладими? Қани, ўтиргинчи, — деди Тоға Шербўтага курсини кўрсатиб. У зўр-базўр курсига ўтирди.

- Соғлигинга путур етмайдами?
- Йўқ.
- Хўп, майли! — деди Тоға илжайиб.
- Шербўтанинг кўзлари чақнаб кетди.
- Ха, мана бунингга ўғил бола гап. Тоға!..

ТАЛВАСА

Якшанба. Шамсипакарнинг кенг саҳни ҳовлиси. Тушлик маҳали. Баланд ток остидаги сўрига кундаги одатга кўра, гилам ёзилиб, хонтахта атрофига янги кўрпачалар тўшаб қўйилган. Кимсаннинг ҳарир ишак кўйлак, қизғиш атлас лозим кийиб олган кейинги хотини Тўтихон сўрида хонтахтага тирсагини тираб, кўзуга тикилганча қошига ўсма қўймоқда. Юзи қорачадан келган, серажин, қотмагина аёл ўчоқ бошида сирли тоғорачага гуручни ивитиб қўйиб, қўлида кашпир, ош зирбагини қовурмоқда.

Ногаҳон кўчада енгил машина овози эшитилди. Тўтихон қулоғини қилиб, «келишди» деди-да, дархол ўсма-сурмасини йиғиштириб, эрига пешвоз юрди. Кўча эшигида чехраси очик, мағрур ҳаволи Кимсан кўринди. У бир неча кундан бери райком тошпириғи билан Дўмкўлда пилла ишлари билан юрганди. Кимсаннинг кетидан дарвоза очилиб, «ГАЗ»ик ичкари кирди. Мирзажон машинани қолдириб, ўзи пиёда уйига кетди. Тўтихон сочиқ билан обдастада сув келтириб, эрининг қўлига сув қуйди. Унинг саволига, «Аям Муяссархон аммамникига меҳмондорчиликка кетганлар, дадам ҳали бозордан қайтганлари йўқ, Шоди эрталаб нонуштадан кейин чиқиб кетган бўйи бедарак», деб жавоб берди. Бу орада хизматкор аёл ичкаридан шойи яқандозлар олиб чиқиб, сўридаги жойларни янгилади, хонтахтага дастурхон ёзиб, нон писта-бодом, канд-қурслар келтирди, чой дамлади. Кимсан ювишиб бўлгач, пижама кийиб чиқиб, сўрида икки парестигани қўлтирига олиб, ёнбошлади.

Тўтихон хизматкор хотин дамлаб келган кўкчойни пиёлага қуйиб эрига узатаркан, хушхабарни айтиб, эридан суюнчи олмоқчи бўлди:

— Эшитдингизми? — Тўтихон калласини ликиллашиб, кўзларини шўх ўйнатди. — Фронтдан Шербўта ўртоғингиз келти.

Кимсан пиёладаги чойни олдию, хўплашга улгурмади.

Пиёла ушлаган қўли ҳавода муаллақ қолди. Кескин ҳаракат қилиб қаддини тиклади. Пиёладаги чойни ичмай, жаҳл билан четга иргитди.

— Қачон?!

— Уч-тўрт кун бўлди.

Кимсаннинг ранги ўчиб, юзи тундлашди. Дастурхоннинг қайси бир ерига бир лаҳза тикилди-да, Тўтихонга хўмрайди:

— Ахир ундан қоракат келганди-ку!

Тўтихон эрининг авзойидан қувонч эмас, ноҳушлик ифодасини кўриб, қаловланиб қолди-да, дудмал жавоб берди:

— Қайдам.

Кимсан ҳаловатини йўқотди. Тўтихоннинг дами ичига тушиб кетди. Тўтихон эрининг бирдан бундай ўзгариб қолиш сабабига тушунолмаб гаранг эди. У нега севиниб ўрнига асабийлашяпти? Шербўта билан ёнлигидан жонажон ўртоқ дейишарди-ку? Бир пасда жини қўзиб, ғалати бўп қолди-я?

Тўтихон ўйлана-ўйлана бир воқеани эслади. Қайси бир якшанба куни худди шу пайтда эри сўрида ўтирганди. Кўкқисдан телефон жиринглаб қолди. У югуриб бориб трубкани олган эди, Манниёз ака экан. Эрига хабар қилган эди, у «йўқ деб айт» деган маънода кафтини ёзиб тебратди. Эшитмади шекилли, деб ўйлаб, «вой, ўзимизнинг Манниёз ака-ку!», деб юборди. Эри «йўқ» деб айтгин дедим-ку!» деб сўқинди. У ноилож «йўқ» деди. Трубкани жойига қўйиб қайтиб келганида эри: «Билиб қўй, Манниёз аканг райкомдан ҳайдалиб, бошқа ишга ўтди. Энди ундан омад кетди. Омадсиз одамга яқинлашсанг касри юқади. Тушундингми? Бундан кейин телефон қилса, йўқ, деб жавоб қилавер, ундан сал нарида юрайлик», деганди.

Тўтихон шу воқеани эсларкан, кўнглида: «ё Шербўта ҳам Манниёз акага ўхшаб фронтдан ҳайдалганмикан-а? Бўлмасам нега эрим хурсанд бўлиш ўрнига жаҳли чиқиб, менга дўқ қилади», деди саросимага тушиб.

Тўтихон аниқ бир фикрга келолмай, бир вақтгача ичкарида ҳаяллаб қолди. Кейин ташқарига чиқиб, секин-аста эрининг қошига келди. У хонтахтанинг паст томонига тикилиб ҳамон ўйчан ўтирар, унда боя кўчадан кириб келгандаги қувонч, гурурдан асар ҳам қолмаганди. Кимсаннинг ўрнида гўё бутунлай бошқа бир кимса, рангида

қони йўқ, бечораҳол, хайлпараст киши пайдо бўлиб қолгандай эди.

Кимсан бошини қуйи солиб, ўйга ботарди. Хайлида фақат биргина «Ахир» у ҳалок бўлган эди-ку?!» деган ибора чарх урарди. Назарида қулай фурсатдан фойдаланиб қурган иморати таг-туғи билан қулаётгандай, ўзича Шербўта унинг изига тушаётгандай ва барча ишларининг пачаваси чиқиб, ўзини беважот чоғга тушиб кетаётгандай ҳис қилиб, кўрқиб кетди.

— Йўқ! — ҳайқириб юборди овозини баралла қўйиб. Ўз овозидан ўзи энтикиб жим бўлди. Чўкаётган одам хасга ёпишгандай у энди бу мушкул аҳволдан қутулиш учун йўл ахтарарди. «Энди биттасидан қутулганимда, буниси яна қайси гўрдан чиқиб кела қолди?! Ҳа, уни гов бўлиши турган гап. Феъли маълум. Дарвоқе, ўша хатни олганмикан? Агар олган бўлса, иш расво!.. Энди нима қилиш керак? Нима бўлгандаям ярани газаклатмай олдини олиш керак! Хўш, қандай қилиб?! Ҳа, айтгандай «рақибингни енгил учун унга тишингни оқини кўрсатишинг керак...» Аввал, ҳозир кўргани бориб, ҳол-аҳвол сўрайман, қани, менга қанақа муомала қилади, кейин шунга қараб иш тутаман. Қолаверса, пленга тушгани менга катта қурол бўлади...»

Кимсаннинг сўнгги фикрлари ўзига маъқул тушиб, бир оз тетикланди-да. Шербўтани кўриб келиш учун ўрнидан турди.

* * *

Кун оғиб қолган. Шербўта қўйлақчан бўлиб олиб, кўча эшик олдидаги паст-баланд ерларни текисларди. У раис билан бўлган суҳбатдан гоят хурсанд бўлиб қайтганди. Трактор хабарини бир кун кутди, икки кун кутди. Дараги бўлмади. Учинчи куни ўзини қаерга қўйишни билмай, кўлига кетмон олиб, эшик олдини текислашга тушди. Ишлаётган пайтда бехосдан бир гуруҳ ўсмирлар уни ўраб олишди. Улар орасида Кимсаннинг укаси Шоди билан Солижон аканинг ўғли Мелиқўзи ҳам бор эди. Шоди авваллари бу маҳаллада кам ўйнардди. Ўша сув тошқинидан кейин Карим деган ўртоғи билан тез-тез келиб, тошқинда қулаган иморатларни қайта тиклаётган одамларга қарашиб турадиган бўлди. Бора-бора шу маҳалладаги болалар билан дўст бўлиб қолишди.

Болалар бири қўйиб бири олиб Шербўтага савол бе-

ришар, жанг манзараларини гапириб беришга қисташар, орден ва медалларининг тарихини билишга қизқишар эди.

Шербўта болалар билан овора бўлиб, Кимсан келиб қолганини пайқамай қолди. Болалар бир-бирлари билан пичирлашиб, четга сурилишди. Шоди ўзини болалар ортига олди.

Кимсан узоқдан кучоғини очиб келиб, «Кўзларимга ишонмайман: эсон-омон келдингми, дўстим», деб Шўрбўтани кучоқлаб олди.

— Қишлоқларда юргандим, ҳозир уйга келсам, шунақа гап, ечиниб ҳам ўтирмай, югурганча келавердим, — деди у, Шербўтани оғушидан бўшатар экан.

Дарҳақиқат, Кимсаннинг эғнида қишлоқдан келгандаги ўша кийимлар. Чанг-гарди қоқилмаган. Кител ёқаси чанг-тердан қорайиб кетганди. Дўстлар учрашувини қизқиб қузатаётган болалар панасида турган Шоди бирданга ўзгариб қолди. Акасининг: «Ечиниб ҳам ўтирмай...» деган сохта гапи гапига тегиб, лаблари асабий тигради. Ахир, улар энди чўмила бошлаганда акаси машинада уйларига ўтиб кетганди-да! Яхшиямки, болалар ҳовуздайди, кўришмади. У бўлса сал кейин келиб, энди ечинаётганди. Ушанда кун туш эди. Ҳозир бўлса намозгар. Ёлғончи! Қани энди, акаси ундан кичик бўлсаю, мана сенга ёлғон гапирини, мана, деб тумшугига туширса! Нима қилсин. У катта-да!

Шоди шундай асабийлашиб турган пайтда Мелиқўзининг ёнидаги кулчаюзли жиккак бола қўли билан Шодини туртиб: «Сени акангниям ордени борми? деб сўраб қолди. Боланинг саволи Шодига, гўё ярасига қаламшир сепгандай туюлди. У болага бир мушук қараш қилди-ю, индамай қуйи боқди. Шу боши эгилган қўйи бир-бир босиб болалардан узоқлаша бошлади. Анча ерга боргунча жаҳл билан: «Орден эмиш-а, ёлғончи! Ёлғончи!» деган сўзларни қайта-қайта такрорлади-да, сўнг аламига чида-ёлмай югурганча кетиб кўздан ғойиб бўлди.

Кимсан билан Шербўта кучоқлашиб кўришини билан андармон бўлиб, болалар ўртасида ўтган гапни сезишмади. Кимсан тилёғламалик билан Шербўтага гал бермай ҳамон ўз гапларини маъқуллар эди.

— Оббо сен-а, бор экансан-ку, нақ бўймаса юрагимизни ёрган эдинг-а, дўстим...

Шербўта дабдурустдан Кимсан билан дўстона кучоқлашиб кўришди-ю, ногоҳ ота-онасининг ва Муслим ота-

нинг гаплари эсига тушиб, бирдан вужудини муздай ҳис чулғаб, хомуш тортди. Шу бойсдан Қимсаннинг баланд-парвоз гапига босиғи билан:

— Ҳа, урушдан шунақасиям бўларкан, оғайни, — деб қўйди.

Шербўта «оғайни» сўзини самимият билан эмас, шунчаки расмий тарзда айтди.

Шундан кейин улар супириб-сидириб қўйилган ариқ ёқасига бориб ўтиришди.

Шербўта Қимсанга юзланиб, «Бу қанақа дўстлик бўлди? Орадан шунча йил ўтиб, ҳатто «қорахат» ҳам келиб, бирор марта уйимизга қадам изи қилмапсан-а», деб гина қилмоқчи бўлди-ю, лекин ўзига эп кўрмай гапни бошқа ёққа бурди:

— Ижрокўмга раис бўпсан, табриклайман, — деди бўштобгина.

— Раҳмат, дўстим, раҳмат. «Йўқ» десам ҳам, ўз ҳолимга қўйишмай, катта бир район ташвишини елкамга юклаб қўйишди, дўстим, — деди Қимсан димоғдорлик билан.

Шербўта авваллари Қимсаннинг дадасини «Шамси тоға» онасини «Санобар хола» дерди. Ҳозир уларнинг номларини тилга олмай:

— Қалай, ота-онанг соғ-саломат юришибдими? — дейиш билан кифояланди.

Қимсан мамнуният билан жавоб қилди:

— Раҳмат, дўстим, икковлариям соғ-саломат. Менинг бу оғир ишимда бири қош, бири кўз бўлиб, менга кечаю-кундуз мададкор бўлиб юришибди.

Ниҳоят ҳол-аҳвол сўрашлар ниҳоясига етиб, савол-жавоблар Басоат қисматига кўчди.

— Менга қара, Қимсан, — мурожаат қилди Шербўта ҳамсуҳбатига синовчан боқиб, — мен Басоат тўғрисида бир беаъни гап эпитдим. Сен шуни равшанлаштириб бер, оғайни.

Бу савол Қимсанга бевақт отилган ўқдай туюлди. У Шербўтанинг келганини бехосдан эшитиб, ўз дари-ғамидан бўлиб, Басоат ҳақида гап очилишини хаёлига ҳам келтирмаган экан. Энди бу тўғрида у ўйлашиб олиши керак. Шу вайдан у гўё Басоат қисматига озор чекаётгандай бўлиб, бошини эғиб жим туриб қолди. Дилида: «Гаплар беқилтириқ бўлиши керак» деди-да, бошини астагина кўтариб, сўниқ овозда деди:

— Дўстим, сенга бу гапни қандай қилиб равшан-

лаштиришга ҳайронман. Басоатнинг енгилтаклиги ҳамма-мизгям ерга қаратди.

Диққат билан Қимсанга тикилиб турган Шербўтанинг таъби хиралашди. Қимсан унинг тинқасини қури-таётган чигални ечиш ўрнига, унга қаттиқ ботадиган гап қилди. У ранж нигоҳини Қимсанга қадаб, «Шунақами?!» дегандай бир пас жим туриб қолди. Хаёлидан дадасининг: «Гаплар шунақая, аммо-лекин кўнглим қоронғи, негаки Басоатхон унақа енгилтак қизлардан эмас» ва Муслим отанинг: «Шамсипакар уруғидан ҳарқандай пасткашликни кутиш мумкин...» деган гаплари ўтди. Пешонаси тиришиб, бурнининг учида тер йилтиради.

— Сен қандай далилларга асосланиб уни енгилтак деяпсан?!

Қимсан ўйланқираб, Шербўтанинг қалтис саволига қарши савол билан жавоб берди:

— Бир йигитни деб, ўз ҳамқишлоқларидан юз ўгириб, бегона юртга қочиб кетиш енгилтаклик эмасми?

— Қимсан, сен бунақа кескин хулоса чиқаришга шонилма! Айт-чи, у йигит ким ўзи, уни ҳеч ким кўриптими?

— Унинг кимлигини мен билмайман. Шахсан ўзим кўрганам йўқ.

— Ахир, у йигитни Басоат билан бирга юрганини биронта одам кўрганми ўзи?

— Буни мен суриштирганим йўқ. Оқтошнинг барча катта-кичиги гапириб юрибди.

— Басоат у йигит билан институтда танишиптими, ё бошқа ердами?

— У ёғини мен билмайман.

Шербўтанинг зардаси қўзиди.

— Менга қара Қимсан, Басоат менинг ҳам, сенинг ҳам ҳамқишлоғинг. Ана шу ҳамқишлоқлик нафсониятидан у йигитнинг кимлигини билишга қизиқмадингми? Ахир, юртнинг бошлиғисан-ку!

Қимсаннинг хиёл қисик кўзлари бежо жовдираб, саросимада андак ўнғайсизланиб, ўрнашиброқ ўтирди.

— Дўстим, зап гапни гапирасан-да. Бунақа ишларни суриштириб юришга мени вақтим борми? Бу гапни мен ҳам эл қатори эшитиб, ўзимча: «Басоатни Оқтошда ҳеч кими қолмади. Кўнглига яқин йигитни топган бўлса, у билан кетса кетгандир-да», деб қўявердим...

Басоат хусусида Қимсандан аниқ бир гап чиқмагач, Шербўтанинг ҳафсаласи пир бўлиб хомуш тортди. Қим-

сан эса кутилмаганда Шербўта билан бўлган учрашув унинг учун галабали бўлганидан ўзини енгил ҳис этди.

Кун ботиб қош қорайди. Кимсан иши кўпчилигини важ қилиб Шербўта билан хайрлашди. Шербўта ўрнидан вазмин қўзғалиб уни кузатди. Дилидан: «Дарҳақиқат, Оқтошда меҳрибонларидан ажралгач, кўнгил, яқинини топиб, бошини олиб, кетса кетгандир» деган ифода ўтиб юраги баттарроқ раш бўлди. Лекин, шу он: «Унақа енгилтак қизлардан эмас», «Шамсинакар уруғидан ҳар қандай настрашликни кутиш мумкин» деган сўзларни эслаб, ҳушёр тортди. Ҳазилга-ҳазилга: «Тўхта! Агар воқеа Кимсаннинг айтганича бўлса, унда Кимсан нега менинг сўнги саволимга сал безовталаниб жавоб берди? Кўзлари галати ўйнаб, ранги ўзгарди? Нега? Босиғи билан хотиржам жавоб қилса бўларди-ку?! Таажжуб!...» деди ўйга толиб.

* * *

Душанба куни эрталаб соат тўққизга яқин Кимсаннинг хонасига Муродов кириб келди. Кимсан у билан кўришиб, жой кўрсатаркан, елкасидаги йилтироқ погонларига кўз қири билан қараб қўйди.

— Мен сизни, Азимжон Муродович, бир нозик иш бўйича чақирдим, — деди у, сирли қилиб, Муродов сергакланди. Кимсан виқор билан давом этди. — Балким эсингизда бордир, бир вақтда оқтошлик Шербўта Саидов деган шахс ҳақида гапиргандим...

— Ҳа-ҳа, Кимсан Шамсиевич, — дея тасдиқлади Муродов.

— Кеча қишлоққа борсам, ўша шахс кепти. Таажжуб. Урушга кирибоқ фашистлар томонга ўтиб кетибди. Тезда яна ўзимиз томонга қайтиб ўтибди. Унга Боймат кулоқнинг ўғли ёрдам берганмиш. У фашистларда ефрейтор бўлиб хизмат қиларкан. Гапни қаранг.—Кимсан масхараомуз кулимсиради. Унга жавобан Муродов «шуям гапми» дегандай лабини бурди. Кимсан давом этди.— Кейин орадан анча вақт ўтиб, ҳарбий қисмдан, ҳалок бўлди, деган хат келди. Ўлди деганига бир йил бўлганда, мана, ўзи келиб турибди!..

— Жуда шубҳали-ку! — деди Муродов, бошини тебратиб.

— Шунини айтаман-да, — дея Кимсан жонланди. — Қишлоққа борсам, қишлоқ фаоллари «шаънимизга доғ туширган бу хоин яна қайси гўрдан пайдо бўп қолди»

дейишиб, хуноб бўлишяпти. У ярамасни, Азимжон Муродович, ўз йўлингиз билан элақдан ўтказиб бирон ёққа гумдон қилмасангиз, қишлоқ фаолларидан уятга қоламиз.

— Бу иш билан шахсан ўзим шугулланаман. Хотиржам бўлинг, Кимсан Шамсиевич. Эртага эрталаб Оқтошда бўламан.

— Маъқул. Лекин Оқтошга бу кийимингиз билан борманг. Биласиз-ку...

— Албатта, албатта, — деб илжайиб қўйди Муродов.

— Бунақа ишни шов-шувсиз бўлгани яхши дейман-да.

— Албатта.

— Ишингизга муваффақият тилайман.

— Раҳмат.

КУТИЛМАГАН ТЕРГОВ

Шербўта эрталаб кўчага чиқиб, икки кўзи йўлда, трактор кутиб ўтирган эди, кўққисдан кечаги кулча юз, жиккак бола югуриб келди.

— Сизни катталар чақириняпти.

— Қаерда?

— Сельсоветда...

— Ҳўп, ҳозир бораман.

Бола гириллаганча келган йўлига қайтиб кетди. Шербўта «трактор унадиганга ўхшайди» деб ўйлаб хурсанд бўлди. Ҳассасини қўлига олиб, гузар томон йўлга тушди. Эғнида онаси тикиб берган оқ батис қўйлак. Анча ерга борганда бирдан ўйланиб қолди. «Нега колхоз идорасига чақирмай, сельсоветга чақириняпти экан? У тракторни колхоз раисидан сўраганди-ку? Ё раис ўша ердамикан?» Шу хаёллар билан қишлоқ кенгашининг биносига кириб борди. Кабинетда Саримсоқ Кенжаев Шербўтага нотаниш бўлган бир киши билан тик турган ҳолда гаплашиб туришарди. Шербўта хонага кириши билан Кенжаев унга бошини силкитиб, «салом» берди-ю, нотаниш кишига юзланиб: «Бу киши Шербўта Саидов бўлади. Энди, Азимжон ака, мен суҳбатларингизга мишат қилмай», деб хонадан чиқиб кетди. Азимжон Муродов Шербўтага стулни кўрсатиб, «ўтиринг» деди-да, ўзи столнинг нариги томонига ўтиб, унинг рўпарасига ўтирди. У ўтириш олдидан Шербўтага бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Фронддан келдингми?

- Фронтдан эмас, госпиталдан.
- Фронтдаям бўлдингизми, ахир?
- Бўлмасам-чи, госпиталга қаердан боради.
- Фронтда қанча вақт бўлдингиз?
- Борди-келдиси билан уч йилга яқин.
- У «борди-келдиси» нимаси?
- Фронт-госпитал-фронт.
- Қуришовдаям бўлдингизми?

Шербўта ўйлашқираб жавоб берди:

- Сизга нима десам экан. Қуришов деб қуришов эмас. Аммо ўзимнинг қисимини ахтариб асирга тушдим...

Шербўта «асирга тушдим» иборасини айтди-ю, ердаги аллақайси нуқтага тикилиб жим туриб қолди. Кўз олдидан бош-юзи қоп-қора қонга беланган Андреев, калтак ушлаган немис офицери, арра сифат темир кўтариб келаётган унтер-офицер, эчки етаклаган бола... биринкетин ўтаверди...

Унинг ўйга ботиб туришидан Муродов ўнчача бир маълумо тушунди: «Ўйланиб қолиши бежиз эмас. Боши берк кўчадан қандай қилиб чиқиб кетиш йўлини ахтараётган бўлса керак. Ҳа, қани қанақа важ топар экан?» деди-да, қўлидаги қаламини ўнатиб, унга яна савол берди:

— Асирда кўп бўлдингизми?

Шербўта икки кўзини бир нуқтага қадаганча ўша манзарани ҳамон хаёлидан ўтказарди. Муродовнинг саволини эшитмади шекилли, индамай ўтираверди. Муродов қизишиброқ сўради:

— Асирда кўп бўлдингизми деяпман?

— А? — деди Шербўта бошини кўтариб Муродовга қараб, у саволини яна такрорлади.

— Йўқ. Фақат бир кун... Кечки пайт ўрмон ёқасида икки солдатни ўлдириб Йўлчи деган бир ҳамқишлоғимнинг ёрдами билан асирдан қочиб қутулдим.

— Ҳамқишлоғингиз у ерда нима қилиб юрган экан?

— Нима қилиб юрганни мен билмайман. Тўсатдан пайдо бўлди.

— У қандай кийимда эди?

— Немисларнинг ефрейтори кийимида.

— Ҳамқишлоғингизнинг ижтимоий келиб чиқиши сизга маълумми?

— Ҳа, маълум.

— Қани...

— Қулоқ боласи. 1928 йили қишлоғимиздан сургун

... — деди Шербўта бамайлихотир. Муродов эса, Кимсан айтган гапларни хаёлидан ўтказарди.

— Йўлчилар оиласига сизларнинг қанақа алоқаларинг бор?

— Дадам Йўлчининг отасида чорикор бўлган.

— Йўлчининг отасини қулоқ қилишда дадангиз иштирок қилган дейишдади, шу тўғрими?

— Дадамнинг айтишларича, шундай.

— Демак, шу туфайли икки оила ўртасида рақобат бўлиши шубҳасиз?

— Мантиқан шундай.

— Яхши. Йўлчини немис ефрейтори деддингизми?

— Ҳа, шундай.

— Қизиқ. Йўлчи сизга икки томондан душман бўла туриб, сиздан ўч олиш ўрнига сизни асирдан қутқазди денг?! Бунга қандай тушунтиш мумкин?! — деди Муродов тиржайиб.

— Қанақасига тушунсангиз шунақасига тушунаверасиз, у сизнинг ишингиз.

— Шундоқ денг... — Муродов тағдор қилиб кесатди. — Икки қуролли солдатни осонгина ўлдирдингиз. Кейин ашаддий душманингиз бўлган немис ефрейтори ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, «рахмдиллик» билан сизни қутқазиб юборди. Шундай демоқчисиз-да?!

Муродовнинг ғайритабиий жилмайган кўзлари Шербўтага аллақандай киноя ва қувлик билан боқарди. Шербўта ўт тушган қуруқ хашакдай лов этди-ю, яна ўзини босиб, Муродовга тикилди:

— Сиз ўзингиз кимсиз? Нима демоқчисиз менга?

Муродов ўзини гўлликка солди:

— Мен ижрокўмнинг ҳарбий учет ходимиман. Сизнинг фронтдаги хизматларингизни билмоқчиман.

— Менинг қайси хизматим қизиқтиради сизни?!

— Қизиқманг, оғайни, хотиржам туриб жавоб бераверинг!

Шербўта бу хира одамнинг афти-башарасидан ижрокўм маъмурияти ходими бўлмай, бошқа бир идорадан эканини сезди ва ўзига нисбатан аллақандай ишончсизлик туғилганини фаҳмлаб, баттарроқ жаҳли чиқди.

— «Оғайни» демай сўраверинг. Кўриб турибман, қанақа оғайни эканлигингизни, — Шербўта шундай деди-ю, қовоғини солиб, юзини четга бурди.

Бу ҳаракат Муродовнинг иззат-нафсига тегди. Лекин ўзини босди. «Шамсиевнинг жуда шубҳали, чамамда,

сотилган, ammo ўзи ўта кўрс...» деганича ҳам бор экан. Анча ўжар кўринади. Бу осонликча жон бермайди. Ишни пухта қилиш керак... Ҳозирча гапни чуқурлаштирмай, юзани савол-жавоб қилиб қўйверган маъқул...» деб ўйлади-да, муомала усулини кескин ўзгартирди:

— Жа тажанг экансиз. Мен сизга тўғри савол беряпман, беҳуда аччиғингиз чиқяпти...

— Қанақа тўғри савол эканини сезиб турибман. Қани, сўрайверинг, — деди Шербўта асабийлик билан Муродовнинг сўзини бўлиб.

— Шошилмай, бир бошдан гапириб беринг-чи, қайси фронт, қайси қисмда хизмат қилдингиз ва қачон, қайси шпартда асирга тушдингиз кейин нима бўлди?

— Айтдим-ку, қачон тушиб, қачон қочиб қутулганимни, — дея асабдан Шербўтанинг лаблари титраб, ранги оқариб кетди.

— Бунақа икки оғиз мужмал гап билан иш битмайди. Менга шошилмай, ипидан-игнасиғача батафсил гапириб беринг.

Шербўта чуқур «уф-ф» тортди-да, қўйлак тугмасини ечди:

— Хўш, қаердан гапирай?!

— Сизга неча марта айтиш керак?! — Муродов овозини кўтарди. — Хизматингиздан бошланг!

— Биринчи бошлаб хизмат қилган қисмим... — Шербўта қисқагина қилиб хизматини гапириб берди...

Бир соатча давом этган савол-жавобдан сўнг, Муродов хулоса қилди:

— Ҳар ойда бир маротаба район милициясидаги ўн иккинчи хонага кириб рўйхатдан ўтиб турасиз, тушунарлими?!

Бу гап Шербўтага жуда қаттиқ ботди. Тугоқиб сўради:

— Нима учун?

— Шунақа қоида бор.

— Сиз мени ким деб ўйлаясиз?

— Асирда бўлган фронтаник деб ўйлаяпман, холос.

Бошқа гап йўқ.

— Тавба!

— Қизишманг дедим-ку, қизишманг! Марҳамат қилиб буйруқни бажаринг...

Шербўта қишлоқ совети биносидан чиқиб уй томон кетаркан, асаб торлари тортилган, дили ҳуфтон, кўнглига ҳеч нарса сизмасди. Бир қўлида гугурт чўни, қадеб қу-

логини кавлайди. Туриб-туриб жини кўзиб асабийлашади. «Тавба! Ярим кун асирда бўлиб қочиб қутулган, бир оёғини фронтда қолдириб келган танк командирига шунча ишончсизлик, шунча ҳақорат гаплар-у, ефрейтор кийимида юрган ватанпарвар Йўлчи бечоранинг ҳоли нима кечди экан, э воҳ!» деб куюнди ва дақиқа сайин тутоқиб, аламига чидаёлмай сўкинарди.

Кечагина қишлоғига кириб келганида кўчанинг икки бетини тутиб ётган қадрдон тоғлар шохларини эгиб, унга таъзим қилгандай бўлиб, кўзига ўт кўринганди. Ҳозир эса аллақандай маккор бўлиб гавдаланар, жонажон сўлим кўча ҳам қандайдир бефайз ва нашъасиз хилватгоҳга ўхшаб туюларди. Бевақт келганига пушаймон еб: «Нимагаям қишлоғимга қайтдим? Фронтда жанг қилганим минг марта яхши эмасмиди? Қайданам ярадор бўлдим. Энди ҳар ойда милицияга бориб, «Мана мен келдим, ҳеч қайққа қочиб кетганим йўқ» деб рўйхатдан ўтишим қолувдими?» дея чўғ бўлиб ёнарди.

У шу дамда ғазаб аламини кимдан олишини билмай тутоқарди. Йўлида тухумдай тош дуч келган эди, соғ оёғи билан қаттиқ тешиб, улоқтириб ташлади...

ҲАҚ ЭГИЛАР, ЛЕКИН СИНМАС

Кун чиқиб, унинг олтин нурларида кўчадаги тоғ шохлари чўмила бошлади. Моҳира хола ўчоқ бошидаги юмушларини тугаллаб, ўғли билан гаплашмоққа чоғланди. Шимарилган енглари эзди, этагига теккан урни қоқди, ичкаридан чиқиб мунгли миёвлаб келиб оёғига суйканган сариқ мушукка бир типлам нонни ушатиб берди. Сўнг супага келди. У эри билан қилган маслаҳати юзасидан ўғлининг розилигини олиши керак эди. Шербўта супанинг бир четинида хаёл суриб ўтирарди. Ерга қараганча киприк қоқмас, гўё ерга михлаб қўйгандай қимир этмас, фақат лаблари пичирлар, гоҳи-гоҳи ранги ўзгариб, лаблари титради. «Мана, олтинчи кун. Трактордан дарак йўқ. Нима бало. Тоғанинг эсидан чиқиб қолдимикан-а? Йўре, у унақа бепарво одам эмас. Бўлмаса, нимага бедарак? Яна қайтиб учрасаммикан-а? Унда бачканалик бўлади-ку! Майли, яна бирор кун сабр қилиб турай, бир гап бўлар. Ҳай, трактор масаласи бугун бўлмаса эртага ҳал бўлар-ку, ammo анави туссиз «ходим»нинг бетамиз гаплари суяк-суягимдан ўтиб кетди. Тавба!

Басонинг дарди, етмаётгандай, энди бу менга яна қанақа кулфат бўлди?!

Моҳира хола сушага келди-ю, ўглининг чуқур хаёлотда ўтирганини кўриб, унга ҳалал бергиси келмай, сушага аста чўкди. Шербўта ердан кўзини олиб, унга сал жилмайиб қаради. Моҳира холага бу жилмайиш далда бўлиб, аста дилини ёрди:

— Уғлим, мен сендан бир нарсани сўрамоқчийдим,— деди у, синиқ товушда.

— А? Гапирдингизми, ая?

Моҳира хола ўглининг ёнига жилиб, энди оғиз жуфтлаган эди, қаёққадир ошиқайтган Қамар унга нимадир айтмоқчи бўлиб, даҳлиздан отилиб чиқди. Моҳира хола «оббо, гапни гапга қовуштирмадинг-да, деб қизига норозилик билан хўмрайди:

— Ха, нима гапинг бор?

Шу пайт кўча ашиги қоқилди-ю, ашик қиясидан чўлоқ почтальоннинг боши кўринди.

— Шербўта, сизга!—почтальон қандайдир қоғозни кўрсатди. Қамар югуриб борди-да, қоғозни олиб келиб, акасига узатди.

Шербўта тўрт энлик сарғиш қоғозни очди. Чақириқ қоғоз! Юзидаги тиртиқлар бўртиб, ёноқлари кўзи томон тиришди. Нигоҳини қоғоздан узмаган ҳолда кўрсаткич бармоғи билан қўлоғини обдон кавлади. Унда: «Оқтош қишлоғида истиқомат қилиб турувчи Шербўта Саидовга. 17 июн куни кундуз соат 12 га район милиция идорасига етиб келишингиз таклиф қилинади», деб милиция бошлиғи имзо чеккан эди. Чақириқ қоғоз 15июн куни ёзилганди. Моҳира хола билан Қамар гапларини айтишга улгурмай, «Бу қанақа қоғоз экан?» деб Шербўтага безовта назар ташлашди. Шербўта қоғозни шартга йиртиб ташлаб, қаттиқ гап айтмоқчи бўлиб еғжинди-ю, лекин бу фикридан қайтди. Рўпарасида унга қараб қимгиниб ўтирган меҳрибон онасини ўйлаб, ўзини босди. Онасига жилмайиб қаради-да, унга таскин берди:

— Ҳеч хавотирланадиган жойи йўқ. Военкомат учетга туриб қўйишни сўрайпти.

— Ха, унақа бўлса гўрга. Нима бало қоғоз экан, деб юрагим орқага тортиб кетди.

— Нима бўларди. Бир энлик сариқ қоғоз-да. Сал нарсага юрагингиз орқага тортмасин, ая. Нариги дунёдан қайтиб келган ўғлингизни энди жин ҳам урмайди,— деди Шербўта, гапни ҳазилга айлантириб.

Шербўта онасига айтган ҳозирги гапидан ўзи ҳам руҳланиб, йилт этиб чехраси ёришди. Моҳира хола ҳам ёзилиб кулимсиради. Қамар: «Бўпти, мен кетдим» деб, оёғини қўлига олиб кўчага югурди.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас Шербўта районга бориш ниятида унга кириб кийиниб чиқди. Эғнида госпиталдан кийиб келган кўкиш гимнастерка, лекин погонсиз. Орден ва медаллар ўрнига чап кўкрагига орден ва медалларнинг колодкаси қадалган. Колодканинг юқорисига битта қизил ва учтат сариқ лентачалар тикил қўйилганди. У кўчага чиқишдан аввал гимнастеркасини ростлади, камарни қайтадан таранг қилиб тортди. Фуражкасини бостириб кийди, этигини артди. Сўнг ҳассасини қўлга олиб, ҳарбийларга хос юриш билан район марказига қараб йўл олди. Аммо юриш ташлашлари росмана эмас эди. Ҳар қадам ташлаганда чап оёғи силтаниб, ҳассасига ҳимо қилар эди...

* * *

Қуёш уфққа ётиб боради. Кўчанинг бериги юзидаги дарахтлар сояси йўлни кесиб ўтиб, кунчиқар тарафдаги деворларга тармашган. Ййловдан пода қайтадиган палла. Уч-тўртта ёш бола кўчадан ўн чоқлик эчки ва бир неча эшак ҳайдаб ўтди. Кўчанинг чанги босилгунича бўлмай колхоз саройи олдида арава тўхтади. У район томондан келаётганди. Аравакаш бир қўли билан ёрдамлашиб Шербўтани аравадан туширди. Чап қўлининг тирсагидан насти йўқ эди.

— Шербўта, ишқилиб арава қийнаб қўймадимиз, оғайни?

— Йўғ-э? Гап билан бўлиб етиб келганимизни ҳам билмай қолибман. Хайр, раҳмат сизга. Насиб бўлса яна бир отамлашармиз.

— Жоним билан.

Аравакаш отини етаклаб саройга кирди. Шербўта устбошини қоқиб, аста босиб гузар томон юрди. «Жа гаплашадиган йигит эканда. Ғалати гаплар билан танамдаги бор губорни суғуриб олди-я, заб учраб қолди-да, ўзим, азамат Сталинградда ярадор бўлганакан...» Шербўта хаёл билан гузардан ўтиб кетди. Шу пайт қишлоқ кенгаши олдидаги ўриндиқда Кенжаев билан Сурма опа ўтиришганди. Райондан кимлардир келадиган бўлиб, колхоз қоровули Сурма опани даладан чақириб келганди.

Кенжаев билан учрашиб қолиб, ниманидир муҳокама қилишарди. Улар ҳам гап билан бўлиб Шербўта ўтиб кетганини пайқашмади, фақат кетидангина кўриб қолишди.

— Шербўта-ку. Кеч кирганда қаердан келяпти экан? — деди Сурма она, Шербўта томон кўз тикиб.

Шербўта ерга тикилганча оқсоқланиб, аста кетиб борарди.

Сурма онанинг қарашида оналарга хос ачиниш ифодаси қалқирди. Серажин, озгин юзи кечки шафақда аллақандай маънос кўринарди. Шербўта хийла ерга боргунча ундан кўзини узмади. Сўнг «Сизни кабарингиз йўқми?» дегандай Кенжаевга қаради.

— Невлай, қаердан келяпти экан, — деди Кенжаев совуққонлик билан. Бир зумдан кейин истар-истамас кўшиб кўйди. — Дарвоқе, милициядан повестка келган эди шекилли, балким райондан келятгандир.

— Қанақа повестка?

— Анигини билмайману, аммо-лекин эпитишимга қараганда, Шербўта фашистларнинг қўлида пленда бўлганмиш. Шунга чақиришса чақиришгандир-да.

— Тўхтанг-тўхтанг. Қанақа плен, қанақа рўйхат? Ўзингиз нима деяпсиз ўзи? — деди Сурма она, кафтини тиззасига қўйиб, Кенжаевга тик боқиб.

— Она, сизга эшитганимни айтаяпман-да. Шербўта пленга тушганини ўзингиз эшитмаганмисиз?

— Эшитганман! Айтинг-чи, сизнингча, эрталаб қўлга тушиб, кечқурун икки солдатни ўлдириб қочиб қутулган кишини пленга тушган деб шубҳаланиб рўйхатга олиш ўринлими?

— У ёғини мен билмайман. Ўша тегишли идоралардан сўраш керак. Умуман сиз қаердан биласиз унинг эрталаб тушиб, кечқурун қочиб қутулганини?

— Ўзи билан гаплашдим. Ўзи муфассал гапириб берди.

— Ўзининг гапига ишонасизми?

— Нега ишонмай? Сизга ишонмасам, кимга ишонишим керак?

Сурма она ўттиз саккиз ёшда. Икки ўғил, уч қизнинг онаси. Тўнғич ўғли ўн уч ёшга тўлди. Энг кенжа қизи уч ярим яшар. Уни Сурма она эри фронтга кетгандан икки ой кейин туққан. Кенжа қизи отасининг юзини кўрмай ўсяпти. Сурма она беш фарзандни тўрт йилдан бери ўзи тарбия қилапти. Унинг устига, мана, беш ойдирки у

суянган тоғидан, вафодор умр йўлдошидан айрилди. У Польшани фашистлардан озод қилиш учун олиб борилган жангларда ҳалок бўлган. Сурма онанинг ичи тўла алам, фарёди бир олам. Лекин у сочларини олиб айқоқанос солиб фарёд қиладиганлардан эмас. Жудолитк доғига бардош бера оладиган, йиғласа ҳам ич-ичидан ёниб унсиз, енгига йиғлайдиган бардошли аёл. Шунинг учун ҳам, баайни саратон қуёши нуридан мато ўз рангини тез йўқотгандек, ички изтиробининг зўридан қоп-қора сочи беш ой ичида оппоқ оқарди. Бироқ бошга тушган оғир мусибатдан сочи оқарди-ю, аммо қаддини букмади. Ўзгалар билан бўладиган муомаладаги босиқлик ва рижандипалик фазилатини ҳам йўқотмади... Лекин у ҳозир Кенжаевнинг тугуруқсиз жавобидан жаҳли чиқиб, у билан қизишиброқ гаплашар эди.

Кенжаев онанинг юзидаги жиддиятни кўриб, гапни чалғитди:

— Она, ёлгон гапирадиганлар ҳам кўп-да. Умуман биз нимага тортишяпмиз? Агар менга қолса, қишлоғимиздан биттаям пленга тушган одам бўлмаса, қишлоғимизга доғ тушмаса дейман.

Сурма она, гўё Кенжаевнинг юзида қандайдир сирли ифода ўқиётгандек, унга тикилди:

— Ёлгон гапирадиганлар кўп денг? — Сурма она бу жумлани аччиқ истеҳзо билан айтди. — Демак, Шербўта шубҳалилар рўйхатига олингани маъқул, шундай-да, а?!

— Она. Улар шубҳаланишга ҳақли. Чунки, биринчидан, иккита қуролли солдатни ўлдириш деган гап ўзи бир гап. Иккинчидан, немислар хизматида юрган ашаддий душман бўлган Йўлчи ўч олиш ўрнига ёрдам бериши ундан ҳам шубҳали. Ўзингиз ўй...

— Тўхтанг! — деди Сурма онанинг сабри чидамай. — Нима сабабдан Шербўтанинг ҳамма қилган иши гумонли бўларкан?! Фронтда бўлаётган шунча қахрамонликлари ҳам, сизнингча, гумонлими?! Иккинчидан, нима учун Йўлчига Шербўта ашаддий душман-у, ундан ўч олиши керак? Йўлчи учун фашистлар Шербўтадан афзал эканми?! Балким Йўлчи немис кийимида фашистлардан ўч олиб юргандир? Бунақалар озми? Сиз ҳамма-ни ўз газингиз билан ўлчайсиз-да, а? — Сурма она вужудини титратаётган ҳаяжонни босиш учун бир зум тўхталиб олди. — Бундан чиқди, ҳамма нарса гумонли-ю,

Шербўта ёмонотлик, уни нима қилинса қилишаверсин. Шундай демоқчисиз, а?

— Опа, сиз нега менинг гапимни эгриликка бурасиз? Шербўта яхши отликми, ёмон отликми уни ўша идорадагилар ажратишади. Умуман, бир балоси бўлмаса улар беҳудага овора бўлишмаса керак. Сирёзни идора. Биласиз, военний вақт.

— Нега аралашмас эканман? Военний вақт бўлса нима бўйти? Ахир у коммунист-ку! Авваламбор, у асирга уруш бошларида тушган. Кейин жангларда ўзини кўрсатгани учун бир неча орден ва медал олган, командир бўлган, партияга кирган. Унинг шубҳалилар рўйхатига киритилишига мен мутлақо қаршиман... Гап шу!

— Опа, жуда ўжар экансиз-да. Наҳотки сиз ўша идорадагилардан ҳам кўпроқ билсангиз.

— Ие, ҳали шунақами? Биз ўжар ҳам бўбқолдикми? — Сурма опа бир ўрнидан туриб, яна қайтиб ўтирди. — Ўша идорадаги ишлайдиганлар ҳам сиз билан бизга ўхшаган одамми?! Инсон адашмайди деб сизга ким айтган? Нега сиз билан биз ўша идорадагиларга: «Ножўя иш қияпсизлар, масалага юзаки қараманглар» деб айтмаймиз? Маҳаллий ҳукумат бошлиғисиз-ку!

— Мен бунақа ишга аралашмайман.

— Сиз аралашмасангиз, мен аралашаман. Эртанинг ўзидаёқ аралашаман, райкомга бораман...

Шу пайт район томондан икки от қўшилган извош келиб, идора олдида тўхтади.

Извошдан икки киши тушиб, тўғри Сурма опа билан Кенжаевга қараб юришди. Бирини райкомдан, иккинчиси нотаниш одам эди.

* * *

Шербўта район «милиция идорасига» бориб келганидан уч кун кейин, эрталаб соат саккиз яримда Муродов Кимсаннинг қабулхонасида уни кутиб ўтирарди. Кимсан кўчадан кириб келиб, Муродов барвақт қабулхонада ўтирганини кўриб ҳайрон бўлди. У билан қўл бериб сўрашдию, қабулхонада бетона одамлар борлиги учун бошқа гап сўраб ўтирмай, етаклашиб хонасига киришди. Кимсан креслога ўтираркан, қўл ишораси билан Муродовга жой кўрсатди.

— Ҳа, тинчликми?

Қиёфаси андак сўлғин кўринган Муродов вазмин товушда:

— Тинчлик, Кимсан Шамсиевич, ўша Шербўта Саидов масаласи... — дея Муродов ўнғайсизланиб чайналди. Кимсан хиёл сергакланиб, «гапираверинг», деган имо билан далла берди. Муродов тетикланди. — Бугун-эрта Сибирга жўнатамиз деб турган эдик, кеча кечқурун қўққисдан мени ўртоқ Бегматшоев қақириб қолди. Кирувдим, «Сизларнинг бундан бошқа қиладиган ишларинг йўқми?» деб терговга олди...

— Сиз нима дедингиз? — Кимсан тоқатсизланиб Муродовнинг сўзини бўлди.

— Мен Саидовни жуда шубҳали тип дедим, — Муродов, «тўғри айтибманми?» дегандай, Кимсанга боқиб бир тўхталиб олди. — Кейин қўлимиздаги материалларга биноан этапироват қилмоқчимиз, дедим, бирданига туюқиб кетди. «Сизларни мана шунақа гунурриб юриб бемаъллол ишлашсин, деб у бир оёғини фашистларга бериб келди-ку! Унга ёрдам бериш ўрнига энди бор жонини ҳам мижиғламоқчимисизлар?!» деб роса эзди. Охирида: «Уни тинч қўйинглар, қолган умрини бундоқ бир одамга ўхшаб ўтказсин!» деди.

Кимсаннинг ранги ўчди. Лабларида билинар-билимас титроқ пайдо бўлди. «Астаффирулло! Бу гапларни Бегматшоев дарров қаердан била қолди? Тинч қўйинглар эмиш. Тинч қўядиган гўсхўр ҳали туғилгани йўқ!...» Кимсан фикран шундай деди-да, бир зум ўйланиб тургач, ўзидан ҳавотир олиб, Муродовга кескин юзланди:

— Яна нима деди?

— Бошқа ҳеч нарса дегани йўқ.

— Мендан топшириқ олганингизни у кишига айтмадингизми?

— Йўқ, бу ҳақда ҳеч нарса демадим.

— Яхши қипсиз, — Кимсан бир мунча енгил тортиб, ўриндикқа ўрнашиброқ ўтирди. — Саидовнинг кимлигини у кишига ётиги билан мен ўзим яхшилаб тушунтираман. Сиз ишингизни қилаверинг, Азимжон Муродович.

— Ҳа, шундай қилинг, Кимсан Шамсиевич. Яна орада англашилмовчилик...

— Хотиржам бўлинг...

— Раҳмат.

Муродов хайрлашиб хонадан чикди. Кимсан ўтирган жойида қилт этмай ўйга чўмди. У Муродовга «ётиги билан мен ўзим яхшилаб тушунтираман», деб ваъда бер-

дию, лекин у ҳозир Бегматшоевга тушунтириш ҳақида сира ҳам ўйламасди. Аксинча, қандай қилиб бу гапларга ўзини дахлсиз қилиб кўрсатиш ва қай йўсин Шербўтанинг масаласини ими-жимиди, Бегматшоевга сездирмай, бартараф қилиш устида бош қотирарди...

Шербўта эса, ҳеч нарсадан беҳабар, унинг эс-ҳуши тракторда эди...

* * *

Шу орада Шербўта Навқат томон кетаётган йўловчи машинада Кўкжарга бориб келди.

У Кўкжарга етиб келганида кун туш бўлганди. Сой шариллаб оқиб турарди. Узоқ-яқин атрофда осмон тумбазига бўй чўзган қорли тоғлар, кўкиш баланд-паст адирлар, қизил, мовий, яшил рангларда товланаётган ёнбағирлар кўзни қамаштиради.

Шербўта сўроқлаб-сўроқлаб Орзубеклар уйини топди. Уйлари чоққина. Шербўта кириб келганда бир ўрта ёшлардаги аёл олма тагида кир ювиб ўтирганди. Бир ярим-икки яшар ўғил бола ёнида ўйнаб юрарди. Аёл нотаниш кишини кўриб, тоғорадаги мағзавани олманинг тагидаги чуқурчага тўқди-да унга қараб анграйди...

Орзубекнинг энаси Хожар отин икки йил муқаддам бандалик қилти. Уйларида кампирнинг Омонтой деган жияни ўтираркан. У шу кунларда колхоз чорваси билан яйловда экан. Хотини ёш боласи билан ўзлари туришаркан.

Шербўта аёл билан сўрашибоқ Орзубек таърифлаган олмаларга назар солди. Уч туп катта олмалан биттаси бутунлай, иккитаси эса чала қуриган эди. Шербўта хо-муш тортиб, бошини тебратди: «Эсиз, ноёб олмалар эгасиз куйиб-ёниб ўти чиқипти...»

Олди айвон икки хонали уй деворлари нураб, фишталари чиқиб, турарди. Кўча девор қулаб, тўрт энли юбка тахтачалардан белбоғ бўйи қилиб панжара ясаб қўйилган. Қўрғон қаровсиз ўт босиб ётарди. Ногоҳ Шербўтанинг эсига: «Боришимизга энам иккита қўй боқиб юрганмиш» деган гап келиб, бир чеккадаги қўйхонага кўз ташлади. Қўйхона бўм-бўш, хароби чиққанди. Шербўта оғир хўрсиниб: «Минг қариндош бўлган билан, бари бир, бировнинг меҳнатига биров ачинмас экан», деди афсус чекиб.

Шербўта дўсти Орзубек ва унинг азиз энаси руҳига дуойи фотиҳа қилиб, маюсланиб уй бекаси билан хайрлашди...

ҚҮЛБОЛА БУЛЬДОЗЕР

Жазирама кунлар. Вақт эрталабки соат еттилар чамаси. Шербўта қоровулга садом бериб, шошилганча МТС устахонаси томон ўтиб кетди. Тун бўйича ухламай мудраб ўтирган қоровул чол унинг кетидан қараб қолди. «Ажаб жонсарақ йигит экан. Ўзи тагин чўлоқ, фронтовой. Каллайи сахарлаб келади, ҳаммадан кейин устахона калитини олиб кетади. Ҳар куни аҳвол шу, тавба», деди чол ўзига-ўзи.

Шербўта ўн беш кундан бери МТС устахонасида ишлайди. Район ташкилотлари орқали раис ундириб берган эски НАТИ тракторига бульдозер қурагини осип билан овора. МТС га келганидан бери уйига боргани йўқ. Қайси бир узоқ қариндошлариникида ётиб юради. Эс-ҳуши ипини тезроқ битириш-у, қишлоғига қайтишда. Аммо устахонада керакли асбоб-ускуналарнинг ҳаммаси ҳам топилавермайди. Баъзан бир дона болт, ёки гайка учун устахонани гир айланиб чиқади. Гоҳида арзимаган сабаблар билан куни зое кетади. Бироқ устахонадаги ишчилар унга ҳар тарафлама хайрхоҳлик билдиришар ва қўлларидан келган ёрдамларини аямас эдилар.

Бир куни энди иш бошлаган эди, электр қўққисдан ўчиб қолди. Қачон ёнишини билиш учун устахона бошлигини излаб, қўрғон тўғрисидаги катта бостирмага борди. У ерда ҳайдов тракторлари ремонт қилинаётганди. Бостирманинг бир чеккасида темирчилик дастгоҳи ишлаб турар, оёғин кекса киши бир қўли билан дамни босар, иккинчи қўлида қисқич билан чўғдай қизиган темирни варилаб турган оловдан олиб сандонга кўярди. Яна бир чўтир кекса киши босқон билан темирни тера бошларди. Босқон ураётган кексанинг юзидан оқётган тер гоҳо қизғиш темирга сачраб тушиши билан «жизз» этиб ҳовур кўтарилар, ҳовур босилгунча темирчи кулранг пешгири билан юзини артарди. Темирчилардан ўн қадамча нарида, ХТЗ трактори ёнида икки киши шоқтин сабаблими ё бошқа сабаб, ҳар қалай, қаттиқ-қаттиқ гаплашишарди. Уларга етай деб қолганда Шербўта таққа тўхтади. Унга орқаси билан турган киши устахона бошлиғи экан. Сийдам кепкаси остидан оппоқ сочи икки

элик чиқиб турарди. Уни таниди. Бошлиқ қаршисида турган киши ўрта ёшларда, қотмагина, юзи қоп-қора доз, эғнидаги тим қора эски комбинзон тушроққа беланган. Чамаси, тракторнинг остида ётволиб ишлаган.

— Ёрдам беринг-да! Қайси бирини қилай! — дея ўшқирди у устахона бошлиғига.

— Хадеб бўғилаверма! Ўпкангни бос. Бошқалар қўл қовуштириб ўтиришгани йўқ, кўриб турибсан-ку?

— Бир ўзим ҳам тракторчи, ҳам ёрдамчи, ҳам слесар, ҳам механик! Қандай эплайман?! Унинг устига оёғим тортишиб оғрияпти, — деди зарда билан у.

— Оғриса, дори ич! Лекин ремонт график бўйича тамомланиши керак.

— Ёрдам сўрасам, дори ич дейди-я, — қўлини силтаб, юзини тескари бурди тракторчи.

— Ўзинг ўйла, Исмат! Сенга ёрдамни мен қаердан оламан?! Ҳеч иложинг бўлмаса, мана, ўзим ёрдамлашай сенга!

— Иложим бўлса, сизга юзимни сарғайтириб ўтирмасдим.

— Қани юр! Гапни кўпайтирма.

Исмат орқасига қайрилди, бостирманинг охирида турган гилдиракли трактор томон оқсоқланиб аста юрди. Устахона бошлиғи алланималар деб ўзига-ўзи тўнғиллаб, унинг олдига тушди.

Улар якка тут ёнида турган трактор олдига боришди. Трактор атрофида йигирма чоғли хотин-қиз уймалашарди. Қора комбинзон кийган киши тракторнинг гоҳ у ерини, гоҳ бу ерини кўрсатиб, уларга тушунтирарди. «Қизларга трактор ҳайдашни ўргатапти шекилли», деб ўйлади Шербўта ва кўнглида: «Бу бечораларга ҳам жавр қилди лаънати уруш. Эртадан қора кечгача далада кетмон чопишади. Уйда рўзгор, бола-чақа ташвиши. Энди трактор ҳайдашмоқчи! — деб хўрсинди.

Қуёш тиккага келиб, ҳаракатдан тўхтаб қолгандай. Тунука томли бостирма мисдай қизиган. Юзлари қорамойга беланган Шербўта пайванд қилиш билан машғул. Маржон-маржон оқаётган тер юзидаги қорамойни чишиб, қуёш нурида ялтирайди.

Тушликка занг чалинди. Шербўта пайвандловчи аппарат шовқинида зангни эшитмади.

— Шербўта ака! Чойга! — дея ёшгина ишчи келиб уни туртди. Шербўта ишни тўхтатиб, у билан ташқарига қараб юрди.

МТС чойхонаси лик тўла одам. Ишчилар карточкага олган қора поиларини кесиб ўртага қўйишган. Чойхонага кираверишда, чап томонда алмисокдан қолган самовар вақирлаб қайнаб ётибди.

Ногоҳ чойхонадаги радио карнайдан таниш товуш янграб, диққатни ўзига тортди. «Совинформбюро ахбороти: биринчи ва иккинчи Белоруссия фронтлари Бобруйск ва Могилев шаҳарларини озод қилдилар, ҳужумни давом эттириб олға босиб бормоқдалар...»

«Могилев» сўзи қулоққа чалинган ҳамон Шербўта Андреевни эслаб хаёлга кетди...

Лекин ҳеч қанча ўтмай, кўққисдан «урра-урра!» деган қичқириқ ва қаттиқ қарсақдан хаёли бўлинди. Ҳамманинг назари устунга суяниб олиб, қарсақ чалаётган ранги заҳил ишчига қаратилган эди.

— Қизил армия сенга бир шаҳар инъом қилгандай бўлди-а, Нурмамат? — деди бир қўлсиз йигит, унга гап ташлаб.

— И-я, бўл-ма-самчи! Ша-ҳар инъом қил-ган-дай дейсан-а! Қил-ган-дай э-мас, ша-ҳар инъом қил-ди, де-я-вер, — деди у қўлини арра қилиб. — Би-ла-сан-ми, мен ик-ки йил Мо-ги-ловда ҳар-бий хиз-мат ўт-таган-ман. У мен-га ўз юртим-дай бў-либ қол-ган...

— Уёғиниям айтавер, — дея тегажқлик қилиб Нурмаматнинг сўзини бўлди қўлсиз йигит.

— Ҳў, қор-ёғди! Сен сир-йўзни гапни у-нақа бачкана-лаш-тир-ма! Биласанми, қирқ бир-ринчи йил и-юлда Мо-гулев у-чун бўлган жанг-ларда канту-зия бўлиб ю-рагим-ми бир парча-сини ташлаб келганман. Мана бу кўкра-гимдаги ор-ден-ниям фронт қўмондони Ер-ро-менкодан Могил-ловда олган-ма-ман. Ҳе се-ени қар-рая!..

Нурмаматнинг кўкрагида «Қизил юлдуз» ордени бор эди. Унинг жаҳл ва ранж аралаш гапи билан бирдан чойхона жим бўлди.

Шербўта Нурмаматга меҳр билан тикилди. Уни таниди. Ёшлигида Оқтошда кўрганди. «Бечора, Могилевда ярадор бўлган экан-да», деб қўйди фикран ва тутқич бермас хаёли Могилев вайроналари ичида Андреевнинг оиласини ахтара кетди. «Улар бормикан? Агар омон қолишган бўлса, ўғилчаси катта бўлиб қолгандир? Она-бола Николайнинг тақдирини билишармикан?.. Балким, бедарак кетган кишилар рўйхатини текшириб юришгандир?! Эҳ, бечоралар!..»

Чойхонада суҳбат қилиб турган пайтда «тушлик та- мом!» деган занг чалинди. Ҳамма гур-р этиб кўзгалди.

«КАЛАМУШЗОР»

Асад кирди. Кундузлари «Каламушзор» адирлари ловиллаб қишлоққа қайноқ ҳарорат пуркайди.

Шербўта «қўлбола» бульдозерга миниб, ер текислаш- га тушди. Тоға фотиҳани қуюқ қилиб, кўз-қулоқ бўлиб туришга ваъда берди. Мелиқўзи билан Мўминбобонинг Қобил исмли невараси Шербўтага ёрдам беришга бел боғлашди.

Тракторнинг гуриллаган қудратли овози мудроқ «Ка- ламушзор»га жон киритди. Трактор атрофида уймалаш- ган ёш болаларнинг ҳисоби йўқ. Мелиқўзи билан Қобил бири қўйиб-бири танкчи акалари ёнида трактор миниша- ди. Севинчлари ичларига сизмайди. Лекин бу қувонч узоққа чўзилмади. Трактор уч кун мўътадил ишлади. Оламжаҳон тупроқ тепаликлардан сурилиб, чуқурлик- ларни тўлдирди. Тўртинчи кунга бориб, трактор радиа- торидаги сув қайнаб кетаверди. Шербўта: «Оббо хумша- рей. Энди шу ҳунаринг бормиди!» деб диққат бўлди. Мелиқўзи билан Қобил навбатма-навбат сув ташиб ет- казиб беролмай қолибди. Қобил ҳеч кимга ҳеч нарса де- май бир зумда, шамол учиргандай «зим-зиё» бўлди. Бошқа қорасини кўрсатмади. Мелиқўзи эса, Шербўтадан бир қадам ҳам нари жилмади. Юрса юрди, ўтирса ўтир- ди, уни ёлғиз ташлаб кетмади. Шу орада трактор таққа тўхтаб қолди.

Энди тракторга янги радиатор топиш керак эди. Шербўта Мелиқўзини трактор қошида қолдириб, қўлига гугурт чўпини олдию, қулоғини кавлаганча, радиатор из- лаб қишлоққа тушиб кетди.

Қишлоқда кирмаган жойи, сўрамаган тракторчию; шофёри қолмади. Кимдан сўраса, улардан: «Ҳе, янги радиатор шу кунда отликқа йўғ-у, сизга йўл бўлсин» деган жавобни эшитди... Шундан кейин эски радиатор- ни трактордан чиқариб, эшакка ортди-да, МТС га жўна- ди. Устахонада уни тозалаб, сода билан яхшилаб ювди. Тешилган жойларини ямади. Борди-келдиси билан беш кун деганда «қўлбола» бульдозер яна ер текислашга тушди...

Кузнинг биринчи ойи ярим бўлганди. Бир гектардан

зиёдроқ ер текисланиб, ҳайдашга тайёрланган пайтда Шербўтанинг протезли оёғига занг ўтириб, болдири ши- шиб кетди. Врач-жарроҳ уни касалхонага ётқизди.

Шербўта касалхонада йигирма кун ётиб шифоланиб чиқди. У аста-секин асли ҳолига келиб, «Доим назорат- да бўлиш» шарти билан иш жойига қайтди.

Иши анча юришиб бораётган кунларнинг бирида тў- сатдан Нурмамат билан Содиқ пайдо бўлиб қолишди. Улар «Каламушзор»да янги боғ барпо бўлишини эшитиб, Шербўтага ёрдамга келишган эди.

ШОДИНИНГ ЖАСОРАТИ

Қирқ тўртинчи йил кузи оёқлаб қолган. Колхоз са- ройидаги бостирма олди маккажўхори сўтаси билан тўла, ўн-ўн беш кекса гангур-гунгир гаплашиб маккажўхори арчишади. Колхоз уч кун ичида эшелонга беш тонна маккажўхори ортиши керак...

Кеч пешин маҳали Шоди билан Карим ўнтача бола билан бирга чолларга кўмаклашишди. Чоллар иккита- иккита бўлиб олишганди. Шоди икки кексанинг орасида ўтирибди. Унг тарафдаги чол озгин, чўққисоқол, кўз- лари қаърига тортиб кетган, ёноқ суякларни бўртиб чиқ- қан, юзи сертириш, гапдон-ҳазилкаш. Чап томондагиси япалоқ юзли, соқоли бўлиқ, оқ-сарикдан келган, олд тишлари йўқ, камгап, вазмин, хуштабиатли. Кексалар- нинг қоқ суяк бўлиб кетган чайир қўллари сўта арчар, озгилари гапдан бўшамасди.

Ногоҳ саройдаги симёғочда ўрнатилган радио кар- найи вакиллади. Ҳамма жим бўлди. «... Қўшинларимиз бутун фронт бўйлаб шиддатли ҳужумни давом эттириш- ди... Биринчи Белоруссия fronti қўшинлари маршал Жуков қўмондонлиги остида Польша пойтахти Варшава яқинида катта бир туруҳ душман қисмларини тор-мор қилди ва қўллаб ўқдори, яроғ-аслаҳаларни қўлга тушир- ди, асирлар олди...» деган ахборот берди у.

Ахборот тугагач, чолларнинг қиёфаси буткул ўзгариб кетди. Улар бирдан маънос бўлиб қолишди. Энди чўққи соқолли кекса бошини эгиб, сассиз, ўйчан ўтириб сўта арчар, бўлиқ соқолли эса, ундан бир нимани сўрамоқчи бўлиб чоғланарди.

— Бу Польша дегани ўша ўғлингиз шаҳид бўлган ер бўлса керак-да, а, Мирсодиқ?

Ғамгин ўтирган Мирсодиқ ота бошини силкиб тасдиқлади.

— Сурмабибининг эриям ўша ерда шахид бўлунди, шекилли, а?

— Ҳа, — деди Мирсодиқ ота, чуқур хўрсиниб.

Бўлиқ соқолли кекса Мирсодиқ отанинг хаёлини бошқа нарсаларга чалғиб, дардини енгиллатмоқчи бўлди шекилли, уни яна саволга тутди:

— Жумакашоннинг кеча баядалиқ қилган ўғлиям ўша томондан ярадор бўшкелди, дейишдими?

Мирсодиқ ота узун тиз олиб, бошини кўтарди.

— Йўқ, у Палтав деган ердан...

— Ҳа-а, у ер бошқа денг?

— Бошқа.

Ората жимлик чўкди. Шоди сесканиб кетди. У кеча мактабдан қайтаётганда кўча тўла одам қандайдир ўликни қабристонга олиб кетишаётганди. Орқада бораётган икки киши «бечора Жумакашонга жабр бўлди-да, бу билан иккинчи ўғли нобуд бўлиши» дейишаётганди. Шоди шунини кўнглидан ўтказдию, яна чолларга боқиб, гапларига қулоқ осди. Мирсодиқ ота нос чекиб туфлагач:

— Эҳ, бўйинг узилгур Герман, ажалинг етмади, биз қутулмадик! — деди жаҳл билан, қўлини силкитиб. — Бир ёқда қон тўкиляпти, бир ёқда йўқчилик тинкани қуритяпти...

Бўлиқ соқолли кекса унга тасалли берди:

— Радиолнинг айтишига қараганда, яқин орада у дажжолни ер ютади, мана кўрасан.

— Қошқийди. Қирғин тўхтаб, қорнимиз ош-нонга тўяди, ош ейишним эсимиздан чиқараёздик...

Шу гапнинг устига сарой дарвозасидан маккажўхори сўтаси ортилган аравада Жўравой ота кириб келди. Чоллар сўталарни тушириб олишди. Кун ботди. Шоди билан Карим болаларга қўшилиб уйларига жўнашди. Етиб келганларида, Шодининг дарвозаси олдида катта ЗИС машина турарди. Чипта қопларда ичи тўла юк. Кексароқ бир киши машинадаги юкни туширяпти. Яна бир киши пешма-пеш ичкарига ташияпти. Шодининг дадаси — Шамсипакар машинанинг нариги томонида туриб, ишбошилик қиляпти. У гап орасида машина устидаги кишига: «Сал чалароқ чиқаришти-да», деган эди, у: «Обжувоз эски экан-да», деди. Шоди гап мазмунидан ва ерга тўкилган довлардан машинадаги юк гурунч эканлигини англади. Қулоғи остида маккажўхори арчаётган чолларнинг

«Бир ёқда қон тўкиляпти, бир ёқда йўқчилик тинкани қуритяпти, ош ейишним эсимиздан чиқараёздик...» деган гаплари янграб кетгандай бўлди-да, ҳамма нарса кўзига бегона, жирканч бўлиб кўришиб кетди. У шу топда қабққадир қочиб кетгиси келди-ю, лекин юришга мадори етмай серрайиб туриб қолди. Карим Шодининг аҳвол-руҳиясини кўриб ўнғайсизланди. Нима дейишини билмай, «Шоди, бўлти, мен кетдим» деди-да, уйига кетди. Шоди унинг гапини эшитмадиям, кетганини пайқамадиям. Каримнинг овозини эшитган Шамсипакар машинани айланиб ўтиб, Шодининг ёнига келди.

— Ҳа, нимага суробинг тортилиб қолди?!

Шоди миқ етмай тураверди.

— Ҳой, сенга айтяпман! — деди Шамсипакар, қўли билан Шодини туртиб, Шоди титради. Иккинчи марта «сендан сўраяпман!» деб турганида, Шоди ёш тўла кўзларини отасига тикдию, кетига қайрилиб, гузар томон чопиб кетди. Шамсипакар: «Ҳой, баттол. Қабққа кетяпсан?!» деб ўшқирганча қолаверди.

* * *

Кузининг сўнги кунларининг бирида Шоди Каримни уйдан топмаган, қидириб гузарга келди. Шу кунни дам олиш бўлиб, мактабга боришмаганди. Ҳаво анча совуб қолганди. Қуёш тоғлар ёқалаб сузиб бораётган қора булутлар ортидан ўқтин-ўқтин жилмайиб кўярди. Гузар бўм-бўш. Кўчадан фақат бир эшак аравани тортиб ўтиб борарди. Аравада бир қоп сомон, қопни ҳарбийча фуражани қулоғигача бостириб кийган йиртиқ чопонли бола миниб олган. Елкаси чиққан буқри чол эшакни етаклаб келарди. Шоди аравадаги болага хаёли қочиб турган эди, беҳосдан бир ГАЗик гуриллаб келиб, тўхтади. Машинадан фуфайка кийиб олган Бегматшоев тушди. Бошида кулранг қулоқчин, сёғида этик, қўлида қандайдир газета бор эди. У атрофга қараб, Шодидан бошқа ҳеч кимсани кўрмади. Шоди сергакланди. У Бегматшоевни таниди. Уни ёзда ҳам худди шу ерда кўрган эди. Бирдан юраги ҳапқирди. «Тўғри олдида бориб, шартта айтайми?» — деган фикр ўтди дилидан. Бир кўнгли: «Кўй, борма, даданг эшитса, омон қўймайди» деса, бир кўнгли «Вой кўрқоғей, Бегматшоевни кўрсайдим, унга нима дейишимни ўзим билардим» деб юрганларинг қанийди? Э-

ди тайсалмагъансанми? Тезда олдига бор! Бунақа кулай пайт-ни ҳечам тополмайсан!» дерди. Шоди кўнглининг амрига бўйсунди. Бегматшоев энди колхоз идораси томон қадам босган эди, Шоди етиб келди. Юраги дук-дук урарди.

— Бегматшоев тоға! Сизга гапим бор, айтсам майли-ми?

Бегматшоев тўхтаб, Шодига таажжубланиб қаради:

— Хўш, нима гап экан. Қани, эшитайлик, — деди ку-либ.

— Бир ўзингизга айтаман, холос, — деди Шоди ерга қараб.

— Жуда соз, қани юргин-чи.

Идорага киришди. Идорада ҳеч ким йўқ. Раиснинг хонаси берк эди. Олдинги хонада тик турган ҳолда гап-лашиб қолишди.

— Хўш, қани қанақа гапинг бор? Ҳа, дарвоқе, отинг нима, кимнинг боласи бўласан?

— Отим Шоди, Шамсиевнинг укасиман.

— Хўш-хўш, қани? — Бегматшоев ажабланди.

Шоди қисиниб-қимтинди. Бегматшоевга қаради, қуйи боқди, яна бошини кўтарди.

— Бизникилар ҳаммадақа яшамайди. Ҳамма арпа нон ейди, ёвгон шўрва ичади. Бизникида ҳар куни ош. Ин-найкейин омборимиз тўла гуруч, иннайкейин кўшгина ун, бурдой. Ахир, бошқаларда бунақа йўқ-ку...

Шоди шу ерга келганда «гапим маъқул бўлдимикан» дегандай Бегматшоевга тикилди. У жиддий тус олиб ун-га далда берди.

— Тўғри фараз қиласан, ўғлим. Ҳамма арпа, зогора нон еб ёвгон шўрва ичиб фронтга ёрдамлашяпти. Тўғри айтасан.

Шодининг ҳаяжони ҳийла босилди. Ўзини тутиб да-всам этди:

— Иннайкейин, райондан Муродов деган катакон биз-никида жа кўш меҳмон бўлади. Акамга қалин ошна. Уша ошнасига ҳалиги Парда тоғани қасдан қаматиб юборди. Ҳа, иннайкейин, фронтвой Шербўта акамниям қамаш ке-рак деган.

— Тўхта, тўхта, Парда тоға дедингми?

— Ҳа-да. Хў анави Яккатут маҳаллалик.

— Ҳа, яна Шербўта камниям қамаш керак дедингми?

— Ҳа-да, фронтвой танкчи бор-ку!

— Бу гапни акамг кимга айтган?

— Уша Муродов деган ошнасига-да.

Бегматшоев ўйланди: «Ҳа-а, бундан чиқди ўша тор-говчига олишлари бекиш эмас экан-да... Агар Сурмагон жон куйдирмаса у бепора Сибирга сурғун бўларкан-да...» де-ляю, Шодига боқди.

— Хўш, хўш яна нима бўлди?

— Иннайкейин, акамим ҳамма гапни ёлгон. Хў, сел келди-ку, ўшанда акам кўтармани қасдан сувга бости-рган.

— Тўхта, ўғлим, Кўтармани дедингми?

— Ҳа-да. Сув босиб уйлар йиқилди-ку, Иннайкейин одам ўлди. Ҳа-ҳа, тагин Басоатхон ошамми аясиниям ўшанда сув босиб касал бўлди-да, кейин ўлиб қолди. Ол-динги келинойим Парда тоға ҳақида акам билан уришиб, дора ичиб ўлган. Иннайкейин, гуруч уйимизга машина-ларда келади.

— Озгина сабр қил, ўғлим. Келин ойингни оти ни-майди?

— Адолатхон.

— Хўш, энди. Гуруч машиналарда келади дедингми?

— Шундоқ Каттакон машиналарда.

— Шунақа гаплар дегин. У машиналар қаердан ке-лишини биласанми?

— Унисини билмайман. Колхозларда экиришини эшитганман.

— Хўш, яна қанақа гапларинг бор, ўғлим?

— Ана шуларни айтмоқчийдим. Иннайкейин, акам жа ёлгончи-да. Шу ёлгончилиги менга ҳечам ёқмайди.

— Ёлгон гап ўзи ёмон-да, ўғлим, жуда тўғри айтасан. Ҳа, дарвоқе, ўзинг пионермисан?

— Бўлмасамчи. Яқинда комсомолга...

Шу дамда диққинафас бўлган Тоға билан Сурма опа эшикдан кириб келишди. Гаплар бўлинди.

— Бўпти, йигитча, бу гапларни бошқа ҳеч кимга айт-ма ҳозирча, хўшми? Айтганларингни қулоримга қуйиб олдим. Ҳамма иш сен айтганча бўлади. Яхши пионер экансан. Ўқишиниям яхши ўқи, — деб Бегматшоев Шоди билан кўл бериб хайрлашди. Шоди шахдам юриб эшик-ка отилди.

Бегматшоев колхоз раҳбарлари билан кўришаркан:

— Ажойиб бола экан. Ҳеч кимнинг хаёлида йўқ гап-ларни айтиб бошимни қотириб қўйди... — деди хаёлчан қиёфада.

У номлар ёзилган ва яна аллақандай белгилар чизил-

тан оқ доғозни тўрт буқлаб ниссасига солди-да, сўнг колхоз раҳбарларига мурожаат қилди:

— Хўш, аҳволлар қалай? Илан бўладими?

Сурма опа Тоға билан имо-ишорада келишиб жавоб қилди:

— Конституция кунига бажармоқчимиз, ўртоқ Бегматшоев.

— Маъқул. Шудгор нима бўляпти?

— Бир бошдан шудгор ҳам бўляпти.

— Бўлмасам, қани кетдик. Далаларни бир кўрайлик, бошқа гапларни машинада гаплашаверамиз.

«ШЕРБЎТА ДУНЕ ТУРГУНЧА ТУРСИН»

«Каламушзор» гавжум. Далада ҳамалнинг илиқ нафаси кезади. Қишлоқнинг қирққа яқин қариялари кўчат экиш билан машғул. «Каламушзор» этагидаги тошариқ бўйида катта дошқозон осилган. Жўравой ота тўнининг иккала барини белбоғига қистириб олиб, қўлида чўмич, дошқозонни кавлайди, дам ўчоқдаги ўтни титқилаб оловни жўнаштиради. Қозон тўла арпа бўтқа «билқ-билқ» қайнайди.

Офтоб олисдаги оқ чойшаб ёпинган чўққилар елкасида галати бир хаёлий манзара кашф этиб, кўчат экаётганлар томон илиқ нурини тўкади. Тошариқ бўйлаб ўсган кўм-кўк гиёҳлар майин тебранишади.

«Каламушзор»да уч ярим гектар ер текисланиб, жўяклари олиниб, кўчат экишга тайёр қилиб қўйилган. Кўчат саралашда қишлоқнинг энг кекса оқсоқоли Наврўз ота қарияларга бош бўлди. Асосан олма кўчатлари. Бироз беҳи, ўрик ва шафтоли ниҳоллари тайёрланди.

Кўчат экиш бамисоли бир тўй тусини олди. Уруш бошланганидан буён одам руҳида бунақа кўтаривкилик бўлмаганди. Негаки уруш одамларнинг бошига оғир ғам-ғусса ёғдириб, белини букиб, руҳини тушириб юборганди. Бугунги воқеа уларни ишонч, умид ва янги фаровон ҳаётга даъват этаётгандай эди.

Кун пешин маҳал кўчатлар экиб бўлинди. Ҳамма ўчоқ яқинидаги майсазорда давра қурди. Ҳар беш-олти киши учун бир белбоғ дастурхон. Дастурхонда арпа ва зогора нонлар ушатиб қўйилган. Жўравой ота икки ёш ўсмир ёрдамида бўтқани косаларга қуйиб узатиб турибди...

Наврўз ота, қувончи ичига ситмай, бутун гавдаси билан Тоғага ўтрилди.

— Аммо-лекин, қантдек иш бўлди-да, — Ота янги ўтқазилган ниҳолларга ишора қилди. — Шербўта ўғлим умридан барака топсин, вақ отасига торттибди. Саидноловон ҳам умрида эл учун кўп савабли ишлар қилган.

— Нимасини айтасиз, барака топгур. Шербўта ҳеч кимнинг ақлига келмаган иш қилди, отасига раҳмат. Вақти келиб давлатимиз сойдан сув чиқаришга «ҳа» деворса, ажаб эмас шу сабаб билан бу томонлар ҳам бог бўлкетса, — деди. Тоға қўли билан «каламушзор» тепасидаги адирлар ва «Кўшқўнар» чўққисини этагидаги бағри кенг сайҳонга ишора қилиб.

Тоғанинг «ҳа» деворса... дейишида жон бор эди. Уруш бошланмасдан икки-уч ой бурун республика сув хўналик халқ комиссариатидаш Оқтошга бир гуруҳ мутахассислар келишган эди. Оқтошни айланиб кўришиб: «Сойдан сув чиқаришнинг икки йўли бор. Бири, насос қуриш, иккинчиси, «Кўшқўнар»нинг бағридан қиялатиб пастга қараб канал қазини. Бунинг қайси бири маъқул бўлади — уйлаб кўриш керак», дейишганди. Уруш бошланиб қолиб, бу гаплар юзага чиқмай кетди. Аммо Тоға у гапларга ҳамон умид боғлаб юрарди. Ҳозир ҳам дилидаги ўша гапни тилга олганди.

Тоғанинг гапи тутагач, Шербўта ўрнидан кўзгалди.

— Бир илтимосим бор, — деди, тоғага юзланиб. Ҳамманинг диққати Шербўтага оғди. У, шаънига айтилган илиқ гаплардан қизариқираб, енгил ҳаяжонда эди. — Аввало, колхоз правлениесидан ва партия ташкилотидан: «Бог фронтда ҳалок бўлганларнинг бола-чақалари ва уруш инвалидлари учун» деган қарор чиқариб беришларини илтимос қиламан...

Чор тарафдан «тўғри-тўғри» деган товушлар янгради. Наврўз ота томоқ қирди:

— Дехқонбой! Шербўта ўғлимнинг гапи обдон маъқул гап. Етим-есир, бева-бечораларнинг ғамини ейиш ўта савабли иш.

Тоға билан Сурма опа баббаравар «албатта, бу асосий бурчимиз» дейишди. Сўнг Шербўта давом этди:

— Бу боғни барпо бўлишига асосий сабабчи Кўкжарлик Орзубек Айтбоев деган менинг жанговар дўстим. Бу ҳақда Тоға, сизга батафсил гапириб бергандим — Тоға «Ҳа, шундай», ишора билан бош ирғади. — Мени ўлимдан сақлаб қоламай деб, ўзи ҳалок бўлди. Шу довюрак, фи-

докор дўст хотираси учун боғни «Орзубек Айтбоев» боғи» деб аталишини ўтиниб сўрайман.

Наврўз ота қаддини тиклади:

— Шербўта ўғлим, бунга яхши ўйлабсан. Халқимизда «яхши дўст дўсти учун ўзини қалқон қилади» деган нақл бор. Дўстнинг азбаройи яхшилитидан сен учун жонини фидо қилгн. Бунақа дўст учун ҳарқанча қилсанг кам. Таклифнинг обдон маъқул таклиф. Аслини олганда оқтошдикларнинг кўкжарликлар билан азалдан бордикелдиси бор. Гапингни кўкжарликлар эшитиб бағоят хурсанд бўлишади. Бордикелдимиз янада қалинланади. Нима дедиларнинг — деди ота, даврадагиларга дангал боқиб.

Даврадан: «Бу маъқул гап», «бу ҳақиқий дўстлик» деган овозлар эшитилди.

* * *

Кун кечга тортиб қолган. Шербўта сув бошида ўзи танҳо ўтирар, ҳавода ёқимли баҳор шабадаси эсарди. Атроф жим-жит. Шербўтанинг кайфи чоғ, дили равшан, рухан тетик. Фронгдан келганидан буён биринчи бор шунақа яйраб-ёзилиб эркин нафас олиши. У ҳозир барча ғам-ғусани унутиб бугунги воқеа напъасини суради. У ўзига-ўзи ғурур билан «мана, бу ишнинг ҳаммага манзур бўлди... Ҳа, чакки ўйламаган экансан! Тоға билан Опа, бошларида шунча ташвиши бўла туриб, ўзлари бош кўшишди-я! Бундай бўлишини ўзинг ҳам кутмагандинг, Тагин, Наврўз отадай мўтаъбар одам кўпчиликти ичида «Дунёда тургунча турсин!» деб дуо қилди...»

Шербўтанинг кўнгли шу топда Басоатни кўмсади, у билан гаплашгиси келди. Қандайдир бир сирли товуш эшитилгандек, ҳушёр торгди. Назарида Басоат «ҳорманг, Шер» дея жилгадан чиқиб келаётгандай эди. Шербўта атрофга аланглади. Ҳеч ким йўқ. Унинг кўнгли чўкиб, ариқдаги сувга боқди. Зилол сувнинг шўх жилдираши унга ўша унутилмас висол сўқмоғидаги сув оқими эслатди. Кўкдаги қуёш аста-секин ботиб борарди. Сўнаётган офтоб шуъласи сув узра ярқ этиб, бир муддатгина титраб турди. Шу тоғ осмондаги бир парча булут аланга мисол лов этди-ю, шу заҳоти ўчди. Салдан кейин қош қорайди. Шербўтанинг нигоҳи ҳамон сувга қадалганди. Ногоҳ сурма рангли сувдан: «Э, дўстим, бу ка софат уруш битсин, кейин бизниқига бориб роса олма

хўрлик қиламиз» деган товуш қулоғига чалиниб, сесканиб кетди...

ШЕРБЎТА ҲУЖУМДА

Янги боғ вужудга келгандан кейин Шербўта бульдозерга миниб, боғ этагидаги чала қолган паст-баландликларни текислаб, пайнов йўллари очишга киришди. Аммо энди аввалгидек қизиқиб ишламас, қилаётган ишдан кўнгли тўлмасди. Унга нимадир етишмаётгандек, «Каламушзор» энди унга торлик қилаётгандек, кўринар, бошқа бир кенгликка, катта миқёсдаги ишга етилгиси келар, агар шу ерда узоқ туриб қолса, ёна бошлаган иқбол чироғи сўниб қоладигандек туюлар эди.

У ўйланиб, нима қиларини билмай юрган кунларнинг бирида Марказий Фаргона чўлларини ўзлаштириш ҳақида ҳукумат қарори юртга овоза бўлди. Бу хабар Шербўтага янги истиқбол сари илҳомлангирди. «Эҳ, қани эди, мени ўша ерга юборишсаю, мен техника билан фронтчасига чўлга ҳужум қилсам» — деди орзуланиб.

Орадан бир неча кун ўтди. Шербўта қатъий қарорга келиб, Шом чўккан кезде колхоз раиси идорасига кириб келди.

Раис столи тепасида шип тўсинга осиб қўйилган ўнинчи осма чироқ кенг хонани хирагина ёритиб турарди. Оқ яқтакли тоға ўз ўриндиғида бошиланг, охори кетган чўст дўпписи столда, Сурма опа эса деворга суяб қўйилган қорамтир девонда чап қўлини жағига тираб ўтирарди. Опанинг кўриниши ҳорғин эди. Эғнидаги кўкиш чит кўйлак ва оёғидаги бризент этикнинг ангри унинг дала кезганидан далолат берарди.

Афтидан тоға билан Сурма опа аллақандай жумбоқ устида бош қотиришмоқда эдилар.

Одатдаги салом-алиқдан сўнг Шербўта ўз мақсадини баён қилди... Унинг таклифи тоғанинг ташвишманд қиёфасини ярқ этиб ёришгирди. Тоға жонланди.

— Бормисан, ўғлим. Бир неча кундан бери чўлбош бригадир тополмай бошимиз гаранг бўлаётганди, — деди у, Шербўтага илиқ боқиб.

Тоға хурсанд бўлганидан столдаги дўпписини олиб бошига кийди, ўнг қўли билан бўлиқ соқолини силаб қўйди. Гўё унинг елкасидаги оғир юкни Шербўта даст кўтариб ерга олиб қўйгандай туюлди.

Тога ошқ теҳрада Сурма онага юзланғиб: «Қалай, маъкулми?» деган ишора билан қош учирди. Сурма она ўйланқираб деди:

— Шербўта қийналиб қолмасмикан? Сал ноғиронлиги бор, чўл шароити оғир...

— Э-е, она — Шербўта онанинг сўзини шарта бўлди. — Ташвиш қилманг, унақа чўлларнинг кўпини кўрганмиз.

Гапга тоға аралашди:

— Сурмахон! Бир вақтлар мен ҳам шунақа фикрда эдим. Шербўта нимага қодир эканини «Қаламушзор»да кўрсатди-ку!

— Ха, хотиржам бўлинг, она. — Шербўта тоғанинг гапини қувватлади.

Сурма она оналарга хос меҳрибонлик билан Шербўтага жилмайди. Шербўта давом этди:

— Менга икки-уч киши ёрдамчи керак. Мумкин қадар трактор ҳайдаш қўлларидан келадиган йигитлар бўлса яхши бўларди.

Тоға салмоқлади:

— Кўзимнинг тагига опқўйган учта сўққабош йигит бор. Жа чўлбош, лекин сал гўрроқ, тарбия қилса одам бўладиган. — Тоға Сурма онага қараб «хў, ҳалигилар-да» деб эслатиб ўтди-да, сўнг Шербўтага тушунтирди. — Кенжавой билан Болтавой. Буларнинг биттасининг қўли, иккинчисининг яна қайси бир ери тўдри келмай ўтган йилги ҳарбийга олишмади. Шундан кейин икковиям тракторчиликка ўқишди. Болтавойнинг яна битта Тешавой деган жияни бор...

Тоға охири жумлани айтганда Шербўта бирдан кулиб юборди. Тоға унинг нима учун кулганини пайқаб изоҳ берди:

— Ха, Шербўта ўғлим, сен кулма. Буларнинг келиб чиқиши темирчилар авлодидан. Болтавойнинг бобосиди Пўлат ота дейишарди. Отасининг исми эса Темир тажанг эди. Тоға меҳнаткаш одамлар бўлишган...

* * *

Саратон. Хувиллаб ётган бепоен чўл. Кун қизган чоғ. Ногоҳон иккита машина чўл сўқмоғини чапгитиб келиб супа тахлит дўнглик қаршида бирин-кетин тўхтади. Элдан бурун Тоға машинадан тушиб олди. Тушибоқ машинадагиларга мурожаат қилди:

— Мана, азаматлар, етиб келдик. Қани тушинглар!

Шербўта шериклари билан ҳой-ҳойлашиб дастга тушди. Чор апрофга назар солди. Тўрт томон кўз илғамас сахро, ютаман дейди. Ёр тибҳсиз, худди қор қошлагандай оп-поқ. У ёқ-бу ёқда тўп-тўп бўлиб ўсиб чиққан оқ-бош ўсимликлар иссиққа бардош беролмай қовжираб ётибди... Бошини бир тебратиб қўйди-да, олис-олисларга тикилди. Кўзига сахро этагида жимирлаб мовий кўл кўринди. Назарида кўм-кўк сув юзида опноқ тўлқинлар сузишар ва улар қақшаб ётган чўлга соф ҳаво, ҳузурбахш салқин келтираётгандай туюлди. Шербўта ўзидан-ўзи завланиб, камарини қаттиқ тортиб боғлади.

Тоға ГАЗ кузовидан тушган колхозчиларга гапини тайинлаб бўлиб, ЗИС томон келди. Қаддини ростлаб дадил турган Шербўтага сивовчан тикилди:

— Қалай чўл чўчитмаяптими?

Шербўта мийғида кулди.

— Ишқилиб, бизга берган ёрдамчиларингизнинг бели бақувватми ўзи?

Тоға тетикланди.

— Бақувват-бақувват. Ўтга десанг ўтга, сувга десанг сувга ташлайдиган йигитлар. Фақат уларга «ундоқ қил-бундоқ қил» десанг бас.

— Унда жанг қилса бўлади.

Иккисининг ҳам юзида самимийлик ва ишонч аломатлари қалқиб турарди.

Тоға Шербўта билан бирга гурунглашганча аста юриб, одамларнинг ёнига келди.

— Ҳамма юкни туширдиларингми, — деб сўради Тоға, машина яқинида турган чўққисоқол чолга қараб.

— Туширдик-туширдик, — шахдам жавоб қилди чол.

Чўққисоқол киши Жўравой ота эди. У колхоз идорасида: «Шербўтанинг «Қаламушзор»даги иши менга жудаям маъқул бўлди. У билан чўлга бирга кетаман. Агар кетмон билан ёрдам беролмасам, маслаҳат бераман» деб туриб олди. Охири у Шербўтанинг бригадасида чой дамлаш, овқат пишириш, сув ташини каби юмушларни бажариш учун тайинланди.

Тоға Жўравой ота билан гапни битиргач, колхозчилар орасида турган қотмагина, қора-чўтир кексани қўли билан имлаб ёнига қақирди:

— Уста шийшоннинг тўрови томонишим сингли қилиб худди мана шу супага қурасиз. Аммо-лекин шуним айтиб қўяй, кети кун ботарга, олди кун чиқарга қараган бўлсин.

— Олди кун ётарга қараса салқинроқ бўлармидийкин?

— Уста, сиз бу ерларнинг феълени билмайсиз. Шамол ҳар доим кун ботардан юради. Бу ерларнинг шамолни кўп ёмон. Хў анави қумларни шамол учуриб келган — дея Тоға қўли билан жимир-жимир қилиб ётган саргини қум тепаликларга ишора қилди. — Уша тўнғак кўчирадиган Бешариқ шамоллари бу ерларга келиб тағинам қутуради.

Тоға «... Бу ерларга келиб тағинам қутуради» деган иборани ўринсиз айтиб юборганини сезиб, ўнғайсизланди-да, Шербўтага қараб қошларини чимириб жилмайди:

— Лоп қилиб, тагин қўрқитиб юбормадимми?

— Тоға, шамоллар у ёқда турсин, бўронларнинг кўриб келганмиз, — деди Шербўта кулимсираб.

Орада жонланиш пайдо бўлди. Жўравой ота пешонасидаги терни панжаси билан сидирар экан, Шербўтага илиқ боқиб, «қандингни ур, йигит» дегандай, завқланиб бош ирғади. Отадан икки одим чаңда турган қотмагина, юзи чўзиқ, дўпписини чамбарак қилиб олган Болтавой ёнидаги паст бўйли, лўппи юз Тешавойга: «Кўрдингми?» деган маънода ғурур билан кўз қисиб қўйди.

Жўравой ота ўтин тайёрлаб, чой қайнатгани кетди. Уста ўз одамлари билан шийпонга жой тайёрлаш ҳаракатига тушди. Шербўтанинг ёрдамчилари шофёрлар билан бирга машиналардан трактор ва плугларни туширишга киришишди.

Тоға билан Шербўта хомаки режа тузиш мақсадида шийпон жойини ва атроф ерларни кўздан кечиришди.

Шийпон қуриладиган дўнглик шарқда саёз ариқ изи бўлиб, ундан қачонлардир сув оққани билиниб турарди. Эндиликда бу эски ариқ изи ўрнида бўлиқ юлғун ўсиб ётибди.

Тоға Шербўта билан шийпон жойдан анча узоқлашиб ерлар сифатига эътибор беришди. Оппоқ оқариб турган ерлар шундоққина шўртупроқ. Қадам ташлаган эди, шўртупроқ бамисоли қиш чилласининг қоридай, ғирчиллаб, оёқ остилари чўкди. Шербўта ўзига ўзи гапиргандай: «Ҳа, бу шўр тупроқни ер қилиш ҳазилакам иш эмас» деб гудради. Тоға ялт этиб Шербўтага боқди.

— Чўл, ўғлим, ўз номи билан чўл. Бу ерларга инсон қадам изи қилмаган. Албатта кўп машаққат талаб қилади.

— Тоға, шунинг учун ҳам жанг қиламиз дедим-ку, жанг машаққатсиз бўларканми?

Тоға Шербўтага боқиб, «барака топ» дегандай жилмайди...

Кун ботарга яқин ҳаммалари супага йиғилишди. Даслаб бир юз йигирма гектарга яқин майдон мўлжалланди. Шу майдонни экин экишга тайёрлаб, баҳорда шולי ва қовун-тарвуз экадиган бўлишди...

Эртасига яна иккита трактор, керакли асбоб-ускуналар ва озиқ-овқат жўнатишга ваъда бериб, Тоға икки машина билан ғира-ширада қишлоққа қайтиб кетди.

* * *

Туш маҳали Шербўта бадани ўтдай қизиб, қичишаётганидан чўчиб уйғонди. Аъзойи-бадани ёнарди. Гугурт чақиб қаради. Баданида ўрмалаб юрган каналарга кўзи тушиб, ўридан туриб кетди. Ёнида ётганларнинг қайси бирлари гингиб қашинади, қайси бирлари беҳаловат хуррак тортади. Шербўта қашина-қашина супадан тушиб, сал нарига бориб, чўл сукунатига қулоқ солиб турди. Узоқдан бўриларнинг чўзиқ улигани эшитилди. «Бир қўштинг зарур экан-да», — деб қўйди фикран. Шу пайт шундоққина ёнгинасидан, юлғунлар ортидан кетма-кет чиябўрининг ёқимсиз «йиғи»си бошланди. Шербўтанинг кўнгли хира тортди. Бир пас ўйлашиб тургач, кундуз кунни чўл этагида элас-элас кўринган қамишзор тарафга кўз ташлади. Ҳеч қанча ҳаял ўтмай ўша томондан бамисоли кимдир кетмонни эговлаётгандек «ғирт-ғирт» қилган овоз эшитилди. «Еввойи тўнғиз» деб қўйди юраги увишиб. Шу орада чўлнинг осмон билан тутшиб кетган еридан ой бош кўтарди. Лекин у уфқ этагидаги булут пардаси ортидан мўралаб, юзини тўла кўрсатмасди. Бу манзара чўлнинг ваҳимали сукунатини яна оғирлаштириб, Шербўтанинг кўнглига гулгула солди. У узун энтикди: «Қандай бўлар экан? Бепоен саҳро, йиртқичлар макони!» Шербўта фикран шундай деди-да, тубсиз қоронғиликка тикилди. Тикилган сари гўё қоронғилик қаъридан аллақандай садо: «Ҳе-е! Сен асрлар давомида инсон қадами етмаган бу ерларга ўйлаб келдингми? Сен ваҳший ҳайвонларга ем бўлмоқчимисан?!» — деяётгандай бўларди. Шербўта баданининг қичишини ҳам, чивинлар талашини ҳам, йиртқичларнинг машъум овозларини ҳам унутиб, бир зум каловланиб туриб қолди. Ногоҳ ой бу-

лутлар пардасини ёриб осмонга аста сузиб чиқди-да, уфқ ёришиб кетди. Бу манзара унга худди ўз ташки билан Солянка чорраҳасидари фашистлар жойлашган болахо-начи бошига кийиб, ялангликка отилиб чиққанини эс-лади-ю, кўнглидан лойқа хаблотлар кўтарилиб, қалбида ўша жанггоҳдагидай жаборат руҳи устивор бўлди. Жисмига дессик қон югуриб, кайфияти кўтарилди. Қад-дини ростлаб, ўзига-ўзи дашном берди: «Тўхта! Уруш-да шунча машаққатларга бардон бера олган, фашист-ларнинг азоб-уқубатларига чидаган, ҳатто ўлимни ҳам енгган одам шу чўлни кўриб, иккиланиб қолди-а! У мушкilotлар олдида бу чўл нима деган нарса?!» дея, қатъий фикрда сунага қайтиб келди...

Шербўта билан Жўравой ота ҳаммадан илгари ту-ришди. Улардан сал кейин бошқалар бирин-кетин ўрин-ларидан қўзғалишди. Туришди-ю, бир-бирларининг афт-башираларини кўриб, кула бошлашди. Айниқса, Тешавой-нинг юзи нуфак бўлиб шишиб кетганди. Ҳамма Теша-войга қараб куларди-ю, лекин ўз аҳволидан беҳабар эди...

Уста шипинқираб қолган кўзларини қўли билан иш-қалар экан, жовради:

— Узиям, шу кеча ит ётиш-мирза туриш бўлди-да. Наҳотки тонг отгунча кўз юмдирмаса-я, бу хунаса чи-винлар.

— Уста дейман, роса қийналибсиз-а? — деди Жўра-вой ота, қўлидаги човгунни бидон ёнига қўйиб. — Чивин ҳам майли-я, мени кана тун бўйи сўравериб ётларимни қонталаш қилди...

Нонуштадан сўнг Шербўта шериклари билан бугун бульдозерни ва эртага келадиган тракторларни сўзлаб, кейинги кунни азонда иш бошлашга келишиб олди.

Маслаҳат сўнггида Шербўта шерикларига ўз чамаси-ни айтди:

— Тинчликни берса, мўлжалдаги ерларни кеч кузга-ча экишга гайёр қиламиз. — деди. Шериклари «маъқул» деб бош ирғашди...

ТАСОДИФ

Шербўталар чўлга келишганига икки ҳафта бўлди. Уста тўрт кун аввал шийпонни битказиб: «Чўлни елкам-нинг чуқури кўрсин» деб, озиқ-овқат олиб келган маши-

нада шогирдлари билан қишлоққа қайтиб кетди. Шер-бўталар қанчалик куч-райрат билан ишга киришмасин-лар, чўл ҳам уларга шунчалик қаршилик кўрсатаверди. Эски тракторлар қоратош отдай тижирлик қилишар, Кенжавой билан Болтавой эса, гўрлиқдан тракторларнинг гоҳ у ерини, гоҳ бу ерини бузишар, шу бовсдан, иш оғир кўчиб, унумсиз ўтарди. Утган ўн икки кун ичида ўн икки гектарга яқин ер текисланиб, икки трактор билан бор-йўғи етти ярим гектар ер ҳайдалди, холос.

Бир кун чашмоқ пайтда Шербўтанинг кўзи тўхтаб турган тракторга тушди. «Оббо! Қон қиладиган бўлиш-ди-да!» деди-да, моторни ўчириб, тракторлар томон йўл олди. У етиб келганда, Кенжавой билан Болтавой ўз тракторларининг двигателини ковлаштирар, Тешавой эса плуг устида мудраб ўтирарди.

— Ҳа, нима бўлди? — Шербўта бўғилиб, Кенжавой-дан сўради. Кенжавой афтини буриб, пешонасини тириш-тирди:

— Невлай, калта-калта пот-пот қилиб мотор ўчиб қолди-ку!

Шербўта қовоғини уюб моторни кавлаштира кетди.

— Филтрга нимадир тиқилиб, мой ўтказмай қўйибди-ку! Филтрни тез-тез тозалаб тур, деб сенга неча марта айтдим! — деди тўнғиллаб. Кенжавой гўрлиқдан хижо-лат тортдим, ёхуд дашном оғир ботдим, серрайиб ту-риб қолди.

Шербўта Болтавойнинг уқувсизлиги учун койитган эди, у зўрга турган экан шекилли, этагини қоқиб йўлга отланди.

— Шу тракторни ҳайдамасак кунимиз ўтмай қўяқол-син! Бахридан ўтдим шу чўлнинг! Кенжавой! Тешавой! Қани, кетдик! — деди шерикларига қараб. Кенжавой вазмин қадам ташлаб унга эргашди. Тешавой кетишини ҳам, қолишини ҳам билмай, кўзларини жовдиратиб ўти-риб қолди.

— Бор, кетишавер! Уч-тўрт кун ишламасдан одамни қон қилишдинг, — деб Кенжавойнинг кетидан бақирди Шербўта. Кейин жаҳлига чидаёлмай, ранги ўчиб, шуд-горга тиз чўкди. Кўп ўтмай ҳовуридан тушди. «Мелиқў-зи нима қилиб юрипти экан? Келиб прицепчилик қилса тракторни ўзим ҳайдардим. Ҳа, нима бўпти? Азондан кун исигунча бульдозер юргизаман, кечкурундан чарча-гунимча ер ҳайдайман. Буларга ялиниб ишлатгандан кўра менга шуниси осон...» деди-да, плуг устидаги Те-

шавойни кўриб қолди. «И-я, прицепчиликка Тешавойнинг ўзи бор-ку», дедию, ўридан турди:

— Тешавой, қани юр ука, шийпонга бориб чой ичиб келамиз. Тешавой плугдан сапчиб тушеди. Юз-кўзини кўриб бўлмас, оғиз-бурни ва ҳатто қулогининг ичлари-гача тўла чанг эди. Шербўта Тешавойнинг юзига разм солиб елкасига қоқди.

— Хумдан муздай сув олиб бир ҳузур қилиб ювнайлик-а, огайни!

Болтавой билан Кенжавой хийла ергача бошлари эгик, миқ этмай боришди. Шийпонга яқин қолганларида Кенжавой ерга қараган ҳолда пўнгиллади.

— Болтавой, шу қилган ишимиз яхши бўлмади-да.

Болтавой индамади. Яна жим кетишаверди. Шийпонга келишиб ичкари киришди. Ҳатто ўчоқ бошида ўтин-чўп тайёрлаётган Жўравой ота билан салом-алик ҳам қилишмади. Жўравой ота елкасини қисганча гапи оғзида қолаверди. Ичкарида, худди бир-бирлари билан хираллашиб қолгандай, анчагача тумшайиб жим ўтиришди. Яна Кенжавой гап бошлади:

— Ўзинг ўйлаб кўр, Болтавой! Биз ҳақлимизми ё у? Очигини айтганда биз ундан ноўрин хафа бўлянимиз. Айб ўзимизда. Тракторнинг тилини яхши билмаймиз, у эса тракторни сув қилиб ичган. Ишпийам кўзини жа биллади. Ахир, қулоқ осиишимиз керак-да! Ҳа, нима, чўл фақат унга керакми? Тагин ўзи инвалид. Биз бўлсак...

— Шунақаку-я, бояги гапи ўтиб кетди-да. Шунча уринсанг ҳам...

— Ҳа, у кам уриняптими? Биздан ўн ҳисса кўп уриняпти-ку! Ўзининг ишпийам қияпти, бизнинг тракторларимизгаям тинмай югурияпти, — Кенжавой шу гапларни айтди-ю, Болтавойнинг юзига тикилди. — Ке, қўй, ҳеч қаёққа кетмаймиз. Жўравой отанинг чойи бўлгунча қиттай мизғиб олайлик.

Тўшақларни ёзиб чўзилишди.

Шербўта шийпонга келиб, ухлаб ётган Кенжавой билан Болтавойни кўриб ҳайрон бўлди.

— Чой ичишдими? — деб сўради у Жўравой отадан.

— Йўқ. Салом йўқ, алик йўқ, ўзларидан ўзлари висир-висир қилишиб, ухлаб қолишди.

— Кечқурундан бери туз тотганлари йўқ. Чой дамлаб берганингизда яхши бўларди-да.

— Сўрасам индашмади-да.

— Ҳай, майли бир оз ухлаволитсан, кейин чой ичиб кетишар.

Бирпасдан кейин Жўравой ота чой дамлаб, дастурхон ёзиб, Кенжавой билан Болтавойни уйғотди. Шербўта жиддий қилиб деди:

— Қани чойни ичиш! Кейин қаёққа кетишсанг ана катта йўл!

— Биз ҳеч қаёққа кетмаймиз, — деди Болтавой ерга қараб.

— Номардлик қилмаймиз, — Кенжавой қўшимча қилди...

Шербўта кулимсираб калласини сарак-сарак қилиб қўйди. Орадан бир неча кун ўтди. Кенжавой билан Болтавой тракторларига астойдил ихлос қўйиб, ишлари юришиб кетди. Аммо кутилмаганда Жўравой ота бетобланиб ётиб қолди. Бир қошиқ иссиқ-совуққа ташна бўлишди. Шундай долзарб пайтда ётиб қолганидан отанинг ўзи ҳам хижолатда эди. У ётган ерида ўзидан ўзи нолиб жоврайди: «Чирик иштон ҳар ўтирганингда гоҳ у ери, гоҳ бу ери чирт-чирт ётиб сузилаверади. Қарлик қурсин, чирик иштонга ўхшаб мўрт бўпқоларкан...»

Чўлга қоронғилик чўкканига бир соат чамаси вақт бўлди. Шербўта ҳам, Кенжавой билан Болтавой ҳам тракторларини туриллатиб ишлатишмоқда эди. Бир маҳал Шербўта чироқлари ёниқ ҳолда тўхтаб турган тракторларни кўриб, бульдозер тормозини босди. Моторни ўчириб, қулоқ осди. Моторлари ишлаб турарди-ю, лекин қимирламасди. «Яна бирон жин урди шекилли» деб у бульдозердан тушиб, тракторлар томон йўл олди. Бориб қараса, Кенжавой билан Болтавой муштлашяпти! Муштлашгандаям ҳазилакам эмас, ростмана муштлашяпти.

— Ҳой тентаклар! Сенларни жин урдими? — дея Шербўта унисини у ёққа, бунисини бу ёққа силтаб ташлади. Болтавой жигибийрон эди.

— Бу аблаҳ Тешавойни ўлдирди, Тешавой тамом бўлди! — деди у ҳансираб.

— Нега ўлдиради? Нима бўлди ўзи? — Шербўта ҳайрагланди.

— Ана ётибди, уни ўлдирди, аблаҳ!

Тешавой шудгорда ётар, қоронғида нима бўлганини билиб бўлмасди. Шербўта Болтавойга хитоб қилди:

— Тракторни бу ёққа буриб, фарасини тўғрила!

Тешавой тупроққа беланиб ётарди. Маълум бўлдики, уйқу элтиб, у плугдан йиқилган. Салдан кейин Кенжа-

вой пайқап қойиб, тракторни тұтатиб, Тешавойни плут остидан тортиб олган. Шербұта ангашиб, у ёқ-бу ёғини сийчиклаб кўрди да, бөхуш ётган Тешавойни даст кўтариб, шийпон томон юрди, шийпонда фокус ёруғида Тешавойнинг ҳамма ерини кўздан кечирди. Бир кўли сийган, қовургалари лат еган, юз-бөши тилинган Тешавой ўқтин-ўқтин инграб кўяр, узуқ-юлуқ сўзлар айтиб алақларди.

Шербұта ахволни аниқлаб, Кенжавойга буюрди:

— Хў ағави канал нарёғидаги қишлоққа югур, ўша ерда касалхона бор. Бориб, ҳамма гапни айт! Доктор олиб кел! Тушундингми? Теа бўл!

Сўқмоққа ўқдай отилиб чиққан Кенжавой қоронгиликка шўнғиб бир зумда кўздан ғойиб бўлди...

Тонг бұзарган маҳали Кенжавой «Теа ёрдам» машинасида етиб келди. Машинадағ ўттиз ёшлардағи, бугдой ранг доктор билан япалоқ юзли ҳамшира тушиб, шийпонга киришди.

Доктор дарҳол Тешавойни кўздан кечириб чиққач, шийпондагиларга айтди.

— Ҳамма гап бизга аён бўлди. Беморни ётқизиш керак, — деди-да, Тешавойни олиб кетишди...

Кундуз соат учлар чамаси. Шербұта Кенжавой ва Болтавой билан тушлик еб, чой ичиб ўтиришар, Жўравой ота эса шийпоннинг бир бурчагида кўрнага ўраниб ётарди. Бөхосдан «ГАЗ» машинаси шийпон олдига келиб тұхтади-да, шийпонга милиция катта лейтенанти билан бир милиционер кириб келишди. Шийпондагилар хушёр тортишди — Шербұта лейтенантни кўрибоқ таниди. Кўз ўнгида ўша чақиріқ қоғози билан милицияга борганида Муродов мазкур лейтенант билан бирга сурбетларча уни сўроққа тутгани, асирга тушиб фашистларга сотилгансан, деб ҳақорат қилиб, дўқ уришлари гавдаланди-ю, таъби тирриқ бўлиб, тескари қаради.

Лейтенант ҳам Шербұтани таниб, унга ғайри-табиий илжайди.

— Ҳа, оғайни, ҳорманг, — деди истехзо билан.

Шербұта унга жавобан овозини бўрттирди:

— «Оғайни» демай гапираверинг! Сизга оғайни бўлишдан худо сақласин.

Лейтенантнинг қаърига чуқур ўрнашган кўкиш кўзлари чақчайди.

— Ўхў, шунча дағалликми?

— Ҳамма дағаллик ва кишини асосида ҳақорат қилишай сизги чиқарган!

Лейтенант сезилар-сезилмас бошнғи тебратиб, уйлашиб қолди. Хаёлидан Муродовнинг: «Жуда кўрс, хитрий, ҳар қандай иш кўлидан келади. У билан вҳтиёт бўлиб гапланиш керак» деган маслаҳати ўтди-да, гапни кескин бошқавққа бурди:

— Ҳа, майли, конкрет гапга келайлик. Биз касалхонадан олган хабарга асосан юз берган ҳодисани текширгани келганмиз. Шундан гапланайлик.

Шербұта таширф сабабини тушунгач, ўрнашиброқ ўтирди:

— Текшириш керак бўлса ана текшираверасизлар, — у кўли билан Кенжавой ва Болтавойни кўрсатди.

Лейтенант Кенжавойга қаради.

— Ҳодиса қаерда содир бўлган?

— Қаерда бўлганини ҳозир кўрсатамиз, — у Болтавойга имо қилди.

Лейтенант милиционернинг кузатувида Кенжавой билан Болтавойни оғиб шийпондан чиқишди...

Кўп ҳаял ўтмай қайтиб келишди.

Лейтенант кўлидаги рўмолча билан заҳил юзидаги терларни қайта-қайта артаркан, шийпондагиларга буйруқ қилди:

— Қани, ҳаммаларинг машинага чиқинглар!

Шербұта кескин эътироз билдирди:

Бу воқеага менинг ҳеч даҳлим йўқ. Нима гапларинг бўлса шу ерда сўрайверинглар, ишим кўп.

— Тўғри! Шербұта акамни бу ишга ҳеч алоқаси йўқ, — Кенжавой қувватлади.

Лейтенант «Уни албатта олиб келинглар. Бир марта кўлимиздан чиқарганимиз етади. Бу сафар сўзсиз жавобгар қиламиз. Асос етарли...» деган буйруққа амал қилиб қатъий турди:

— Йўқ! Ҳаммангиз чиқинг! Кимни даҳли бор, кимни даҳли йўқ ўшоқда ҳал қиламиз.

Шербұта тажанг бўлди.

— Оббо! Бу яна қанақа бетамизлик бўлди?!

— Гапни чўзманг! Чиқинг дегандан кейин чиқинг-да! —

Шербұта жаҳл билан лейтенантга хўмрайди-ю, сўнг Кенжавойга юзланди:

— Учоққа ўт қалаб човгунни қайнат, Жўравой отага чой дамлаб бериб кетайлик.

Бу гапга лейтенант қаршилик қилди:

— Йўқ, тез машинага чиқинлар, вақтимиз йўқ!

Шербўта туюқди:

— Э, қанақа воинсоф инсонсиз! Ота уч кундан бери бетоб ётибди, уни қандай оч ташлаб ёғтиш мумкин?!

Лейтенант ҳовридан тушди. Кенжавой билан Болтавой дарҳол ўчоққа ўт қалаб човғунни қайнатишди. Жўравой отага чой дамлаб беришиб, у билан хайрлашишди...

Муродов тазоблик билан Шербўтани қамаш унун «Қасдан тракторда одам бостирган» деган айбнома билан қарор ёзиб лейтенантнинг қўлига берди!

— Тез бориб прокурордан санкция олиб кел! Терговни икковимиз бирга қиламиз...

Бироқ лейтенант ишга қайтиб келди. Муродовнинг ҳузурига кириб бўштобгина айтди:

— Прокурор санкция бермади.

— Ҳа, нимага?

— Бемор ўзига келганида ўзим гаплашиб, кейин санкция бераман. Унга қадар қоровулхонада уч кун ушлаб туришларинг мумкин, — деди.

Муродов танг бўлиб, беўхшов тишларини гижирлатди.

— Бўпти, прокурор билан ўзим гаплашман, қарорни қолдир.

Лейтенант қарорни астагина столга қўйди...

Орадан уч кун ўтиб Тешавой ўзига келди. Эрталаб соат ўн бирда лейтенантнинг кузатувида прокурор касалхонада ҳозир бўлди. Тешавой унга бор гапни батафсил айтиб берди...

Тўрт кундан кейин Шербўта иккала тракторчиси билан бирга чўлга қайтишди. Беш кун эгасиз қолган бульдозер билан тракторларга жон кириб, қайтадан ишга тушишди...

ШОДИЕНА КУН

Чўлда уйғониш фасли. Ер-кўкда баҳорнинг илқ нафаси эсади. Ариқлар бўйида майсалар бўй тортган. Ўзлашган ерларни қушларнинг кий-чуви тутган...

Тонг эвдигина ёришаётган чоғ. Чекасига гул қистириб олган Жўравой ота ўчоқ бошида хиргойи қилиб наҳорлик тайёрлаш ҳаракатида. Кайфи чоғ. Негадир бу тонгда ўзини гоёт енгил ҳис этади. Сабабини ўзи ҳам билмайди...

Шербўта ўз шериклари билан эрта тонгда ишга тушиб, кун чиққандан кейин наҳорлик қилишга одатланган эдилар.

Бутун ҳам одатдагидек, эрта тонгда Шербўта ўз бульдозерида паст-баланц ерларни сураб, Кенжавой билан Болтавой текисланган ерни пёшма-пёш хайдашарди. Қуёш уфқдан кўтарилгач, учовлари ҳам агрегатларини тўхтатишди. Шербўта уларга: «Сизлар шийпонга бораверинглар, мен кеча сув тузаб қўйилган шолени кўриб орқаларингдан етиб бораман» — деб шолিপоя томон юрди.

Сув тузалган чеклар кишининг завқига-завқ қўшарди. Чеклар адоғига қўлаб турган сув бетида дуркум-дуркум ёввойи ўрдаклар «гақ-гақ» деб сузиб юришар, чеклар марзасида эса турфа хил қушлар уймалашиб, ўзларига ризқ-насиба қидиришарди. Шербўта ўзидан-ўзи: «Ажабо! Кечагина қақраб ётган чўлда шунча ўзгариш», деди қувониб. Назарида, эсаётган шабадада пол қирғоқларига урилиб сақраётган сув тўлқинлари жонсиз сахрога ҳаёт абадиятини бахш этгандай эди.

Шербўта сувга қониб турган шолипоя ҳолатидан қаноат ҳосил қилиб, шахдам қадам ташлаб шийпонга қайтиб келди. Шийпонда Жўравой ота наҳорликни тайёрлаб қўйганди.

Нонушта ниҳоясига етиб, йигитлар энди ўринларидан қўзғалишаётган эдилар ҳамки, қўққисдан Оқтошдан ёрдамга иккита ўсмир кириб келишди. Тез юрганларидан нафаслари орзиларига сиғмай ҳансирашарди. Салом бериш ҳам йўқ, икковлари баб-баравар:

— Суюнчи беринглар, ғалаба! — дейишди.

Йигитлар бир лаҳза эсанкираб қолишди. Шербўта салчиб ўрнидан туриб кетди.

— Бу гапни кимдан эшитдиларинг, очикроқ гапиринглар, — деди у, болаларга ҳаяжон билан боқиб.

— Радиодан, одамлардан, қишлоқда кўча тўла одам бир-бирларини табриқлаб, қучоқлашиб юришипти.

Шербўта дабдурустдан олдинда турган чўзиқ юзли, хипча ўсмирни қучоқлаб, бағрига маҳкам босди. Кўзларидан дув ётиб ёш оқди. Бошқалар ҳам ўринларидан туриб, бир-бирларини қучоқлаб, муборакбод қила келишди.

Хушxabар келтирган ўсмирлар Шербўтанинг ҳаракатларига қараб ҳайратланиб турар эдилар. Шербўта эса, тўлиб-тошиб, маст одамдай, ўзини гоҳ унга, гоҳ бунга ташлар, кўзларидан тинмай ёш оқарди.

Жўравой ота донг қотиб, Шербўтага тикилганди. Унинг назарида Шербўтанинг ҳозирги ҳолатида беш йил давом этган даҳшатли урушнинг бутун дард-алами ва ғалабанинг қувончи акс этарди...

Бу хушхабар Шербўтани ларзага солиб, қалбида чўкиб ётган эзгу ҳисларни қўзғотди. Дили тилига кирди: «Эҳ, қани энди ҳозир Басо ёнимда бўлса... Ахир, мен шу кунни ўша жангга кирган биринчи кунимдан бошлаб кутгандим-ку!»

Шербўтадан кўзини узмай, ҳамон ҳайрон бўлиб қараб турган чўзиқ юзли ўсмир ажабланди: «Тавба. Аввалига ичига сирмай гупуриб роса хурсанд бўлдию, охирида хафа бўлиб, йиғлагани нимаси?»

Ўсмирнинг ажабланиши табиий эди, албатта. Зеро Шербўтанинг азоб-уқубат ва ўкинч тўла кечмишини у ўсмир қаердан ҳам билсин?...

Шербўта маст кишидай гандираклаб бориб, супанинг четига ўтирди. Гўё бир нимани эсига олгандай, шерикларига бир-бир қараб чиқди-да, чўнтагидан бир даста пул чиқариб, Болтавойга узатди:

— Ма! Яқинроқ қишлоқдан ош харажатини қилиб, бирон ичимлик топиб кел! Бугун байрам қиламиз...

Болтавой кулимсираб, пулни олмай иккиланиб турди.

— Нимага анқайиб турибсан? Буни ол деяман! — деди Шербўта, қатъият билан.

— Ол! — дея қўшимча қилди Жўравой ота, белидаги чорсисини ечиб унга узатар экан. Болтавой пулни чорсига тутиб йўлга тушди...

НИҚОБ ЙИРТИЛДИ

Ғалаба намойишидан кейин Оврупада уруш олови сўнди. Ота-оналар фронтга кетган фарзандларининг йўлига кўз тикиб, тинч-тоғув ҳаётга умид боғладилар...

Аста-секин тикланиш ишлари бошланди... Шу орада: «Кимсан Шамсиев Марказга кўтарилаётганмиш. Марказда суянчиғи бормиш» деган гап Оқтошга овоза бўлди. Бу миш-мишни ҳар ким ҳар хил талқин қилди...

— Бир куни Мирсодиқ ота, Шокир ота ва яна икки қария кечки пайт чойхона ташқарисидаги сўрида чой ичиб ўтиришган эди, ҳасса тутган бир кекса оқсоқланиб келиб

уларнинг ёнига чўкди. У сўридагилар билан саломлашар экан, кўчада эшитган миш-мишдан гап очди:

— Эшитдиларингми. Шамсипакарнинг ўгли Тошкентга кўтарилиб кетаётганмиш? Зангар Шамсипакарнинг довруғи яна ошаркан-да-а?

Мирсодиқ ота кўлидаги қизғин носқовоқни ёнбошига ишқалаб жавоб қилди:

— Эшитдик-эшитдик. Кўчқор, сен шуни билгинки, суянчиқ қирқ йиллик шолниям тек турғизади...

Қариллар узоқ гуриглашиб ўтиришди...

Ана шу миш-мишлар изғиб юрган кунларнинг бирида, баногоҳ Оқтош фирқачиларининг йиғилиши бўлди.

Пешин маҳали. Фирқачилар гузардаги кутубхонага бири-кетин кириб кела бошлашди. Кундуз соат чоракам учда гузарга ГАЗик келиб тўхтади. Машинадан Бегматшоев билан Кимсан Шамсиев тушишди. Уларни Тоға, Сурма опа ва Кенжаев кутиб олишди. Соат роппа-роса учда Сурма опа мажлисни очди. Беш кишидан иборат мажлис ҳайъати сайланди. Сайланганлар жойларига, чиқиб ўтиришганларида, Кимсан ўзини, баайни ҳаммага ош улашиб, унга қолганда ош етмаган мусофирдек ҳис қилиб, қаттиқ изза тортди. Ичида: «Фаросатсизлар!» — деди асабийланиб. Фирқачилар атрофлатиб икки қатор қўйилган курсиларда ўтиришарди. Кўпчилик ҳайъатга сайланмай, ўз жойида ўтириб қолган Кимсанга ҳайрон бўлиб қараб қўярди. У буни сезиб турса ҳам, сирни бой бермай, баланд димоғ билан ўтирар, қайси бир танишига қараб «қўйвер» дегандай кўзини қисиб қўйди.

Сурма опа мажлисни давом эттирди:

— Ўртоқлар! Мажлисимизда кўриладиган масала битта. У ҳам бўлса, област ҳамда район партия комитетларининг тавсияси билан ҳамқишлоғимиз Кимсан Шамсиевнинг коммунистга ёт ҳаракатларини муҳокамага қўймоқчимиз... Ҳамма Кимсан томонга ўтирилди. Кимсанинг ранги бирдан ўчиб, худди тикан устида ўтиргандай, безовталаниб қолди. Кўзюлди қоронғилашиб, қулоғи чип битди. Салдан кейин ўзини тутиб, ичида: «Мени муҳокама қилишармиш! Қандай ҳақлари бор? Мен буларнинг ҳисобида турмасам... Чучварани хом санапаяпти. Кўрамаиз, ким-кимни муҳокама қилар экан...» деди, тақабурлик билан.

Сурма опа давом этди:

— Шамсиевнинг устидан тушган аризани район партия комитетининг ходими билан биргаликда узоқ вақт,

жуда эҳтиёткорлик ҳамда кунт билан текширдик. Аризада баён қилинган ҳамма фактлар тўла тасдиқланди...

— Ҳа, немисга ён босибманми?! — деб юборди Кимсан, ўзини туюлмади. Сурма опа хил жиддийлашиб:

— Сабр қилинг, ўртоқ Шамсиев, нима қилганингизни бирма-бир айтиб берамиз, шунинг учун ҳам йиғилдик, — деди. Кимсан тунд нигоҳини зарда билан Сурма опадан узиб, четга тикди. Сурма опа йиғилганларга юзланиб, босиқ товушда деди: — Ҳамма фронт учун, Ватанмизни фашист босқинчиларидан озод қилиш учун жон олиб, жон бераётган бир пайтда Шамсиев ўз амалидан фойдаланиб, шахсий бойлик орттириш ва амалпарастлик ниятида ирвоғарлик қилиш каби ишлар билан шуғулланган...

— Далил керак, далил! Бу қуруқ сафсата, тухмат! — деб луқма ташлади Кимсан.

Кимсанинг қилиғи Бегматшоевнинг гапиди келтириб, у бошини сарак-сарак қилди:

— Бу қанақа енгилтақлик?! Мумкин бўлса бир оз тишингизни тишингизга қўйиб жим ўтирсангиз, ўртоқ Шамсиев! — деди ачитиб. Кимсан жим бўлди. Бегматшоев Сурма опага қаради. — Давом этаверинг!

— Уртоқлар! Шамсиев «Ғайрат» ва «Комсомол» колхози раисларига «экин планларингизни камайтирамиз» деган ваъда бериб, колхоз шолиси ниқоби остида шахсан ўзи учун икки йил шоли эктирган. Иккинчи йили шоли экишдан бош тортган Парда Норматовни «чайқовчилик» да айблатиб, қаматиб юборган. «Ғайрат» колхозини омбор мудирлигига ўзига қарашли Сотволди деган олғирни ўрнаштириб қўйиб, у билан биргаликда колхоз мулкисини талон-тарож қилган. Бу сирни пайқаб қолган Эргаш Омовни тезлик билан ишчилар батальонига жўнаттирган.

Бундан ташқари, бозордаги давлат қассобхонасига дадасини жойлаб қўйиб, «давлат гўшти» баҳонаси билан чайқовчилик қилдирган...

Шамсиев ўзига қадалган кўзларга бардош беролмай, бошини эгди. Сурма опа папкадаги қоғозларни бир сидра тўздан кечириб чиққач, кўтаргани сув босиши ва Адолатхоннинг бевақт ўлими устида муфассал тўхтади...

Сурма опанинг ахборотидан сўнг қисқалина савол-жавоблар бўлиб, музокара бошланди.

— Ким гапирганини хоҳлайди? — дея Сурма опа йиғилганларга назар ташлади. Потонсиз гимнастеркали киши қўл кўтарди:

— Уч-тўрт оғиз гапирсам майлими?

— Марҳамат, ўртоқ Қиличев.

— Мен икки йилдан буён медпунктда ишлайман. Медпунктга кўп одам келади. Жамоага келганларнинг бир қисми ишлари бўлсаям, бўлмасаям, медпунктга бир кириб чиқишади. Уларнинг айримлари Шамсиев устидан ҳасрат қилишади. Айниқса Зумрад деган қизни қишлоқ Советининг котиблигидан ноҳақ бўшатгани ва Солижон Иззатовни ҳийла-найранглар билан ишдан бўшаттириб, ўрнини эгаллаганини гапиршади...

— Зумрад ўз аризасига кўра бўшаган, — изоҳ берди Кимсан зарда билан. Залдан бир хотинчалиш овоз чиқди:

— Тўғри ўзи ариза берган!

Қотма кекса аёл оёққа турди:

— Бидамиз қанақа ариза берганини! Кимсан ўзининг қариндошини жойлаши керак эди.

— Нотўғри, ўзи ариза бергани рост! — деди, эшикка яқин ўтирган кўсасифат киши. Унга эътироз билдириб, бўйдор, юзи серажин кекса қўлини арра қилди:

— Берди силлиқ, сен Шамсиевга ён босмай хаф тур! Яхши биламиз, сени Шамсипакарнинг ҳаром давлатидан кекчириб юрганингни!

— Тинчланинглар! — Сурма опа зални тартибга чақирди.

— Иззатов ҳақидаги гап бўхтон, — яна изоҳ берди Кимсан ўтирган жойида.

— Тўхта! — деб қўлтиқтаёғига суяниб ўрнидан турди кирқ ёшлардаги холдор мажруҳ киши. — «Акахон», «акахон» деб Солижоннинг қўлтиғига кириб йўлдан олдириган ва йўқ нарсадан фасод уйдириб ишдан олдириган сен шайтон эмасмидинг?! Бунга мен ўзим гувоҳман-ку! Яна шуниям айтиб қўяйки, Солижон партиядан ўчирилиб ишдан олинган бўлсаям, ватанга ўша содиқлигича қолди, ватан учун жонини қурбон қилди. Халқ уни ҳеч қачон унутмайди. Сен-чи? Сен то охиригача ўша ифлослигингча қолдинг!

Холдор инвалид қаттиқ ҳаяжонланиб зўрага ўрнига ўтирди. Зал жимиб қолди. Бегматшоев Сурма опа бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Кимсан ерга қаради, фикран: «Бу ярамас қайси гўрдан чиқа қолди? Ўша ўқ еган жойингда тил тортмай ўлсанг бўлмасмиди?!» деди гижиниб.

Сурма опа ўрнидан турди:

— Уртоқ Қиличев, гапингизни давом эттиринг.

— Мен ўзим бу ерлик эмасман. Кўп одамларни та-
нимамайман. Лекин меҳнаткашга кирганлар яна: «Шамсиев
қашлоқнинг ҳамма ёғлик жойларини уруғ-аймоғи билан
эгаллаб олган, оддий меҳнаткашга кун йўқ» дейишади.
Мен, ахир, арз-долларнинг юқори ташкилотларга айт-
саларинг бўлмайдами, десам; «Шу фронт вақтида ари-
мизни ким тинглайди? Агар билиб қолгудай бўдса уйи-
миз куяди» дейишади...

— Бошларига Парда тоға билан Эргаш тоғанинг ку-
ни тушади-да! — деб гап қистириб қўйди пилотка кий-
ган бир қўлсиз йигит. Кимсан унга қараб бир хўмрай-
ди-ю, яна бошини эгди.

— Давом этинг, ўртоқ Қиличев.

— Менинг айтадиган гапларим шу.

Сурма опа йиғилганларга мурожаат қилди:

— Яна ким гапирди?

Муҳокама кечгача давом этди. Охирида Бегматпоев
сўз олди ва Шамсиевга нисбатан бепарволик қилганига
икрор бўлиб, танқидий мулоҳазаларнинг барчаси ҳаққо-
ний эканлигини таъкидлади.

Сурма опа якуновчи сўз бошлаган эди ҳам-ки, йи-
гинга кулранг костюм кийган, ўрта ёшларга борган, хуш-
рўй, қотмадан келган йигит кириб келди. Ҳамманинг на-
зари унга тушди. Сурма опанинг сўзи бўлинди. Йигит
Бегматпоевнинг ёнига келиб ўтирди-да, қулоғига бир
нималар деб шивирлади. Бегматпоев Сурма опага айтиб,
йигитга сўз беришни илтимос қилди.

Сурма опа «хўп» деган маънода бош силқитди.

— Сўз област марказидан келган вакил Абдуллаевга.
Абдуллаев минбарга келди.

— Ўртоқлар партия мажлисида Шамсиев муҳокама
қилинаётгани учун раҳбарларимиз топшириғи билан
Сизларга ахборот бергани келдим. Ўтган йили кеч кузда
Шамсиев устидан сигнал тушган. Ана шу сигнал бўйича
област партия комитетининг топшириғи билан шонилияч
равишда иш бошладик. Энг аввал Адолатхоннинг бевақт
ўлими билан қизиқдик. Ҳамма қатори кўнгил олиш учун
мен ҳам Адолатхоннинг онасини уйига келдим. Онаси би-
лан суҳбатлашдим. У ўлим сирини мутлақо билмас
экан. Менга: «Болалари билан келди. Келибоқ болалари-
ни қолдириб, Парда тоғанинг болаларини кўрганга кетди.
Қайтиб келиб уйда ёшлигидаги суратлар ёпиштирилган
дафтарни кўриб ўтирди. Мен чой дамлаш ҳаракатида ки-

риб-чиқиб юрдим. Қизим кўп ўтирмай, ҳатто чой ҳам
ичмай, болаларини олиб уйига олиб кетди. Уйига бориб,
кечаси бандалик қипти, бошқа гапдан хабарим йўқ»,
деди.

Мен холадан ўша суратлар ёпиштирилган дафтарни
сўрадим. Хола меҳробдан чоққина альбомни олиб берди.
Альбомда Адолатхоннинг ёшлигидаги ва мактабда ўқиб
юрган чоғидаги расмлар ёпиштирилган экан. Битта расм-
да тўрт букланган қоғоз қистирилганди. Қоғозни очиб
ўқидим... — Абдуллаев костюмининг ички чўнтагидан бир
бет дафтар қоғозни олиб, ўқишга тутунди: «Аяжон, қа-
риндошимиз деб мени Кимсанга бердингиз. Улар сиз
ўйлаган одамлар эмас экан, жуда беоз, очкўз одамлар
экан. Кимсан ота-онаси билан бирга кўп ёмон ишлар
қиларкан. Битта ёмон ишлари шуки, Парда тоғани но-
ҳақ қаматиб юборишди. Ҳозир Қундуз холани кўриб
келдим. Бетоб ётибди. Болалари оч, яланғоч. Уларнинг
аҳволига ҳеч чидаб бўлмайди, юрагим қон бўлиб қайт-
дим. Аяжон! Агар мен билан бирон кўнгилсиз ҳодиса юз
берса хафа бўлманг, менга берган оқ сутингизга рози
бўлинг».

Ўша куннинг кечида Адолатхон Шамсиев билан роса
олишиб, охири жонини қурбон қилган. Бу фожиа сирини
бизга равшан бўлди...

Йиғинга сув қуйилгандек бўлди. Ҳамма жим. Абду-
ллаев давом этди:

— Кейин Парда тоғанинг қамалиш сабабларини су-
риштирдик. Бунда Шамсиев Муродовни қўлга олиб, ўша
орқали сохта далиллар билан жавобгар қилдирган. Бу-
ни Мудоровнинг ўзи тан олди.

Ниҳоят, энди «Бир йигит билан Тожикистонга қочиб
кетган» деб овоза бўлган Басоатхон ҳақида: Юқорида
айтилган ишлар билан шуғулланиб юрган кушларимизда
бехосдан қўлимизга бир хат келиб тушди. Хатни касал-
хонадан Басоатхон ёзганди. У бир афсонавий ҳолатда
ўлимдан сақланиб қолган. У билан учрашдик. Ҳозир у
бизнинг назоратимиз остида даволаняпти. Уни ўлдир-
моқчи бўлган асосий қотилни усталик билан тоғда қўл-
га туширдик. Терговда аниқ бўлди: Басоатхон Шамсиев-
нинг барча кирдикорларидан хабардор экан. Шамсиев
фош бўлишдан кўрқиб, кўп пул сарф қилиб, Басоатхон-
ни ўлдирмоқчи бўлган... — Бу гапдан йиғин аҳли қалқиб
тушди. «Ифлос!», «Қонхўр!» «Йиртқич!» деган овозлар
янгради. Сурма опа ўрнидан туриб мурожаат қилди:

— Ўртоқлар, тинчланинглар! Ўртоқ Абдуллаев! Гапираверинг!

— Басоатхонга суиқасд қилишдан ташқари, фронтвик, танк командири Шербўта Саидовни Басоатхоннинг энг яқин кишиси, у ҳам бизга қарши чиқиши мумкин, деб Муродов орқали сургунга юбориб уни ҳам йўқотмоқчи бўлган... — Яна ҳамма ларзага келди... Абдуллаев бир муддат жим тургач, давом этди, — Бу жинойи ҳаракатни ҳам Муродов ўз бўйнига олди. Кунни кеча қотиб шеригини ҳам, бу қабих ишни бевосита ташкил қилгани ҳам қўлга олдик. Бундан ҳали Шамсиевнинг хабари йўқ. Энди унинг суянчиғлари билан шуғулланамиз. Шамсиев ҳақидаги қисқача ахборот мана шу, — деди Абдуллаев сўзини яқунлаб.

Кимсан Шамсиев мурдадек оқариб қотиб қолди...

ҚОПҚОН

Ўтган йили баҳорда, чоршанба кунни кечқурун Кимсан аммасининг уйига бехосдан кириб келди. Поччаси уйда йўқ эди. Буни Кимсан биларди. Аммаси айвонда хонтахта устида турган мўъжаз темир қутичадан ошпоқ инжу олиб, ишга чизиб ўтирган эди. Кимсан эшикдан кирди-ю, вақти зиқлигини айтиб, узр сўради.

— Ишим зарил, ошажон, уч-тўрт оғиз гаплашиб олсак...

— Вой, қуруқдан-қуруқ қанақа бўлади?

— Ҳечқиси йўқ, бошқа сафар, — деди Кимсан айвон тўрига тўшаб қўйилган шойи яқандозга тиз чўкаркан.

У аммасини дастурхон ёзгани ҳам қўймай, «давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин», дея фотиҳа қилди-да, сиполик билан гап бошлади:

— Ўша маслаҳат бўйича келдим. У-яқинда институтни битиради. Хўш, қани нима фикрга келдингиз?

— Укажон, мен икки хил йўлни ўйловдим. Қаландарингиз антиқа фикр айтди. Менга жуда маъқул бўлди. У тез-тез Оқтошга келиб туради. Жаннат кампининг айтишига қараганда яна уч кундан кейин келармиш. У ҳойнаҳой катта йўлга чиқиб, Оқтошга борадиган йўловчи машинани кутади. Шу даврда унга қаерда машина тайёр турипти экан, Оқтошга бир кунда битта машина чиқса чиқади, чиқмаса-йўқ. Қаландарингиз шу кунларда

шаҳардан колхозга кунжара ташияпти. Энг қулайи шу, — деди-да, Муяссархон бошини Кимсаннинг бошига яқин олиб бориб, бир нарсалар деб узоқ шивирлади... Кимсан ора-чора «маъқул» деган маънода бош силкиб турди. Муяссархоннинг гапи тугагач, Кимсан эҳтиёткорона қўшиб қўйди:

— Яхши ўйлабсизлар. Аммо яна бир карра уларга яхшилаб уқдиринг, ишқилиб ишлар беқилтириқ бўлсин.

— Хўп бўлади. Ўртага уларни чақириб айтганларингиздан зиёда қилиб тайёрлайман.

Маслаҳат битгач, Кимсан кителининг ички чўнтагидан қати бузилмаган бир даста ўттиз сўмликни чиқариб, аммасига узатди:

— Бу хамир учидан патир. Пулни аяманг, уларни хурсанд қилинг.

Муяссархон пулни олиб, яқандоз остига қўяркан, дадил жавоб қилди:

— Сиз, укажон, ташвин қилманг. Хизирни ҳам юзини тополмайдиган қилиб тинчитамиз. Ҳа, хотиржам бўларинг.

* * *

Шу кунларда Басоатнинг диплом ҳимоясидан бўлак ташвиши йўқ, вақти кутубхонада ўтар эди. Кимсан аммаси билан қилган ўша маслаҳатидан икки кун кейин, колхоз шофёри Қаландар институт атрофида ўралашиб қолди...

Қаландар Нодирбекка жинн бўлиб, беш-олти йилдан буён колхоз машинасини ҳайдарди. Чап оёғи қисқароқ бўлганидан армияга олишмаган. Бир ойдан бери эса шаҳардаги ёғ заводидан колхозга кунжара ва шелуха ташийди. Олдинлари тўғри заводга бориб, машинасига юкни ортиб изига қайтарди. Кечадан бери заводга барвақт келиб, тушгача юкни ортиб, машинасини институт яқинидаги ҳунармандчилик артелининг саройига киритиб қўйиб, ўзи институт атрофида ўралашади...

Шанба кунни эди. Басоатнинг Оқтошга борадиган иши чиқиб қолди. Институтни битирувчи талабалар билан сурагга тушиш ва ҳоказо икир-чикирлар учун бир оз пулга муҳтож бўлиб, қишлоққа отланди. Кечки пайт институтдан чиқиб, ётоқхонасига борди. Шоша-пиша қийинди. Шошилганча шаҳардан чиқиб, катта йўл бўйида йўловчи машинани кутди. Кун ботай деб қолганди. Қа-

ландар кечадан бери шуни кутиб юрганди. Дарҳол, саройга келиб машинасини юргизди-да йўлга чиқди йўл ёқасида турган Басоатни тасодифан кўриб қолгандай, машинасини тўхтатди.

— Ҳа, Басоатхон, йўл бўлсин? — деб сўради, меҳрибонлик билан.

— Оқтошга борадиган зарур иш чиқиб қолувди...

— Қани, ўтиринг, кетдик, — деди Қаландар кабина эшигини очиб. Басоат иши ўнгидан келганига ўзида йўқ хурсанд бўлиб кабинага чиқиб ўтирди. Машина бир силкиниб йўлга тушди. Унинг тезлиги ортиб, шабадада кунжара ҳиди йўқолдию, лекин Қаландардан ачимсиқ тер ҳиди анқий бошлади. Басоат ўз томонидаги эшик ойнасини ярим очиб қўйиб, ташқаридаги манзарани кузатиб борар, бахтига колхозларининг машинаси учраб қолганидан севиниб, Оқтошга тезроқ етиб олишни ўйларди. Қаландар эса, ичида «хайрият кечки пайт учради. Агар эртароқ бўлганда «Машинам бузулиб қолди» деб кечгача моторни кавлаштирар эдим» дея ташқарига қараб кетаётган Басоатга дам-дам қараб қўяр, қабих вазифасини ўйлаб, юраги ҳовлиқар, ўзини босиб учун хаёлини чалғитадиган гап қидирарди. Ниҳоят, хаёлига бир эски гап келиб, томоқ қирди. Басоат у томон қаради.

— Бир гап сўрасам майлими? — деди Қаландар илжайиб.

— Нима гап экан? — деди Басоат хушламайгина.

— Янги ўқишга кирган йилингиз эди. Маркс кўчаси билан Фурқат кўчаси кесипадиган ерда дугонангиз, яна иккита олифта йигит билан гаплашиб турган экансизлар. Мен колхоз машинасида эдим қараб ўтиб кетдим. Сиз қўрмадингиз. Уша йигитлар ким эди?

Басоат энциси қотиб, жавоб қилди:

— Эсимда йўқ.

— Уларни эслаёлмасангиз, бундан чиқди, кўп йигитлар билан учрашиб тураркансиз-да?

Басоатнинг аччиғи келди-ю, лекин индамади, юзини ўгирди.

— Ушанда сизни жуда қизгангандим, — деди. Қаландар беибонлик билан.

Қаландар Басоатга гап сотаман деб олдиндаги чуқурликни кўрмай қолди. Машина чуқурликка тушиб қаттиқ силкинган эди, елкалари бир-бирига тегиб кетди. Басоат ундан ҳазар қилгандай эшик томон янада сурилиб ўтирди.

Қаландар эса бу тўқнашувдан ўзгача лавзат ҳис этиб, сўлағи оқди. Борлиқни қоронғилик қоплади: Машинанинг қизғиш чироклари йўлни базўр ёритиб борарди. Қаландар Оқтошга буриладиган чорраҳага келганда машинани Оқтошга бурмай, кескин чапга, Жийдакапага борадиган йўлга буриб юборди.

— И-я, нега буёққа юрдингиз? — деди Басоат ҳайрон бўлиб.

— Жийдакапа олдидаги «Наримонов» колхозидан бир оз сабзи уруги оладиганмиз. Ушани олакетамиз, раис тайинлаган, — деди Қаландар бийрон жавоб бериб.

— Жийдакапага боришингизни билганимда...

— Машина учун йигирма-ўттиз километр нима деган гап? — деди Қаландар, унга тасалли берган бўлиб.

Қаландар сохта жилмайиб, Басоатни гапга солмоқчи бўлар, лекин гаплари қовушмасди. Яна ўн беш километр йўл босиб, сойга етиб келишди. Сойдан чапга ҳам, ўнгга ҳам йўл кетганди. Чап томондаги йўл Жийдакапа йўли, ўнг томондагиси эса қирғиз қишлоғидан ўтиб, тоғлар сари олиб боради. Қаландар машинани ўнгга бурди. Басоат ўй-хаёл билан бўлиб буни пайқамай қолди. Ҳадемай тоғлар-даралар бошланди. Басоат саросимага тушди.

— Айтинг! Қаёққа кетяпмиз ўзи?

Қаландар совуқонлик билан пўнғиллади:

— Ташвишланманг, Оқтошга олиб борсам бўлдими?

Машина гоҳ ёнбағирлар бўйлаб, гоҳ дўнглик сари тиккалаб илгариларди. Моторнинг зўриқиб гувиллаши йўлнинг борган сари юқорилаётганидан далолат берарди.

Басоат Жийдакапа ўрнига хилват тоғ йўлларини кўргач, юраги аллақандай хатарни сезиб, безовта бўла бошлади. У шу ерга келгунга қадар ким билан келаётганини мутлақо ўйламаган эди. Қаландарнинг кимлигини мана энди тасаввур қилди... «Бу ўша ярамас Кимсаннинг авлоди-ку! Эҳ, нодон-нодон!» деди у ўзига-ўзи, ич-ичидан ўкиниб. Йўл йироқлашган сари уни ваҳима босар, назарида мотор инграб унга куюнаётгандек бўлар ва нотаниш қоронғи даралардан чиқаятган аллақандай сирли шувълалар, гўё сўзсиз тилда алланима деб шивирлаётгандай туюларди. Басоатнинг юрагини ваҳима босиб, аъзойи-баданидан совуқ тер ўрмалади, Қаландар хираллик билан яна гап ташлади:

— Ҳа, дамингиз чиқмай қолди? Бундоқ гашириб кетинг, зерикиб қолмайлик.

Басоат ўзини эшитмаганликка солиб, тек ўтираверди. Бир неча дақиқа ўтгач, Қаландар яна ибосизлик қилди:

— Дудогингиздан гап чиқиши шунчалик қийинми, кўзидан. Ё тилингиздан тортайми?

Басоат қаҳрили нигоҳини Қаландарга тикди.

— Хўш, нима демоқчисиз?! Илон боласи-илон, чаён боласи чаён эканини билардим-у, афсус гафлатда қолдим! — деди-да тескари қаради.

Шу гапдан кейин орадан кўп ўтмай Қаландар қисқи-қисқа икки марта сигнал берди. Юз метрча юргач, йўл ёқасида турган махлуқ ёнига бориб, машинани тўхтатди. Унга машина чирогидан Басоатнинг кўзи равшана тушиб қолди. Махлуқ жулдур кийимда, ваҳшийга ўхшарди. Соч-соқоли ўсиб кетган, афт-башарасини аниқ кўриб бўлмади. Қаландар унга илиқ муомала қилди:

— Уринбой, шу ердამисан? Кузовга чиқ!

Уринбой тилдаракка оёғини кўйиб кузовга чиқди. Қаландар машинани юргизди. Басоат титраб туриб дилида: «Ҳа, энди куним битди. Эҳ, шум тақдир! Яккаюягона онамдан ажратдинг, Шерни ҳам кўп кўрдинг, орзу-умидларимизни ер билан яксон қилдинг, энди меннинг ўлимим каммиди?! Йўқ, тирик таслим бўлмайман» деб ўзини мудҳиш ҳалокатга тайёрларди.

Тун ярим бўлай деб қолган. Шом еган ойдан ҳали дарак йўқ. Баҳайбат хилват тоғ ютаман дер, чор-атроф қоп-қоронғи. Қоронғиликни қуюқлаштириб турган қоялар тоғу тошларни тагига босиб олган девлардай ваҳима ли кўринади. Бутун махлуқоту мавжудот, гўё нафасини ичига олгандай жим-жит. Фақат тунгги ҳашаротлар тун зулматидан нолишаётгандай бетиним чуриллашади.

Қаландар чироқларни ўчириб, кабинадаги кичкина кўчма лампочкани ёндириб, Басоатнинг юзига тутди. Унинг рангида ранг йўқ, ошпоқ оқариб кетган эди.

— Ойимча, қани тушинг! — деди, Қаландар кибирлик билан.

Басоат Қаландарга тик боқиб, қалтироқ овозда:

— Машинадаш тушмайман! Отасанми, чопасанми кўлингдан келганини қилавер, ҳайвон! — деди газаб билан.

Қаландар энгашиб, ўриндиқ остидан катта «қорасув» пичоғини олди.

— Қани туш! — дея қўли билан туртди уни.

— Тушмайман дедимми, тушмайман!

— Уринбой! Эшикни очиб, ойимчани торт!

Уринбой эшикни очиб, Басоатнинг қўлини ушлаган эди, Басоат: — Қўлингни торт! Ифлос, қочоқ! — деб жаҳл билан қўлини силтаб ташлади.

Қаландар билан Уринбой икковлашиб Басоатни кабинадан туширишди. Иккови Басоатнинг икки қўлтигидан ушлаб, аўрлик билан беш-ўн одим нарига олиб боришди. Сўнг Қаландар қўлидаги пичоқни Уринбойга узатди.

— Ма, бу ойимчани тинчит!

Уринбой пичоқни олишга ҳам улгурмай, Басоат шартта пичоқ соғини ушлади. Қаландар билан Уринбой Басоатнинг қўлига ёпишди. Олишувда пичоқ Қаландарнинг бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасидан кесиб юборди. Басоатнинг чап қўли тилинди. Ниҳоят икковлашиб Басоатнинг қўлидан пичоқни юлиб олишди. Пичоқ Уринбойнинг бақувват қўлига тегди. Қаландар унга хитоб қилди:

— Манжалақи қўлимни еди, тезроқ тинчит!

Уринбой Басоатга кетма-кет икки марта пичоқ урди. Қаландар:

— Уринбой! Охиригача қиймала! Мен тез уйга етиб бормасам бўлмади, — деди-да, қўлини кўйлаги билан ўраб машинага югурди. Моторни ўт олдириб, пастликка қараб юргизиб кетди.

Уринбойнинг қулоғи Қаландарда бўлса ҳам, ўзи ҳужумда эди. Учинчи марта урилган пичоқ зарбидан Басоат шилқ этиб қулади. Уринбой: «Ҳа, тамом! Энди буёғи бўрилар билан шағалларга!» деди ҳансираб. Шу пайт жануб томондаги қирдан итнинг ҳуриган товуши эшитилди. Уринбой сергакланиб атрофга аланглади-ю, пичоқни улоқтириб, дара ичкарасига қараб қочди.

Ой уфқдан эринибгина бош кўтариб, атрофни ёрита бошлади. Не бахтки, қирғиз чўпонларидан бири сурувни тунги яйловга олиб чиққанди. Қўйларни кўриқлаб юрган итлардан бири қирга, чиққач одам шарпасини сезиб, ҳурий бошлади. Орадан кўп ўтмай қўйлар қирдан ўтлаб, ўтиб, Басоат ётган ерга ёйилишди. Бўрибосар эса қўйларни қайтариб юриб, бирдан одам ҳидини олди-да, Басоат ётган ерга келиб, аянчли гингший бошлади. Чўпон унинг бу қилигидан ажабланиб, ёнига келди. Келдию, майсада узала тушиб ётган одамни кўриб, эвсаси қотди:

— Ай, Эрали! Тез бу жаққа кел! — деб қичқирди, ёнбағирга қараб.

Қаллоқни бостириб кийиб олган абжир ўсмир ҳайбатли қора итни эргаштириб дарҳол етиб келди. Икковлари бир қучоқ хас йиғиб ўт ёқшиди. Соцлари тўғриб кетган аёл киши қонга беланиб ётарди. Чўпон ҳайратга тушди:

— О-о, бул ким бўлду? Бул жерде эмне қилип жатат?!

Чўпон бир пас ҳайратланиб тургач, болага хитоб қилди:

— Сен атка мин, Ақтопага бариш тезенен доктор жонгенгди алиш кел!

Эрали белидаги қайишни ечиб, чакмонни устидан тортиб боғлади-да, қўйлар орасида ўтлаб юрган оти томон чошиб кетди...

Оқтопа қишлоғидаги медпунктда ўрта ёшларга борган бир қирғиз аёли ҳамшира бўлиб ишларди. Эрали эса шу аёлни айтгани келатганди. Бироқ қишлоққа кириб бориши билан учинчи қўрғон олдида турган санитар машинасига қўзи тушди. Дарҳол отини ариқ бўйидаги толга боғлаб, машина ёнига келди. Машинада қора кепкаси бостириб кийиб олган шофёр бошини эшикка тираб ухлаб ётарди. Эшиги ланг очиқ қўрғон ичкарасидаги уйдан чироқ нури кўринарди. Эрали шофёрни уйғотмай, қўрғон ичига юрди. Уйда дастурхон ёзилган. Дастурхон атрофида уч-тўрт аёл суҳбат қуриб гурунглашиб ўтиришарди...

Қизиқ! Баъзида иш ўнгидан келаман деса узоққа бормаيسان. Не бахтки, жони қил устида илиниб турган Басоатнинг толеига-даврадаги аёллардан иккитаси Уш касалхонасига қарашли «тез ёрдам» хизмати ходимлари экан. Кеча поездда қайси бир ҳарбий госпиталдан жўнатилган майиб лейтенантни олиб келиб, уй эгалари билан чой ичиб ўтиришган экан. Эрали салом берди-да шоша-пиша воқеани айтди, доктор ва ҳамшира аёл пайсалламай йўлга отланишди.

Бола севиниб, миниб келган отини боғлаган ерида қолдириб, ўзи санитар машинага ўтириб, уларни бошлаб жўнади...

* * *

Қаландар бир қўли рулда, иккинчи қўли латта-лутта билан боғланган қўйи Оқтош сари елиб бораркан, «Ҳа,

Уришбой уни батамом қиймалайди. Қашқиру шағаллар эрталабгача суягини ҳам қолдирмайди» дея кўнглини тўқ қиларди.

У бир-икки ерда тўхтаб, жароҳатини боғлаб, тонг отарга яқин уйига етиб келди. Шубҳа туғилмасин деб касалхонага бормади. Онаси табибчиликдан бир оз хабардор эди. Шоша-пиша кигиз куйдириб жароҳатига босиб, ўзича даволашга киришди...

Қаландар жароҳат сабабини онасига, «Шаҳарда машинаманни тузатаётиб, бехосдан қўлимга пичоқ тегиб кетди» деб тушунтирди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Қаландар кўча-куйда дуч келган таниш-билишларига: «Эшитдиларингми, Басоат бир тожик йиғит билан танишиб қолиб, институтниям ташлаб, у билан Сталинбодга кетганмиш», деган гап тарқатди...

ЖОНКУЯРЛАР

Эрали бошлаб келган доктор аёл машина чироғи ёруғида Басоатни кўздан кечириб чиқди-да: «Ховир биринчи ёрдамни бериб кейин медпунктга олиб бориб, зарур чораларни кўрамиз» дедию, жароҳатларни шошилишч боғлади. Кейин уни кўтаришиб машинага ётқизишди. Улар билан бирга Эрали ҳам машинага ўтирди. Медпунктга етиб келишган замони доктор аёл Басоатни столга ётқизиб қўйиб, чироқ ёруғида бинтларни ечиб, диққат билан жароҳатларни кўрди. Унинг тўрт ерига пичоқ урилганди. Айниқса, кўкрагидаги жароҳат чуқур эди. Жароҳатлардан қон силқиб турарди. Басоат қон кўп кетганидан юзи докадек оқариб кетган, беҳуш ётар, ҳеч нарсани сезмасди. Доктор аёл ҳамширалар ёрдамида яраларни тозалади, дори қўйиб, қайтадан боғлади. Тонг отарга яқин Басоатни касалхонага олиб кетишди.

* * *

Уш Кундуз соат ўн икки. Ҳаво очиқ, майин шабада эсади. Қаердадир повуллаб оқайтган сойнинг шўх садоси эшитилади. Шундоққина рўпарада, «Тахти Сулаймон» деб аталувчи бураторнинг серқоя чўққиси қуёш жимирлаб, шаҳарга савлат тўкиб туради. Уш касалхонасининг операция хонаси ҳар қачонгидек сокин. Операция столида устига оқ чойшаб ёпилган Басоат оғир

нафас олиб, беҳуш ётарди. Хонада оғиз-бурунларига до-ка тутиб олган оқ халатли жарроҳ, ёрдамчи ҳамшира, терапевт ва Басоатни олиб келган доктор аёл. Операция столида узала тушиб, беҳуш ётган ким? У нима учун бу аҳволга тушди? Ҳеч қайсиси билмайди. На паспорти, на бошқа биронта ҳужжат бор. Терапевт аёл уни ўзганлик аллакимнинг қизига ўхшатди, холос. Улар узоқ маслаҳат-лашди.

Маслаҳат асосида жарроҳ аёл:

— Маргарита Эккеронова ҳам кўрсатсак ёмон бўл-масди — деди ҳамсуҳбатларига ташвишли боқиб.

Таклиф уларга маъқул тушди. Терапевт телефон қил-гани чиқиб кетди, ярим соатлар чамаси ўтар-ўтмас хо-нага ёши қайтиб қолган, қотмадан келган, серҳаракат аёл кириб келди. Нозик сарғиш гардишли кўзойнаги тиниқ бугдойранг юзига жуда ярашиб тушганди. Мас-лаҳат давом этди...

Маргарита Эккеронова деганлари шаҳар касалхонаси-нинг бош жарроҳи бўлиб эри Штейн билан 1941 йилда Саратовдан эвакуация бўлиб келганди. Улар Волга бўйи немисларига мансуб эдилар. Ушандан бери эр-хотин ша-ҳар касалхонасида ишлашади. Касалхонада ўтказиладиган оғир операцияларни деярлик ҳаммасини Маргарита Экке-ровна олиб борарди. Қўли енгиллиги билан шаҳарга дон-ғи кетганди.

Маслаҳат охирида операцияни Маргарита Эккеронова ўз зиммасига олди. У беморнинг ёшлигини ҳисобга олиб, организм оғир операцияни кўтаришига умид боғлади.

Операция уч соатдан мўлроқ давом этди, жарроҳнинг ўз гапи билан айтганда, операция муваффақиятли ўт-ди...

«Тез ёрдам» ходимлари хабар берганларидан кейин шу куни эрталаб ҳодиса содир бўлган жойга Уш мили-циясидан икки киши борди. Чўпон билан ва унинг ўғли Эрали билан гаплашишди. Басоат пичоқланиб ётган ер-ни кўздан кечиришди. Ун метрча наридан пичоқ чиқди. Машина тўхтаган ердан иккита тугма ҳам топишди. Ке-либ кетган машинанинг изидан юк машинаси эканлигини аниқлашди. Лекин машина изидан қолип олишолмади. Қўйлар машина изини босиб ташлаганди. Шундай қи-либ, милиция ходимлари ҳодиса юз берган ерда пичоқ билан тугмалардан бошқа далил топиша олмади. Экс-пертлар пичоқда уч хил бармоқ изини аниқлашди. Бир беморники, иккитаси эркак кишиники эди. Пичоқдаги

икки бармоқ наидан бири тугмаларда ҳам бор эди. Экс-перт ходимлари: «Пичоқ уч киши ўртасида талаш бў-либ, қўлдан-қўлга ўтган. Қиз қаттиқ курашувда пичоқ-ланган, унинг тугмалари ҳам зўрлик натижасида узил-ган» деган хулосага қелишди. Лекин, шугина ашёвий далиллар жумбоқни ечишга кифоя қилмасди. Бемор эса, гапирадиган аҳволда эмас, ҳамон беҳуш ётарди. Шу боисдан бу иш юзасидан қидирув вақтинча тўхтатилди...

* * *

Тўртта каравот қўйилган икки деразали ихчамгина палатада тўртта бемор бўлиб, эшикдан кираверинида чап томонга учма-уч қўйилган иккита каравотда бир ёшгина жувон, бир ўрта ёшлардаги аёл ётибди. Жувон отдан йи-қилиб, қўл ва қовурғалари синган, аёлниги эса жигари касал. Унг томонда, икки дераза оралиғидаги каравотда буйраги операция бўлган яна бир аёл ва ниҳоят, тўрда-ги каравотда Басоат ётарди. Тўртови ҳам бир-биридан оғир. Аммо чап томондаги жувон билан аёл ора-чора шитраб қўйишардию, бироқ ақл-ҳушлари жойида. Басо-ат билан унинг қаторидаги аёл эса беҳуш. Палатанинг иккита деразаси кўрғон ичидан оқабган унча катта бўлмаган анҳорга қараган. Эшикдан палатага кирган кишининг кўзи беихтиёр анҳор бўйидаги мажнунтол-ларга тушади. Уч тўп кекса мажнунтол, гўё касаллар оёри учун изтироб чекаётгандек, бошларини сувга эгиб, мунгайиб туришарди.

Қушлар ўтди. Басоат аста-секин ўзига кела бошлади. Лекин у ҳали жуда бемажол, қимирлашга ҳоли йўқ. Уша мудҳиш воқеа хаёлидан ҳеч нари кетмасди. Ушан-да... Пичоқ сопини шартта ушлаб анча олишини... Ке-йин-чи? У ёғи нима бўлганини билмайди. Уш касалхо-насида ётганлигини ҳам палатадаги беморлардан билди. Бошидан ўтган воқеани докторларга айтиб бермоқчи бўлди-ю, лекин аҳдидан қайтди. Узининг ночор аҳволи-ни, қонхўрларнинг қўлидан ҳар қандай разилик кели-шини ўйлади. Бир қоқийган тошга яна қайтиб қоқин-майин, деди. Улар билан астойдил курашини учун куч-қувватга кириб олини керак эди. Чунки улар жуда сер-томир, серҳомийлигини биларди. Шунинг учун ҳам суҳ-батга келган милиция ходимларига: «Топикентликман. Ҳеч кимим йўқ, етем ўсганман. Тўқимачилик комбина-тида ишлайман. Отпусқа олиб, Ушни томоша қилгани

келган еримда иккита нотаниш безори шоферга учраб шу аҳволга тушдим...» деб қўяқолди. Ўз исмини ҳам яшириб, «Зарифа Одилова» деди. Ходимлар безориларнинг афти-ангорини сўрашган эди, «Қоронги эди, яхши кўролмадим. Умуман, ҳозир мендан ҳеч нарса сўраманглар», деб илтимос қилди...

Ёз ўтиб, куз келди. Басоат куч-қувватга кириб, касалхона боғида сайр қилиб юрадиган бўлди. Радио ва газеталардан Совет қўшинларининг голибона жанглари-дан хабардор бўлиб, руҳи тетиклашди. Ўз рақибларига қарши кураш йўллари йўлашга киришди.

У касалхонадан бугун-эрта чиқаман деб турганда, бехосдан ичагида оғриқ пайдо бўлиб, қайтадан операция қилинди. Булар етмагандек, энди оёққа туриб, юрабошлаган эди, қўққисдан оёғи қайрилиб кетиб яна каравотга михланди...

Борлиқни рангго-ранг гулларга беаб, яна баҳор келди. Баҳор Басоатга ҳам бардамлик бахш этди. Аммо ҳамон қўлтиқтаёқсиз юролмасди. Ўйлана-ўйлана ўзи ўқиган шаҳарга, област партия комитетининг биринчи секретари номига хат ёзди. Чунки, сирни очиб, курашни бошлаши керак эди. Хатда област партия комитетидан бошқа суянадигани йўқлигини, нопок одамлар қўлида жабрланиб, ўн бир ойдан бери Ўш касалхонасида ётганини ёзиб, област давлат хавфсизлик органидан биронга одам юборишларини илтимос қилди...

КУТИЛМАГАН ХУШХАБАР

Ғалаба таятана қилганига бир ойдан ошди. Шербўта ўз шериклари билан ақилган шони, оқжўхори ва қовунтарвузларни парвариш қилиш билан бирга қўриқ очини тобора жадаллаштиришарди. Шербўта «ваъдамизни бажармаганимиз яхши бўлмайди. Энди буёғини тезлатишимиз керак» деган сўзларни шерикларига тез-тез эслатиб қўяр, иш унумли бўлиши учун ҳаммалари кундузи икки-уч соат дам олишиб, кечаси билан ишлашарди.

Бир куни тушлиқда Кенжавой билан Болтавой: «Кўп вақтдан бери уйимизга борганимиз йўқ. Кийим-кечакларимизни алмаштириб келмасак бўлмайди» деб туриб олишди. Шербўта ноилож кўнди. Эрталаб, наҳорликдан сўнг улар билан бирга прицепчи йигитлар ҳам Оқтошга

жўнаб кетишди. Жўравой ота эса улардан кейин: «Бозорда оз-моз камми-кўстим бор» деб шаҳарга кетди. Шербўта тушгача бульдозерини ишлатиб, кейин шийпонга дам олгани келди.

Тушлиқ пайти. Жўравой ота ўчоқ бошида, қўлида чўмич, қозондаги шўрвани пошпирар, Шербўта эса шийпонда чалқанча ётиб «Пўлат қандай тобланди» романини ўқирди.

Ногаҳон Оқтошга кетганлар кириб келишди. Кенжавой билан Болтавой шийпонга киришибоқ, бир-бирларига гал бермай, қишлоқдаги янгиликларни Шербўтага гапира кетишди.

— Шу денг, борсак, Оқтошда дув-дув гап. Райком иштиракида партия мажлиси бўпти...

— Кимсанинг буткул жиноятини очиб ташлашпти...

— Басоатхон ҳақидаги «Сталинободга бир йигит билан қочиб кетди» деган гап ёлғон чиқиб, Басоатхонни ўзи топилибди...

Шербўта санчиб ўрнидан туриб кетди.

— Тўхташ! Бушдоқ ўпкаларингни босиб, навбат билан гапиринглар! — Шербўта «ҳа гапир» деган ишора билан Кенжавойга бош иради. Кенжавой сал ўзини босиб, гапга тушди;

— Шу десангиз, мажлис, бўпти. Кимсани муҳокама қилишибди...

— Нима учун? — Шербўта сабрсизлик билан сўради.

— Хээ, жа гап кўш...

— Тўхта, Басоатхон топилибди дедингми?

— Ҳа-да, Ўшда касалхонада ётганмиш...

Кенжавой Оқтошда эшитган гапларни бирма-бир гапириб берди. Жўравой ота Кимсанинг қилмишларини эшитгач, «бу сўхтаси совуқнинг асли зоти паст-да, зоти» деди, чўмични қўлида айлантириб. Кенжавой кўтаргани сув босишида Кимсанинг қўли борлигини айтганда, Жўравой ота: «Ўшанда кўнглимга келувди-я. Ҳа, а, даж-жол!» деб қўйди чўмични силтаб. Ҳамма тик турарди. Шербўта «Басоатхон топилибди. Ўшда касалхонада ётганмиш» деган хабарни эшитди-ю, бутун борлиқни унутиб, юраги булоқ кўзидай қайнай бошлади...

СИЗ, СИЗ БОРМИСИЗ?

Шербўта Ўш темирйўл станциясидан автобустга ўтириб, шаҳар марказига келиб тушганда, соат ўн бирлар

чамаси эди. Чорраҳа гавжум, сөрқатнов. Чорраҳанин кун чиқаридаги катта кўприк остидан шариллаб сөрқиб туради. У қайси томонга юришини билмай, бизум атрофга жаланглаб турди. Уш билан таниш эма эди. Бир вақтлар ёшлигида дadasи билан бир марта са йилга келган. Лекин қайси томондан келиб, қайси ер ларда бўлганини ҳозир эслаёлмайди.

Шербўта катта йўлни кесиб ўтиб, ошхова олдидаги чинор салқинида сомса сотиб турган йигитнинг қониг борди. У билан саломлашиб мақсадини айтди.

— Оғайни, сизга қайси касалхона керак? Шаҳарни кими ё областвойми?

Шербўта ўйланиб қолди. «Атрофдан келган касалла ҳойвахой областнойда бўлса керак-да» деган фикрге келиб дадилланди:

— Областной.

Сомсапаз Шербўтани етаклаб чорраҳага келди, кун юрага қараб кетган катта йўлни кўрсатди:

— Шу йўлдан тўғри бораверасиз. Бир оз юрсанги чап қўлдан торкўча чиқади. Торкўчага қараб буриласиз. Ичкарироқда катта темир дарвоза бор. Уша касалхона.

Шербўта сомсапаз кўрсатган йўлдан юриб кетди. Сомсапаз айтган тор кўчага етганида сарғиш қоғоз халта кўтарган икки киши темир дарвоза томон боришарди. Қоғоз халталарни кўриб, ҳеч нарса олмагани эсиге тушди, бозорга кириб, ширмон нон, гилос, бодринг ва бошқа қанд-қурс олди, уларни икки қоғоз халтага жойлаб, ҳарсиллаб-гурсиллаб касалхонага етиб келди.

Қуёш тикка кўтарилиб қолганди. Шербўта дарвозадан кириб, атиргуллар экилган майдончага борди. Майдончадан чор-атрофга дарахтлар оралаб йўлкалар кетган. Йўлкалар адоғида бир қават, икки қаватли бинолар кўзга ташланади. У қаерга боришини билмай турган эди, олдида оқ халатли бир аёл ўтиб қолди. Шербўта унга мурожаат қилди. Аёл у ахтарган одам хирургия бўлимида бўлишлигини тушунтириб, бивога борадиган йўлни кўрсатиб қўйди. Шербўта бино қаршисида чўққисоқол мўйсафид билан гаплашиб турган бемор аёлга тўғри бўлди.

— Ҳа, биламан. Ҳозиргина кўзим тушганди, — деди бемор, атрофга кўз югуртириб. — Хў, ана, анҳор бўйида, мажнунтоллар тагида скамейкада ўтирибти.

Шербўта Басоатнинг қорасини кўрдию, бирдан юраги така-пука бўлиб тепина бошлади. У Басоат томон да-

дил қадам ташлади. Лекин бу дадиллик ўн одимгача етди, холос. Кейин оёқлари қалтираб, журъати сустлашиб қолди. Гўё оёғи остидан ер ларзага келаётгандай эди. Қўлидаги ҳассаси учи билан ердаги бир дона барни турткилаб ўтирган Басоат бемор аёлниг овозиданми, ёхуд Шербўтанин қадам товушиданми аста бошини кўтариб, ўзи томон сал оқсаб келаётган йигитга қаради. Аввалига бепарво қараб турди-да, кейин бирдан сергакланди. Кўзларини катта очиб, тикилиб, ханг-манг бўлиб қолди. Шербўта унга яқин келгач, қўлидаги қоғоз халталарни бехосдан ерга «тап» этиб ташлаб юборди. Халтадаги нарсалар ер билан битта бўлиб сочилиб кетди. Ўзи телбаларча қичқириб юборди:

— Басо!

Шербўта қўллари билан Басоатнинг икки кифтини ушлаб, юзига тикилди. Лаблари титрадию, аммо гап чиқмасди. Томоғига нимадир тикилиб, нуқул қулт-қулт этиб югинарди. Басоат ҳам унинг ҳолатига тушиб, кўзларини катта очганча қотиб турарди. У ўз кўзларига ишонмасди.

— Сиз, сиз бормисиз?!

Басоат шу икки оғиз сўзни баъзўр айта олди. Айтдию, кўзларидан дув этиб ёш тўкилди. Салкам олти йиллик ҳижрон азоби, айниқса сўнги вақтларда тортган дард-аламлар ҳасратини сўз билан баён қилишга у ҳозир қодир эмас эди.

Ҳаяжонини босиб олгач, Шербўта Басонинг тўзиб кетган сочларини оҳиста силади.

— Басо, бу нима бўлди ўзи?

Басоат оғир хўрсинди.

— Узим ҳам билмай қолдим, ақлим етмади...

Бир зум икковлари жим бўлиб қолишди.

Басоат дуррасининг учи билан кўзидан оқаётган ёшни артаркан, гўё тушидан уйғониб кетгандай сергакланиб, унга жовдиради:

— Эсим қурсин, ўтиринг ҳам демапман — деди, қўли билан ўриндиққа ишора қилиб.

Шу пайт Маргарита Эккеровна биноси томон ўтиб қолди. Басоат ялт этиб унга назар ташлади-да, Шербўтага юзланди.

— Хў, анави олдинда келаётган кўзойнакли аёл машҳур хирург Маргарита Эккеровна. Ўзи немис. Мени ўлимдан сақлаб қолган ама шу аёл, — деди тўлқинланиб.

Шербўта «ўзи немис» иборасини эшитган замон

юзиди газабга ўхшаган ифода акс этди-да, ўйланиб қолди. Кўз ўнгиди Бергернинг машъум кабинети... У ерда қора қонга беланиб ётгани... Андреев... Эчки етаклаган бола; асир тушган аскарлар... Болалар боқчаси... Йўлчи... бирин-кетин намоян бўлди... Қошлари бир чимширилиб ёзилди. Лаблари аллақандай ҳаракатланди, пичирлади...

Басоат Шербўтанинг бир лаҳзада турли ҳолатга кирган юзига тикилиб ҳайрон бўлди. «Нега бирдан галати бўп қолди? Ё бирон гапни ноҳўя гапириб қўйдимми? Йўғ-э, «Узи шемка» дейишим билан ўзгариб қолди», — деди-ю, кўзи беихтиёр Шербўтанинг юзидати чандиқларга тушди.

Ўринсиз гап айтганига пушаймон бўлиб, севимли Шерининг сержандиқ юзини нозик қўллари билан силангиси келди. Лекин шарм-ҳаё андишасидан ўзини тутиб, маъюсланиб унинг кўнглини овлади:

— Шер, мени кечиринг. Мен шунчаки у аёлнинг фидокорлиги ва менга жон куйдириб қилган мурувватини Сизга билдиргим келиб гапирдим-да.

Шербўта ўзига келди.

— Басо, бир кечмиш бехосдан ҳаёлимни чуваб юборди. Узр. Сен у аёл ҳақида ҳақ гапни айтдинг. Дунёда яхши одамлар кўп. Яхшилар учун ҳар қанча ёнсанг, ҳар қанча жон фидо қилсанг арзийди. Кэ, ҳозирча бу гапларни қўя турайлик. Сен менга айт, бу фалокат ўзи қандай содир бўлди?

Басоат узун тин олиб, босиқ овозда деди:

— Аслида Маргарита Эккерова чала жонни ямаган. Шунисига ҳам минг раҳмат. Аммо мендек ўлимга маҳкум кишини бошқа одам ҳаётга қайтарган, — Шербўта ҳушёр тортиб, нигоҳини Басоатга қадади, — Докторларнинг айтишича ўша ҳодиса содир бўлган кечаси қайси бир қирғиз чўпон ўсмир ўғли билан тоғда қўйларини ўтлатиб юрган экан. Тасодифан қонга беланиб беҳуш ётганимда устимдан чиқиб қолишиб у ёққа чошиб, бу ёққа чошиб, ҳаётимни асраб қолишган.

Басоат шу гапни айтганда Шербўта сапчиб ўрнидан туриб, қайта ўтирди. Ҳаяжонланиб, юзиди аллақандай ўкинч ва қувонч аломатлари қалқиди:

— Ё пирай! Басо, толеимизни қара-я! Урушда Орзубек деган фидойи дўстим мени ўлимдан қутқазамади деб, ўзи ҳалок бўлган эди. Бу ерда бўлса кунингга чўпон ярабди. Ажабо.

Басоат нурга тўлиб, энтиқди:

— Шер, бу ҳам тақдир-да, тақдир...

Орага илиқ вазият чўкди...

Кейин Басоат ҳодиса баёнини айтиб берди. Унинг ҳикоясини Шербўта гоҳ нафасини ичига ютиб, гоҳ асаби ёниб эшитди. Басоат «Қаландар», «Ўринбой», «Кимсан» деган номларни тилга олганида тишларини гичирлатиб сўкиниб юборди.

Басоат ичиди: «Бечоранинг дилига яна озор етказдим шекилли» деб ачинди-да, унга таскин берди:

— Шер, хотиржам бўлинг. Мен бу ҳақда тегишли идораларга хабарини берган эдим. Куни-кеча област давлат ҳавфсизлиги бошқармасидан бир ходим келиб, Кимсан бошлиқ қотилларни қўлга олинганини айтди...

Басоатнинг изоҳи Шербўтани ларзага солаётган газаб алангасини аста сўндирди. Қалбидаги изтироб ва нафрат секин тарқалиб, кайфияти ўнгланди. У бирпас ўйланиб тургач, Басоатга боқди.

— Басо, бундоқ ўйлаб қарасам, бу ҳаёт ўзи инсон учун тоабод синов экан. Бу синовдан қимлар ҳалол-пок, чин одамийлик билан ўтса, қимлар эса очкўзлик, ғаразгўйлик ва мансабпарастлик билан бадном бўлиб ўтаркан. Тоифа кишилар ўз мақсадлари йўлида энг тубан ёзувликдан ҳам, ҳийла-ю найранг ва ҳатто қонхўрликдан ҳам қайтмас эканлар.

— Эҳтимол... Биз, соддадил бандалар, баъзан ғамхўрлик билан мўғамбирликнинг фарқига бормаимиз. Ҳаммани ўзимизга ўхшаган деб юраверамиз. Ким дўст, ким душман яхшилаб синаб кўрмаимиз.

— Басо, ҳамма кўргилик шунда-да, соддадиллигу бепарволигимиздан, бизга душман бўлган Кимсанни дўст деб, чин одамийлик қилган Йўлчини ўзимизга ёт қилиб юрибмиз. Ҳаёт — мактаб, унинг сабоқлари аччиқ...

— Шер, келинг, нима бўлса бўлиб ўтди. Минг қатла шукр, худонинг яхши қуни ҳам бор экан.

Яхши қуни, йўқ, ҳар ойнинг ўн бешини ёруғ Басо...

— Шундайди-куя, аммо шу дамгача мен учун ойнинг иккала ўн бешини ҳам қоронғи эди.

— Ана холос, — деди Шербўта кулимсираб. — «Ҳаммаёқ сутдай оп-поқ ойдин. Худди тушга ўхшайди» деганинг эсингдан чиқдимми?

Басоатнинг намланган кўзларида нозик табассум жилва қилди.

— Ҳалиям ёдингизда борми?

Шербўта кулди.

— Нега ёдимда бўлмасин? «Хо-о, ёқмай қолсин», «Елгончи» деганларинг ҳам ёдимда. Мен сендан «уришмайсанми?» деб сўраганимда, сен «уришмайман» деб кичрик қоққанларинг ҳам ёдимда. У ёғиниям айтаврайми?

— Йўқ-йўқ, айтманг, — деди Басоат, иболи кўзларини ундан олиб қочаркан.

Шербўта завқланиб кулди.

— Бўпти, у ёғини кейин айтаман...

Боя ҳорғин оқаётган анҳор жонланиб шовиллар, сувга тамгин бўй турган мажнунтоллар шохлари шўх бураллишиб, тўлқинлар юзидан бўса олиб ўйнашаётгандек эди.

ТАҚДИР ТАБАССУМИ

Басоат анча қувватга кириб, ўн етти кундан сўнг касалхонадан чиқиб, катта амакиси Ҳасанали отаникига келди. Чоли-камшир хийладан бери бетоб эдилар. Басоатнинг хабарини эшитиб, аста-секин дармонга кира бошлашди. Ҳасанали ота кўча-кўйга, Жаннат хола эса маҳалладаги маврут-маъракаларга қатнашадиган бўлиб қолишди. Басоат ҳам ўз қавму қариндошлари ва севган кишилари орасига келиб кундан-кунга сиҳати тиклана борди. Саидполвон билан Ҳасанали ота, Моҳира хола билан Жаннат хола гапни битта қилишиб, тўй ҳаракатига киришишди.

Асад ойининг қирчиллаган кунларининг бирида Шербўта билан Басоатнинг никоҳ кечаси бўлди. Олти йил давоми этган ҳижрон ва дарду-аламлар чекиниб, қувончли онлар кўлиб боқди...

Тўйдан тўрт кун кейин шом пайти Шербўта колхоз идораси томон йўл олди.

Тоға билан Сурма опа идора қаршисидаги супада чой ичиб ўтиришганди. Тоға яланғбош, дўпписи супада эди. Бир қўлида оқиш чорси онда-сонда елпиниб қўярди. Икковлари ҳам ҳорғин кўринарди. Чамаси эндигина даладан қайтишган. «Пахта қиёмга келди, тезроқ чеканкани ўтказмасак қўл еймиз» деб ташвишланаётганди.

Шербўта шахдам қадам босиб келиб, салом-алиқдан сўнг, тоғага мурожаат қилди:

— Бир илтимос билан келувдим. — Тоға Шербўтанинг эғйидаги янги оқ кўйлак, бошидаги янги чуст дўппига қараб кўйди-да:

— Хўш, эшитаман, куёвтўра, — деди ҳазиломуз — Ҳа, айтгандай келинпошша қалай? Қани буёқда ўтиргинчи.

— Раҳмат, — Шербўта четроқда турган ўриндиқни олиб келиб, рўпараларига ўтирди.

— Қани, нима гап экан?

— Мана тўй ҳам ўтди, хотиржам бўлдик. Энди чўлга бутунлай кўчиб кетсак деган фикрда келдим. Кўчма бригадирлик жа жонга тегди.

Тоға нигоҳини Шербўтадан узмай бир пас ўйланиб турди-да, салмоқлади:

— Шербўта ўғлим, тўғри ўйлабсан-у, аммо-лекин шароит йўқ-да, ўзинг янги рўзгорсан.

— Тоға, шароитни ўзимиз яратиб оламиз, кичкинагина уй қурдириб беришга ёрдамлашсангиз бас. Болтавой уйланди. Кенжавой бўлса яқинда уйланади. Шу уч оила кўчиб борсак, кўп ишлар ўз вақтида бажарилади. Ахир, қишдаям қиладиган ишлар кўп-ку. Тоға ўйланиб қолди. Дарҳақиқат, қишдаям деҳқоннинг иши кўп. Лекин бир эмас, учта уйга ёғочни қаердан оламиз? Бу ёғоч деганинг ҳозир анқонинг уруғи-ку! Салдан кейин тоғанинг хаёли қарор топди, чамаси, дадиллик билан «Бўпти!» деди-да, Сурма опага юзланди:

— Буғолтирлар ўтирган катта-хонанинг бир томони зах тортиб қийнаиб қопти. Шунинг бузсак, нима дейсиз? Сурмахон?

— Яхши бўлади, идора топилади, Шербўтанинг айтганлари зарурроқ.

Шербўта дадилланди:

— Ҳозирча шийпонда яшаб турамыз, уй битгандан кейин шийпонни бўшатамыз. Бошқа уйлар тайёр бўлиши биланоқ, Болтавой билан Кенжавой ҳам кўчиб боришади. Бу ҳақда улар билан ҳам маслаҳатлашганмиз.

Тоға гапни кесди:

— Жўда соз, ҳаракатингни қилавер.

* * *

Эртаси куниеқ Шербўта билан Басо чўлга кўчиб боришди. Шарти кетиб, парти қолган машинада ёш, оиланинг бор битта чоққина совун яшигигаю, яна бир ўртача бўёқсиз кўчма сандиққа жойлаб обкетилди.

ХОТИМА

Бийдай дала, шамол бу ерда кечалари билан ўкириб чиқади, кундузлари эса олов билан ўйнашгандек қутуради. Чўл ўзининг беҳад катталиги билан, англашилмайдиغان мазмунни билан салобатли, виқорли ҳамда қаҳрли. У инсонни қнчоғига қўймайди. Аксинча, уни ютгисид келади. Аммо йўл топса, унинг қаър-қаърларини меҳри билан ёритолса, чўл очилади, битмас хазиналарни сочади, кулади, гуллаб-яшнаб кулади. Шербўта билан Басоат юпқагина булулларни тўзитиб ошпоқ сут кўширтириб ёйилаётган тонг оғушида баҳайбат кенглик ўртасида иккалалари муҳаббатлари тафтида исиниб, Бобокалон чўлдан мурувват истаб, умид ва орзулари шаштида.

— Басо, қара, ҳув анави юлдузни кўряпсанми. Зухро. Бахт юлдузи. Бир оздан сўнг қуёш нури унинг аксини осмондан ўчиради. Айтишларича, ҳар тонг Зухродан бахт сўраган одам кам бўлмасмиш.

— Қелинг, бўлмаса бахт сўрайлик.

Улар осмонга, хиралашиб бораётган Зухро юлдузига термулишди. Бехосдан бир-бирининг қўлларини маҳкам қисиб олишди. Нигоҳлари осмон сари учиб кетгандек, олис-олисларда, Коинотнинг ноаён сарҳадларида ҳаммага Бахт улашаётган Зухро юлдузи уларни кўраётгандек, чеккан азоблари, аламлар, армонлари эвазига саодат бераётгандек, икковлон ҳаприқишарди.

Бахт аслида, ҳар бир инсон ақлини таниганидан бўён, излайдигани, сўрайдигани ва ҳаммавақт интизор бўлиб кутадиганидир. У доимо ногаҳонда машаққатлар сўнггида ялт этиб акс этади. Шербўта ва Басоат чин дилдан, ихлос қилиб бахт сўраб эканлар, аслида юрак-юракларидан бахтли эканликларини ҳис этишади. Чунки улар ниҳоят бирга, ёнма-ён.

Вақт — ҳакам. Жароҳатлар битади, ёмон гаплар унутилади, эзгулик ва яхши кунлар томон юзланиш фасли бошланади. Басоат ва Шербўта шу фасл бошида...

Йиллар иккаласига ором, хотиржамлик бахш этармикан, не-не тошлар тегмаган тақдирлари, уқубат чоҳларига тушиб кетмасмикан. Эски яралар қайтадан тирналиб, оғриқ бермаса бўлгани. Эртанги, индинги ва ундан кейинги кунлар фалокатдан нари ўтсин. Аммо ҳар қандай яхши тилак келгусида амал топиши биргина яратганга аён.

Шербўта кўк тоқига шитоб билан интилаётган навдирон қуёшга қаради. Унинг заррин кокиллари силкиниб, тилло нурлари заминга қараб тушиб келаётган эди. Қўлини Басоатнинг қўлидан астагина олди. Қўлларини ҳовучлади. Ҳовучига қуёшдан Басоат учун аталган нурлар ёғила бошлади...

Шербўта ҳужумда	213
Тасодиф	218
Шодиёна кун	224
Няқоб йиртилди	226
Қошқон	232
Жонкуярлар	239
Кутилмаган хушхабар	243
Сиз, сиз бормисиз?	248
Тақдир табассуми	250
Хотима	242

МУНДАРИЖА

Ойдан кеча	3
Басоат	11
Кимсан	13
Дастлабки «беқилтириқ» тузоқ	18
Уруш	23
Урмондаги олишув	33
Хаёлда йўқ ҳодисалар	35
Душман комеди	39
Йўлчи	47
Тасодиф шарофати	55
Басоат таъриб остида	57
Қассобга мол қайғуси, эчкига жон	69
Юзма-юз	79
Йўлчининг қисмати	85
Оқтошда сел	89
Солянкадаги жанг	97
Завқёб дамлар	102
Шербўтанинг сўнги жанги	106
Кимга аза, кимга тўй	111
Ўлиб тирилган одам	118
Бўри ови дардида	130
«Ажаб», бу ким бўлди	135
Кутилмаган учрашув	140
Оқ йўл	141
Қуш уясида кўрганга амал қилади	144
Хеш бойвачча изидан	148
Фожиа — исён ифодаси	154
Пўлат хўрознинг мардлиги	162
Дийдор	166
Қувонч ва қайғу	171
Армон ва қатъият	177
Арслон изидан, йигит сўздан қайтмас	182
Тайваса	189
Кутилмаган тергов	193
Ҳақ эгилар, лекин сиймас	201
Қўлбола бульдозер	204
«Қаламушзор»	205
Шодининг жасорати	205
«Шербўта дунё тургунча турсин»	210

Адабий-бадиий нашр

Аҳмадали Ризаев

ОЛИС МАНЗИЛ

Р о м а н

Муҳаррир *Ф. Камолова.*
Расмлар муҳаррири *Ю. Габдалилов.*
Техн. муҳаррир *У. Ким.*
Мусаҳҳиҳ *Аҳмадjon қизи Моҳира.*

Босмахонага берилди 1.03.96. Босишга
рухсат этилди 16.04.96. Улчами 84×108¹/₃₂.
Рўзнома қоғози. Оддий янги гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма табоғи.
13,44. Нашр табоғи 13,93. Нухаси 5000
Бужуртма 240 Баҳоси шартнома асосида.
Шартнома 58—95.

«Ёзувчи» нашрети, 700129. Тошкент,
Навобий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот
қўмитасининг Тошкент китоб-журнал
фабрикасида чоп этилди. Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

Ризаев, Аҳмадали.

Олис манзил.: Роман. — Т.: Ёзувчи 1996. — 256 б.

Ушбу асар қаҳрамонлари Шербўта ва Басоат бир-бирини улкан муҳаббат билан севадилар. Уларнинг садоқати оғир уруш йилларида ҳижрон қийноғи, Қимсан, Азимжон Муродов каби ғаразли кимсаларнинг ифвоси ва ҳасадли нигоҳлари синовидан ўтади. Уларга яхши одамларнинг далдаси қувват беради.

Асар қизиқарли воқеаларга бой, равшан тил билан ёзилган. Бир нафас билан ўқиб чиқилади. Ушбу китоб муҳаббат кечинмалари ишқибозларига муносиб тўхфа бўлади, деб ишонамиз.